

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАН України
Центральний державний історичний архів України
м. Львів

М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ

ЩОДЕННИК
(1888 - 1894 рр.)

Підготовка до видання,
переднє слово, упорядкування,
коментарі і післямова
Леоніда ЗАШКІЛЬНЯКА

Щоденник М.С.Грушевського написаний у 1888-1894 рр., під час навчання видатного історика в Київському університеті й підготовки його до захисту магістерської дисертації. Розповідається про громадсько-політичну діяльність вченого в Старій Громаді, про український рух початку 90-х років XIX ст., його чільних діячів (В.Б.Антоновича, О.Я.Кониського, О.Барвінського та інших).

РЕДКОЛЕГІЯ

Павло СОХАНЬ (відповідальний редактор),
Геннадій БОРЯК, Ігор ГИРИЧ, Ярослав ДАШКЕВИЧ,
Микола КРИКУН, Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ,
Валентина ШАНДРА

Редактор *Наталя ЧЕРКАСЬКА*
Технічний редактор *Майя ПРИТИКІНА*
Художнє оформлення *Георгія СЕРГЕЄВА*
Оригінал-макет *Ірини СТАРИКОВСЬКОЇ*

оцифровано - balik2 (29/10/2013)

Видання підготовлене на комп'ютерному обладнанні, наданому Інститутові української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України Фондом Катедр Українознавства при Гарвардському університеті (США). Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ, фінансується за рахунок благодійних пожертв українських громад США і Канади

- © Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, 1997
- © Леонід Зашкільняк, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова, 1997

З м і с т

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

5

ЩОДЕННИК (1888 – 1894 рр.)

11

**М.С.ГРУШЕВСЬКИЙ
У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
(1886–1894 рр.)**

222

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

255

Переднє слово

Видатний український історик Михайло Сергійович Грушевський (1866-1934) дочекався нарешті тої уваги на Батьківщині, в Україні, на яку він по праву справедливості заслуговує завдяки своїй воістину подвижницькій науковій праці на ниві вітчизняної історії і культури. Протягом тривалого часу його ім'я і доробок піддавались нічим не обґрунтованому (із точки зору здорового глузду) остракізму в українській радянській історіографії як представника “українського буржуазного націоналізму”. І це в той час, коли в його науковому доробку і громадсько-політичній діяльності – скрупульозного й прискіпливого вченого, уважного педагога, патріотичного публіциста, соціалістичного політика і просто людини-гуманіста, – не було ані крихти того, що можна кваліфікувати як ідейний націоналізм. У такому вигаданому визначенні, даному йому політичними опонентами з табору російського більшовизму і закріпленому в офіційній радянській історіографії, прослідковується народжене ще в надрах російського великодержавного механізму ХІХ ст. прагнення довести, що ніякої України і її народу “не було, немає і не може бути”. Вплив недалекоглядної і безвідповідальної політики, а також спотвореної до невпізнаності марксистської ідеологічної доктрини, що провадились в життя керівниками СРСР і Радянської України, зтяжів над життям і пам'яттю вченого в його рідній землі. Але повернення М.С.Грушевського вже розпочалось.

Прикро, що про видатну постать українського вченого і відданого патріота до недавнього часу значно більше знали за кордоном. За підрахунками відомого українського історика з діаспори і дослідника наукової спадщини М.С.Грушевського Л.Винара, тільки до 1984 р. переважно за межами України з'явилося майже 400 праць, що торкались його діяльності й творчості¹. І сам напрям студій – “грушевськознавство” – народився далеко за

¹ Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1984. – Т. 21. – № 1-4. – С. 291-321.

² Див. Винар Л. Думки з приводу п'ятидесятих роковин смерті М. Грушевського // Там само. – С. 7-20.

³ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924 – 1934). – К., 1993. – С. 193-198.

⁴ Гирич І. Архів М.Грушевського // Київська старовина. – 1992. – №1. – С. 29-38; Кіржаєв С. Документальні матеріали. М.С. Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН УРСР. Каталог. – К., 1991.

⁵ Див. Малик Я.Й. Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914-1934 рр.) – Львів, 1992. – С. 3-4, 19-20.

межами України². В Україні за порівняно короткий час від 1988 р. опубліковано, за даними Р.Пирога, 95 досліджень і матеріалів³. Але, як справедливо зазначив Л.Винар, – без матеріалів і документів, які розкривають життя і діяльність М.С.Грушевського, важко розраховувати на докладне і всебічне вивчення біографії і наукового доробку цього видатного вченого.

На щастя документи і матеріали М.С.Грушевського і його близької родини досить повно збереглися в архівосховищах України, а також, як слід припустити, і Російської Федерації. Про це свідчать публікації І.Гирича і С.Кіржаєва⁴. Львівський дослідник Я.Малик мав змогу ознайомитись з деякими матеріалами колишнього КДБ УРСР⁵. Українські історики виявили численні документи в архівних і рукописних фондах Києва (Р.Пиріг, О.Копиленко та ін.), Львова (Я.Дашкевич, Я.Малик, В.Потульніцький, В.Кухар). Першочергове значення мають матеріали радянських каральних органів, опубліковані нещодавно В.Пристаємком і Ю.Шаповалом (Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття. – К., 1996.). Пошук документів триває і приносить все нові результати.

Чимало матеріалів до біографії М.С.Грушевського відклалось в архівних і рукописних фондах Львова, де вчений протягом тривалого часу жив і працював (1894-1914 рр.) Досить обширна збірка рукописних матеріалів М.С.Грушевського зберігається у Центральному державному історичному архіві України у Львові. Значна їх частина, зокрема тих, що торкаються гімназійних і університетських років (1883-1894 рр.), нагромадилась у фондї “Літературно-наукового вістника”, одним із засновників і співредакторів якого він був (Ф.401). Тут є ранні поетичні та прозові твори гімназиста і студента Грушевського, підписані псевдонімом М.Заволока, які ще ніколи не друкувались, маса рукописів рецензій, статей і матеріалів, котрі друкувались або були підготовлені для публікації у “Літературно-науковому вістнику” або інших українських і зарубіжних виданнях. Загалом у цьому фондї рукописні матеріали М.С.Грушевського вміщені у понад 20 справах⁶. Крім цього вони зберігаються у фондї Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка (Ф.309), а величезна епістолярна спадщина вченого – у численних особистих фондах цього архіву. Документи про діяльність

⁶ Центральний державний історичний архів України у м.Львові. – Ф. 401. – Оп. 1. – Стр. 21, 22, 56-60; Оп. 1т. – Стр. 39-49.

М.С.Грушевського у Львівському університеті є у фонді цього вузу у Львівському обласному державному архіві (Ф.26). Рукописні матеріали (переважно листи) збереглися в особистих фондах рукописного відділу Наукової бібліотеки ім.В.Стефаника НАН України у Львові. Усі вони ще чекають дослідників.

Працюючи у ЦДІАУ Львова, нам вдалось натрапити на справи під назвою “Щоденник невідомого автора 1883-1893 рр.”, що зберігались у фонді “Літературно-наукового вісника” (Ф.401. – Оп.1. – Спр. 59, 60). Це були рукописні, писані дрібним почерком сторінки. Докладне ознайомлення із змістом щоденників, їх розміщення в групі матеріалів М.Заволоки, нарешті, графологічна експертиза, а головне – зміст тексту – не залишили сумнівів щодо авторства М.С.Грушевського.

Щоденники складалися з двох значно відмінних частин. Перша частина (Спр.59) являла собою загальний зошит у старій фіолетовій обкладинці із аркушами, густо списаними дрібним почерком з обох боків, їх нараховувалось 52. Цей щоденник відкривався датою 14 вересня 1883 р. і завершувався 19 травня 1884 р. Тобто був писаний учнем 6-го класу Тифліської гімназії 17-річним Михайлом Грушевським. Він опублікований нами у “Київській старовині” (1993. – № 3, 4, 5).

Друга частина (Спр.60) вміщувала 152 аркуші окремих зшитків, також списаних дрібним почерком з обох боків. Цей щоденник відкривався записом від 16 серпня 1888 р. і завершувався записом 12 листопада 1893 р. Нещодавно львівський дослідник М.Г.Крикун, готуючи до перевидання монографію М.С.Грушевського “Барское старство. Исторические очерки” (К., 1894), віднайшов у фонді Грушевських Центрального державного історичного архіву України в Києві (ф.1235) декілька окремих сторінок з університетського щоденника, які доводять його до 5 березня 1894 р. (на жаль, з великими пропусками). Ці сторінки були нами органічно включені у другу частину щоденника, який провадив студент (1886-1890 рр.), а потім професорський стипендіат (1891-1893 рр.) Київського університету М.Грушевський. Таким чином, цей щоденник органічно охоплює роки його життя, пов’язані із київською альма-матер.

Цей другий – київський – щоденник М.С.Грушевського запропоновано читачам у даному виданні.

Віднайдені щоденники, в тому числі і більш пізній, 1902-1910 рр., що зберігаються у ЦДІАУ Києва у фонді Грушевських, поряд із давно опублікованими С.Білоконем “Споминами” видатного історика (Київ. – 1988. – № 9-12; 1989. – № 8-11) є надзвичайно важливими джерелами до вивчення життєвого шляху вченого і громадсько-політичного діяча. Порівняння спогадів і щоденників свідчать про високу чесність і відкритість їх автора перед майбутніми поколіннями, відповідальність за свої думки і діла. При цьому слід зауважити, що “університетський” щоденник має значну цінність уже через те, що і у “Споминах”, і у відомих на сьогодні матеріалах до біографії М.С.Грушевського цей період висвітлено найбідніше (у спогадах він взагалі не відбитий; тільки у автобіографії 1906 р. автор зачіпає ці роки).

Як історичне джерело, щоденник є особливим документом, який суттєво відрізняється від інших видів джерел і, в першу чергу, від мемуарів. Щоденник пишеться насамперед для себе, для кращого розуміння власного духовного стану, як реакція на певні події. Часто автори щоденника, особливо люди емоційного складу і несміливі, намагаються через спілкування з щоденником знайти відповіді на питання, що їх хвилюють.

Тому щоденник є передусім документом, який розкриває внутрішній світ, психологію людини. При цьому він відбиває миттєвий стан і реакцію на той чи інший конкретний випадок, які з часом можуть у свідомості змінюватися до невпізнанності.

Щоденники М.С.Грушевського є документом щирим і відвертим, який не оминає багатьох, навіть інтимних, сторін життя. Записи створюють образ надзвичайно емоційної, вразливої, заглибленої у свій внутрішній світ молодого людини, котра з великими труднощами, сумнівами і перешкодами прокладає свій – один раз обраний – шлях у житті. Зі сторінок щоденника повстає зовсім незнайома широкому загалу людина – не переконаний вчений, активний громадський діяч або зручний політик, а особистість, сповнена сумнівів, боязні і нерішучості в своїх діях, дещо наївна у відносинах із знайомими і родичами, яка прагне знайти психічну опору у релігії. Одним словом, постає образ Людини!

Що спонукало юнака розпочати щоденникові записи? На запитання він сам частково

⁷ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 145.

⁸ Там само. – 1988. – № 10. – С. 137.

⁹ Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф.1235. – Оп. 1. – Стр. 260. – Арк. 1.

¹⁰ Там само. – Арк. 5 зв.

дає відповідь у “Споминах” (хоча наскільки нам відомо, він ніде не згадує про провадження щоденників) і тому достатньо обмежитись лише деякими зауваженнями. Вихований з дитячих років в дусі “сімейного пієтизму” (за власним визначенням), схильний до глибоких емоційних переживань, слабосильний юнак у 14-літньому віці потрапив у казенну атмосферу Тифліської гімназії, де він був на повному “пансіоні” (з проживанням при гімназії). Юнак болісно пережив цей переломний момент, який, на його думку, мав “виразні прикмети тяжкого психічного пригнічення” і який потім відбився у “ще гострішій формі в моїх студентських літах”⁷. Гімназійне життя, як згадував про нього зрілий Грушевський, “пригнітило мене своєю одноманітністю, а разом своїми грубими дотиками шарпало й дерло мої нерви, призвичаєні до атмосфери мягкой, любовної, нездатні до відпорності й боротьби”⁸. Пригнічений атмосферою гімназії душевний стан юнака вимагав розрядки. Не знайшовши близьких друзів, він рано почав виливати думки на папір. Спочатку це були сумні наївні вірші, які він записував. Один з ранніх віршів – “Бідолага”, – написаний ще навесні 1882 р. напевно докладно відбивав настрої гімназиста:

Пройшов пост великий, пройшов й великдень...
Усім людям радость, тільки я ще бідний.
Блукаюсь ще змалку по світу без дома.
Мабуть тая доля та втонула у морі...⁹

Подібних ранніх віршів у Грушевського є чимало. Поступово він перейшов до запису окремих думок і переживань. Перший такий запис юнак зробив у новорічну ніч 1 січня 1883 р., яку проводив на самоті у гімназійному пансіоні. Цей запис свідчить про певний перелом у свідомості юнака, який починає усвідомлювати себе особистістю. Він пише, що цей перелом стався з ним десь у середині 1882 р., коли він відчув, що “как-то умственно вырос... в моих взглядах произошел переворот, выработалось недовольство своим положением, людьми, всем... Я хочу в наступающем году отдаться изучению русско-украинской истории; и как в прошлом году на желании изучить словесность, в этом году Новый год застает меня на желании изучать историю”¹⁰.

Перелом стався через визрівання у юнака національної свідомості, що яскраво виявилось у низці патріотичних віршів (“Козак”,

“Україна”, “Дума” і ін.). Поява життєвої мети – служити Україні, бути, як він пише, “передовим бойцом усіх хлопців, любящих свою Україну”, – спонукає взятись за щоденникові записи, котрі повинні відбити його прагнення досягти мети. Так було зроблено перший крок і розпочався “гімназійний” щоденник. Обставини перервали цей щоденник. Вже за інших умов, які вимагають окремої розмови, М.Грушевський повертається до щоденникових записів 1888 р. і провадить їх майже до виїзду у Львів з метою посісти кафедру загальної історії Львівського університету.

Поданий нижче щоденник 1888–1894 рр. друкується майже без змін, із збереженням орфографії, синтаксису і стилю автора, як історичний документ, у якому має значення кожна найменша деталь. Ведучи записи, молодий дослідник не дуже дбає про орфографію і фонетику, про відточеність стилю, часто вживаючи відмінне написання тих же самих слів. Невеликі корективи, внесені упрядником, торкнулися лише пунктуації, а також запровадження апострофа замість м’якого знака, який у таких випадках вживає М.С.Грушевський.

Рукопис щоденника зберігся цілком добре, за винятком нечисленних місць, які позначені у тексті [...]. Усі доповнення тексту і пропозиції упорядника щодо розшифровки скорочень подані у квадратних дужках – []. Окремі слова не вдалось прочитати, в такому випадку в тексті вжито – (нерозб.) Залишилось ще декілька нерозкритих скорочень, про що додатково зазначено у примітках. Останні покликані допомогти читачеві зорієнтуватись у життєвих обставинах М.С.Грушевського. Для зручності користування текстуальні примітки та коментарі подаються посторінково, за єдиною нумерацією. Як післямова подається наукова розвідка “М.С.Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.)”.

На закінчення слід висловити вдячність працівникам Центрального державного історичного архіву України у Львові Н.Царьовій, М.Дідюк і Т.Семенів, які надали необхідну допомогу при підготовці до друку тексту щоденника. Іменний покажчик до цього видання та іншу технічно-допоміжну роботу виконали співробітники Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ В.Шандра, О.Тодійчук, І.Забіяка, І.Гирич, В.Шульга.

М. С. Грушевський

ЩОДЕННИК

[1888 – 1894 рр.]

¹ Свій щоденник М.Грушевський почав провадити в серпні 1888 р. під час відвідування батьків у Владикавказі після закінчення другого року навчання на історично-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира.

1888. Серп[ень] 16¹. Труджаюся душею моєю, стєня напущу на мя глаголы моя, возглаголю горєстїю души моєя одержим (Іов. 10.1).

Пролїю пред Ним моленїє и печаль мою к Нему возвешу.

Приходить спокута, приходить причасття й нїє й болить душа моє. Користує спокута, як чоловік од старого отрікаєцця, а я – не можу одрікацця од усеґо. Усе таки живе в мені мірська принада, все таки тягне вона мене як і перше. Не хочу ні слави, ні богацтва, ні веселощей, хай незнаним пройду я весь вік і в могилу зйду, тільки б робити міні, тільки б учитись і чити, хоч і сказав апостол: не мнози учителі бывайте, ведящ сі, як много согрешаем вси. І не знаю, чи хочєцця міні робити, щоб користувати єю инчих, чи тільки гля того, аби робити, як та мавпа?! Боже мій Боже, аджеж я люблю Тебе, і якби Ти сказав міні йти за Тобою, я б мабуть пійшов – хоть не можу сказати на певне за себе, бо зане всяк человек есть ложь. Невже ж не можна міні й с Тобою жити й праці, й миру приобщатися – не грїху мірському, не скверні, а тому доброму, що є в мирі, що Ти дозволив сам? Знаю, що писано: не можете двум господам служити; знаю, знаю. Владько мій, але чи не можна ж так, щоб Ти в мене був єдиним господином, а миру (й не грїшному, а доброму, на добру користь, а не погубу) б я робив, не бувши єго рабом, єго челядником. Ти вся можєши. Владько мій, поможи міні, дай жити з Тобою в мирі, в покої, а не в такій нудьґі, хитанні як тепєра. Боже помилуй!

Горє міні; от я внимаю собі якось, але поки причащусь, а потім опять щоб распуститись; наче хочу вимолити в Господа право, волю на

2 Вонтпів – сумнівався (Грушевський часто вживає цей полонізм).

3 Валицька Любов Михайлівна – була начальницею дівочого пансіону у м. Ставрополі, де у 70-х роках проживала родина Грушевських. У “Споминах” М.Грушевський пише, що у його батьків завелось сімейне знайомство з Л.М.Валицькою, вдовою військового; у її помешканні часом влаштувалися вечірки з іграми для дітей. Стосунки з родиною Валицьких Михайло підтримував під час навчання у Тифлісі (Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 138; № 12. – С. 130).

4 Грушевський Олександр Сергійович (1877-1942) – молодший брат М.С.Грушевського, історик, історик української літератури, учень В.Б.Антоновича. Працював в університетах Одеси, Петербурга, Києва, професор Українського державного університету в Києві (1918-1919), член Українського наукового товариства в Києві, дійсний член НТШ. У 20-х роках – професор Київського інституту народної освіти, директор історично-географічної комісії ВУАН. У 1937 р. репресований, висланий у м. Павлодар. Автор історичних праць “Пинское Полесьє” (1901), “Очерки истории Туровского княжества” (1902), “Города Великого Княжества Литовского в XIV-XVI вв.” (1918), а також численних досліджень з історіографії, історії української літератури тощо.

5 Грушевський Юхим Федорович – старший брат Сергія Федоровича, батька Михайла Грушевського. Тітка Текля – родичка Грушевських.

6 Дядько Яків Сильвестрович – родич Грушевських, ближчих даних не вдалось встановити.

той роспуст цім недовгим, і не щирим, і не добрим каяттям. Окаянен аз человек, кто избавит меня от сего тела смерти! Ты, Владько, Исусе, єдина моя надія! От дзвонять, Господь иде! Боже, помилуй мя!

Отверзи уста моя и наполнятся духом и слову открыту Владьще и Богу! Бажалося сказати мині перед Богом, яко Давид перед ковчезом Божіим і співати хтілося, поки окаянный не скуштував хліба, тоді черво заглушило духа мого радости! Перед причастіям хитався духом, прочитавши у св.Димитрія: аще ісповедася грехов своих совершенно, не утаивши ничегоже, а я децо забуду, і довго вонтпів², та побачивши в розрішительній молитві, що там од усіх гріхів розрішають, постановив приобщатись сегодня. Ніяково було йти вдруг сповідатись: боявся я, щоб не вийшло як торік у дідуні – ніяково, до того зостався тільки карбованець, котрий я й розміняв, боявся ще, щоб не унити й не охолонуту за день і так, попросивши, щоб Біг простив мою немощ, приступив до приобитні. Батюшка дав просфору гля неньки й я с того загордився – Пред дверми храма стою и помьшлений лютых не оставля, помилуй Боже!

Ходили на кладовище, зустріли дорогою Валицьку³, розказувала, що син став полковником, чича їде в Академію, внучка виходить за академіста з золотою медалею; прийшла думка, що може й я буду професором. Прелестей суетных славы слобони мене, Боже!

Серпня 16. 1888. Голову мині замакітрило зовсім; осуєтихся в помьшленіях – стільки усього сегодня приключилось; водили Сашу⁴ держать экзамен, звечер були в церкві; хтось після вечерні служив мол[е]бень св.Науму й поминали спочатку якихось Анну, Александра, Михайла. Усі ми те мали за добрий знак й сподівалися Божої ласки й упованіє наше нам не посоромило; видержав хлопець гаразд, на завтра зостався один [іспит]. Я, ідучи з ним, мав думку здивовати собою, робити дива й навіть кааявся трохи в сій думці, а як до діла, то я й спасовав й сам перед тим начальством ходив на пальцях. Слава Богові, гординю низлагающому.

Дядько Єфим Федорович⁵ пише, що вмерла сестра Текля од родин. Царство Небесне! А сам скаржицца на життя, каже, що баж[е] смерти. Дядько Яков Сильвестро[вич]⁶ пише про свою хворобу й теж скаржицца на сестру,

що хтів теж вмерти. А батько приніс звістку про те, як зустрічатимуть государя, й що треба неньці плаття шити, щоб царидо зустрічати, й тим ми заклопотались. Отак дивно зійшлися ці різні новини й випадки: поруч з началом життя – кінець, поруч з колотнечею публічності – нікому не знане тяжке лихо, й скарги, й свари. Як не заспівати Господеви: Житейськое море восхищаемо зря напастей бурєю, вопію Ти: изведи от тли живот мой, много-милостиве!

За останні часи душа моя потихішчала. Докоряю себе, що думав ніби тільки моєї волі треба – й зараз мині готовий чернецький чин; чи вартий я того, Боже мій, сего ангельського, як звецця, образа? Думаю, що трохи побив свою спокосу праці – лекше мині справляти праздники, більш любло побожні книжки й усе таке, – “трохи”, бо суета держить мене цупко-цупко! І так думаю, що може Божою ласкою можна мині приступити до свого діла, пам’ятаючи слова святі: ов імаь дарованіе свое сіце, ов убо сіце; а також: нійжда в званні своем да пребивает... Боюся тільки, чи не от діавола цій малий покій й ця думка; дивуюсь, що такі думки (про працю) приходять мині найбільше у церкві; дивуюсь, що враз із цім ніколи ще здаєцця я не молився так недбале як тепера.

Молюся Господеви, да будет воля [Його] надо мною, тяжким і упертим грішником, благаю, щоб він ізцілив мою суетолубну душу, як ісцілив сребролюбну душу Іакхееву і за Давидом святим кличу: Путь неправды отыма от меня! Помилуй мя, Боже!

Один святий авва Марко сказав: если хочеш одержать победу над страстями, то молитвою и помощью Божією войди в самого себя, проникни в глубину сердца, преследуй сих трех сильных исполинов: забвение, леность и неведение, которые составляют подкрепление мысленных иноплеменников... (Афлонск[ий]^{6а} Патер[ик]. 364)

Молитва Святого Отца нашего Димитрія Ростовского чудотворца.

Достойно ест воистину поклонятися Тебе Г[оспо]ду моему Іи[су]су Хр[ис]ту, от всех святых славимому и поклоняемому Б[о]гу, о его же имени всякое колено кланяется, небесных, земных и преисподних. И аз недостойный бесстыдно приступаю и молю: спаси мя Сп[ас]е мой, по твоей благости, а не по моим делам. Ты хочещи мя спасти. Ты веси, коим образом мя спасти: Спаси убо мене, якоже хочещи, яко

^{6а} Так у тексті.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ
ЩОДЕННИК

⁷ М. Грушевський вживає дещо відмінні від прийнятих нині назв місяців. У листі до А.П.Ямпольської у 1891 р. він так подає по порядку назви місяців: січень, лютий, березень, квітень, травень, липець, червень, серпень, жовтень, листопад, грудень, студень. – Центральный державный историчный архив України у Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 273. – Арк. 28 зв.

⁸ Очевидно, йдеться про київську українську громаду, з якою М.С.Грушевський був зв'язаний через студентів Київського університету, зокрема Марка Грушевського – свого родича і приятеля, А.Синявського та інших (докладніше див. нижче, а також у післямові).

⁹ ГМБ – можливо, аббревіатура слів “Господи, милостивий Боже”.

¹⁰ Антонович Володимир Боніфатійович (1834-1908) – видатний український історик, археолог, етнограф, археограф, професор Київського університету, один з організаторів і членів київської української громади.

¹¹ Добровольський Леонід Павлович (1867-1929) – історик і педагог, родом з Київщини, закінчив Київський університет у 1890 р., працював у гімназіях м. Києва, згодом професор Київського інституту народної освіти (у 20-х роках), науковий співробітник УАН, автор багатьох праць з історії Києва і Київщини (“Забуті межі давньої Київщини” – 1909, “З київської козаччини 1855 р.” – 1915). Близький приятель М.Грушевського в роки перебування останнього в університеті. Більш докладні біографічні дані подає А.Синявський (Синявський А. Л.П.Добровольський у споминах (замість некролога) // Україна. – 1930. – Кн. 7-8. – С. 99-118).

можеш, яко веси: или же веси судьбами, спаси мя. Аз на тя Г[оспо]да моего надеюся, к Твоей воле с[вя]той себе вручаю: твори со мною, еже хоцещи. Аще хоцещи мя имети во свете, буди благословен. Аще хоцещи имети во тьме: буди паки благословен. Аще отверзеш ми двери милосердія твоего, благословен еси Г[оспо]ди, затворивши ми во правду. Аще не погубиши мя со беззаконии моими, слава безмерному милосердію Твоему. Аще погубиши мя со беззаконии моими, слава Праведному суду Твоему: якоже хоцещи, устрой о мне вещь.

*Ж[овтня] 4 [вересня] 1888 р.*⁷ Просят літературної праці... Міні сьогодні прийшла гадка – що, якби я подав їм був вирші, що написав за останній час; поглузували чи покивали головою, наче з божевільного або скорбного головою. Чи не єсть це лицемеріє, як я повожусь з ними або пристану⁸. Міні здаєця, що ні; я не хочу одрікатися, цуратися од своєї віри, але буду казати, що можна казати, що послухають! Якби я колись міг видавати на свій кштатт (або хто иньший видавав, усе еднаково). Єго мо[ж]на було б наменувать: Християнське слово й подписать: Основанія... иного никтоже может положить паче лежащаго, еже єсть Іи[сус] Хр[ис]тос (1 [Послання Апостола Павла до] К[о]р[интян]. 3.11) й друге: всяко слово гнило да не исходит из уст Ваших. Г[оспо]ди, аз раб Твой и сын рабыни Твоея! Буди со мною, да не како отпаду и усхну и пожжен буду! Что ми есмь на Небеси и от Тебя что восхотех на землі, якби я міг це сказати также, як і пророк святий, не вонтплячи, “без размышленія”! ГМБ⁹.

Вчора я заснув зовсім не помолившись; прокинувся, але полинувався й заснув знову; щось до молитви я став дуже лінивий, хладний та сухий, невже оце через те, що я постановив не кидати мірської праці?

Антонович¹⁰ зустрів, спитав, чи дістав я лист: що мое писання він оддає в редакцію, це мене вельми потішило; але другу роботу я забув дома (про селян), а тім часом Добровольській¹¹ має читати свій реферат; мене це вразило: як то, що я не заховаю свого парацтва. Одначе думаю читати свого реферата. Погано, ця лиха натура моя труйть міні кожен час гордими та заздостними думками. Боже, дай міні вмерти душею і жити духом!

Ой якби міні, панове молодці, крилля
мати, да й полетіти,
Полетіти, та й в Бога спочити!..
Ой маєш пане-брате, тай так си седіти.
Маєш тільки, пане-брате, Христа Бога молити.

Тільки що, поки мене кликали чаю п'ять, ображався: невже ганьбують, а покликали, не хоченця йти, що чужі люде сидять.

Иже возглаголет и речет: се сіе ново есть: уже бысть в вецех, бывших прежде нас. Несть память первья и последним бывшим не будет непамять с будущими напоследок (Еккль. 10-11)...

Час за часом, день за днем минає і ми не вважаємо на се, ми усі на думки на те, що сповняє ці дні, на нашу мету, на наші думки й діла; тут бачив щось нове, ориг[і]нальне, поспішаємо думки ростити ділами, воплотити, одгіннути свою духовну істоту на проявах сего мира... В своїх ідеях знаходимо ми нові путі, нові мети, новий сенс життя й пориваємось до їх. Але ж не також поривались наші батьки і діди; чи не марили люде про добро, про освіту вік назад, і два, і десять. Птолемей казав: я знаю, що смертний й на один час родився, але коли дивлюся й чудюся зорям, я живу з Зевсом; скільки таких було й всі вони зникли один за одним. Род преходить й род приходить, а земля во веки стоить!.. В краплях, що одна за одною з'являюця поверх моря одбиваєця вискрою сонешне сяєво і через хвилю нову крапля вже на тім місті, вона сяє й грає на сонці й так одна за одною, а оддала здаєця та частка моря покійною й сонешне сяєво однаково одбиваєця по єму.

Такі думки й сьогодні, як часто вжахнули мене. Я боюся себе й своїх думок; я сижу й серце моє трепихнеця, як надійде яка думка, що треба помолитись або кинути роботу, або піти в церкву й щось так внутрі зане; сего не було зо мною попереду; я знедужав мабуть; може швидко вмру. Нехай воля Божа; я придивляюсь до себе й не бачу в собі ніяких надій заміров на далеки наступаючі часи... одначе смерти зараз, хто єго зна, мабуть не хочу.

Мині до сподоби думка: я рядовик, я йду в ряду, щіл[ь]но притулившись до другого також рядовика й чую при боці руку третього, за другими впрягую ногу й випинаю колом груди. В реляціях не прописують ймен, а тільки лічать: стільки вбито, стільки зосталося. Може коли пом'януть¹² і наше

¹² М.Грушевський не вживає на письмі апострофа, а тільки м'який знак. У виданні всюди запроваджено написання апострофа.

військо і назвуть христололюбивим і братолюбивим. І враз з тим мою душу турбують заздрі, горді думки. Господи Боже, помилуй мя!.. Одбери, одбери усякі гордощі і злобу і лукавство, да яко новорождениї діти словесное млеко возлюбим.

18/88].IX.17. Сегодня минї скінчилося 22 роки; я з ранку став пригадувать своє минуле, як воно забулося; Тихліської історії наче й не було зо мною; добре те, що я не жалкую за медалею й нової не бажаю, навіть і не думаю про неї – а тому тільки рік я думав і марив оце про дві... Але лихо те, що я забув ті зароки бути смиреншим, не гордитись, не лізти наперед, зароки, котрі давав я тоді. Тщеславїє – от де моя змія люта, вона мені серце ссе, прожени її Боже!

Вранці я не робив нічого, був на служенї, одправив панахиду [у] Соф[ійському] Соб[орі]. Хтїв був піти до св.Варвари, але не було ані копійки, я й вернувся; до того ще хтілося їди, як зайшов до Зл[отоверховников]их¹³, але од тієї закуски так заболів живіт, що я ледве висидів лекцію, пот із мене лився й я на мерця був схожий, як казали. Думав, чи не піти до Варвари після лекцій, але повернув з дороги додому.

Дорогою я думав і марив про себе. Я тепера заспокоївся хоч трохи, тіх тяжких “сомненій” вонтпів, що були влітку, й після пасхи, вже нема; мене лякають і турбують слова пророка: обратитесь, і одказали не обратимся, но в похотях своих пойдем. Може й я се таки одшурявся своїх думок, що на паску і тепера роблю, що есть угодно очам моїм. Да не будет сего, Господи Боже мій! Я хочу бути сином правди, а не зла, сином царства Божого, а не мірського. Не для користи, не для слави і не для гордої забави, і не для бучної пихи хочу робити я, кр[іпк]ий Боже! Я хтїв з Господом жити, перед ним ходити, поруч Єго із собою із пророком зріти – от де щасття, от де слава! “За неї і вмерти, й мордуватися не шкода” – а чому це я не хтїв потерпіти задля цього сього віку й одректися мірської своєї праці? Нехай мене Господь помилує! Але минї здаєцца, що моя стежка правдива.

День скінчився, рік почався... Я стрів [його] з головою, закладеною цілою тучею усяких гадок і думок, начатих праць і бодрих надій. Дай Боже, щоб се не було мірською суетою тільки, взисканієм помислов многих замку[?] єдиного на потребу, дай Боже, щоб у сіх

¹³ Злотоверховникови Михайло Данилович, Павлина Захарівна та їх син Михайло – родина тітки Грушевського), яка проживала в Києві. Михайло Данилович викладав закон божий у 1-ій київській гімназії. Родина Злотоверховникових допомагала М.Грушевському у перші роки його навчання в університеті. Це видно з листів М.Д.Злотоверховникова до М.Грушевського від 1886 р. (ЦДАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 871. – Арк. 69 і наст.).

хлопітах і замірах жило і ширилося зерня Божої правди. В церкві читали (1 [Послання Ап.Павла до] Кор[интян]. 4.1-5, 2 [Послання Ап.Павла до] Кор[интян]. 6.1-10) тако им да не ищует Человек, яко слуг Христовых и строителей там Божіих... Мне же невелик есть, да от вас истяжуся или од человеческого дна, но же сам себе востязую... Ни единого ни в чем дающе претьканіе, да служеніе беспорочно будет, но во всем представляюще себе, яко Божія слуга, в терпеніе мнозе, в пону[жд]енію... в розуме, в Дусе Святе... О якби я міг на собі сповнити цій чудний небеський ідеал... Але чого це гоню я од себе думку про ченцов, про те, щоб одцурацця світу, чого я боюся ціх думок й радію побачити де небудь ліберально-духовне яке небудь писанько. Боже мій, Боже мій, не остави мене; но или хошуем спаси нас, или не хошуем, предвари Христе Боже.

Ці думки клопітні преокаянні докучають мині і не дають молитись; сегодня в час освященія даров думав я ... – в якій коробці треба купити цукерків і цукерків тіх навіть не купив, а тільки розігнав думки!.. Положи Господи двер ограждения о устах моїх й помишленіях.

Я думав про своє товариство¹⁴. Се что добро или что красно, но еже жити братіи в купе... Якби ся братія була єдиновірна. Спитав сегодня про виленських філаретов¹⁵ – оте було товариство. А я часом чую себе чужим. І що его робить: исповідать – не боюся, але щоб не бути фарисеем, мовчать – не добре, одкаснуцця – не гаразд теж таки. Хай в наступаючі роки Господь оборонить мене, й батьків, і родичів, і всіх од лиха і гріха, і спасе, а покійних усіх по милості своїй помилує і простить! Хай Дух Святий буде над нами і напуває нас водою благодати, щоб не пити нам з кладенцов сокрушенних. Хай найпаче Дух Святий буде над нами в писаннях, да не како развратимся, но да осолит все солію премудрости. Да подаст нам Господь тезоименитья днешнему дню добродетели: веру, надежду, любовь, премудрость Божественную, добру славу (не нам, на нам, Господі, но імені твоему), славу отчу – і Отца вічного, і батьків сегосвітних, и все добро. Милость і воля Господня хай буде над нами, хай не дасть нам хибнути ни на право – в ханжество, фарисейство, ліноту, мертвость грішну, ні на ліво – в пиху, і в лжеіменний разум, на приваби віка сего, в сластопітательну філозофію. Веди пастирю добрий думи наши! Амінь.

¹⁴ Згадка про "товариство", напевно, стосується контактів Михайла з членами українського драгоманівського гуртка, очолюваного К.Арабаджиним.

¹⁵ Віленські філарети – від грещького слова "філаретос" – прихильник добротинності – таємна організація польських студентів Віленського університету у 1820-1823 рр., яка ставила чіткі національно-визвольні завдання. Заснована таємною організацією "філоматів" (прихильників знань), яка прагнула готувати молодь до визвольної боротьби. Очолював Т.Зан. Організація нав'язала стосунки з російськими дворянськими революціонерами. Розгромлена царизмом у 1823 р.

Віру Богу Моєму Триєдиному, его любити усім серцем бажаю, на его сподіваюся єдиного за себе й усіх. Віру в церков Святую. Аминь. Аминь. Твори зо мною і нами якоже хоцещи, якоже можеш, якоже веси, Боже наш, Аминь, Амиць, Амиць!.. 1888.IX.17.11-25, по полуд[ні].

21 [вересня 1888 р.]. Зберався писать вчора та заснув, хоч потім і прокинувся. Батькові писав я, що чую за собою велику силу енергії й високий дух... але усеж таки тікаю, хоч не так, як збіглий раб з кайданами. Боже мій, помилуй мене! Читаючи, надивав дві думки, перша: чи гаразд мішати релігію до мірського діла, не понижає її, а чоловікові додає лицемерія; на се так думаю – не релігію мішати до діла, а діло треба так підносити і обчищати, щоб можна було его [діло] піднести до релігії. Друга: Гоголь перестав писать і дух і думки его тоді були дуже схожі на мої; я теж думав і думаю, что тоді можна писать, як сам станеш добрим (хоча й цей свій ідеал занедбав); св.Павел колись вигнав прозорливого духа с слуги; чи не так виганя благочестіє й запас поетичну вдачу, яко гріховну? Господь да просветить меня в сем. Прочитав все, треба писать, в голіві гармідер. Дай Боже правди!

В вчора я був як дурень: похвалила, чули, переказували, що я дотепний класік – почервонів й здурів. Як то слабі ми на всяку спокусу.

25 [вересня 1888 р.]. Хвалити Господа! Одного дня червонів я, чуючи про геніальну истоту свою й дивне знаття класіків, а другого [дня] одібрав свою роботу грецьку з 5-и щотяжкими помилками й мусив постановляти узятись знову за граматику. Добре! Мій високий тон пропав и я вчора знову почав хилитися на всі боки думкою й знову почали мене примітати думки різні... Бабуня приїхали сповідатись: чи не треба мині; от тут і почала моя мосьть тікати куди видно од сієї думки й ховатись за усякі причепки. Мізерне, мізерне я створіння; дурю себе, наче одурити думаю й Бога! Господи Боже, помилуй мя и аще не можеш (что бо Ті єсть і злу?) благословити роботу мою, иже творю нам, помози ми, путь неправды отыми от мене!

Хто се той над землею високо не іде, –
мов пливе меж зорями –
Ллещя сяєво й світ на всі боки.

Мене турбує думка про мою роботу – якщо почнуть проводити які небудь матеріалістичні,

щоб піти в церкву; я не пішов, ратуючи за свободу. Я тепер духом дужий, тільки мене турбує думка: чому, як думаю про чужий клопіт, діяльність, найбільше літних людей, зараз ворушиця думка: от мізерні, що з того клопіту, тієї праці? Чому ж до себе не хочу я прикласти цієї думки? Невже ж справді я, як ті жиди: одebel бо серце їх, і ушима тяжко слышали, и очи свои смежиша... Да не будет сего со мною Владыко!

Владико, Владико, невже ж на погибель собі я живу? Так хочецця правди, так хочецця праці, не слави, не втіхи, а тільки пройти б свій вік сином правди, і в сяеві правди нарешті втопитись в тім моім безкраїм. Так хтів би я жить, і ходить перед Богом, приваблює серце чудовий вінок, чудовий трояк той добра краси, правди – невже ж поривання оці – все мара? Умом озирати дивну гармонію світа і чути душею добра красоту і в чистій довічній красі дивитись, – невже ж мара все і мрія дурна? Невже ж бридкі тільки вигадки плоті, аби жирувати без впину свій вік, і совість і розум на вік затлумити й себе на скотину яку обманути. Хай сего не буде. Владико мій добрий, не кидай мене на шляху, не цурайсь, нехай от Тебе вдача ця не одлучить, а ближче мене до Тебе приведе! Аминь. Х.І.[1888 р.]. 10-40 веч[ера].

Не дай мені Боже себе одурить, не дай вік проспати, в час смертний тільки схаменутись; Боже не дай мені солодкої ліноти, розсіяння, сліпоти, бий мене владик[а], потронци хребет гріховний, коли збився я з дороги. Та колись ослицю Валаамову силою задержав ангелом твоїм, я ще гірший од Валаама, се я знаю, але Владико зглянься й помилуй, й путь неправди отими от мене. Боже во дні ваззвах, і не отвещаш в ноци – и в безуміє мене. Помилуй, помилуй, помилуй! Не хочу я щасття, втіхи, не хочу я слави, ні багатства, ні роскошей, аби тільки спасся. О, коли б ти по[с]вятив мою працю й прамованне сучасне. Свята Діво! помилуй! Св[яті] Варвара, Димитріє, Павле, св.Михаїле молить Бога за мене! 1 л[истопада] [жовтня 1888 р.].

2 [жовтня 1888 р.]. Ходив ввечері до св.Варвари, перечитав молитви й думав про фотографічні карточки, гостей й усяке таке, хоч би хто небудь побив мене добре, поламав би мні ребра. Господи Боже, пожалься!

Свято проминуло – сьогодні 3-й день; я не

¹⁷ Невеличкі твори (лат.).

¹⁸ Автобіографія (лат.).

¹⁹ "Що ж я тоді нещасний буду говорити, якого покровителя спитаю, коли справедливий ледве може бути захищений" (лат.).

скучав ним або краще сказати – не дуже скучив; я читав Св.Письмо – небагато про обличит[ельне] Богосл[овіє], філософський словник; скільки єсть книжок, котрі треба б міні прочитати; я подумав: чи не краще б силкуватись, щоб стать чистим – тоді я в Бозі побачив все, чого добиваюсь і далеко більше; потім подумав: ній же своє дарованіє иматъ.

Як я пишаюсь своєю роботою; ці паршиві *opuscula*¹⁷ надули мене так, як ту жабу. Бий мене, Владико! Я йдучи в церкву все метикував як буду писати своє *curriculum vitae*¹⁸, й скільки там дива понаписую, скільки рефератів, книжок. Оле мне окаянному! *Quid tunc miser sum dicturus, quem patronum rogaturus, cum vix justus sit securus?*¹⁹ Освяти Боже мене й працю мою! 2 л[истопада] [жовтня 1888 р.]

3 [жовтня 1888 р.]. Я знову вчора спати ліг, не докінчивши молитви, мало не через день з мною це трапляється; а ще був в добрім дусі – от воно що, немощен zelo есмь, окаянный!

Чи добре полемізувати: рабу Божію сваритися не подобає, одначе треба облічать, як хто вже виходить меж публіку; тако без гніва, без в'їдливих слів треба обмірковувати. Чоловіче, хто поставив тебе судити? Не сужу я, а тільки міркую, і сам я за се не брався.

4 [жовтня 1888 р.]. Учора в церков йти не боявся й не вонтпив – була така думка, щоб не ходити, без вонтплення; сегодня вже шкульгає й лякає думка, щоб піти; що то єсть звісно якби я не боявся, то и не було б її. Немощний аз і лукавий; хто его зна що й робить его. Я ж ходив попереду, не помагало – шкуляло, все боявся, може хіба через те, що боязько ходив та й тепер не інакше. Прости мене, Господи милий!

Колись я думав, що забив вже женолюбство усяке й тим тішився; аж ні... Що то за лукавий єсть чоловік і як він пишатися швидко лобить.

5 [жовтня 1888 р.]. Учора писав весь вечір, одніс, аж вийшло, що треба знову робити; чи не Господь мене покарав, що так поспішився; одначе, як тепер міркую, що ж міні було чинить? Не знаю, чи не піти до церкви? Мабуть не піду, вже хай в п'ятницю. Сказав, що не буду робити, якщо не помічу [?], заспокоював, що проти релігії нема нічого, що такі й его думки. Це надало міні пихи – мой б то напрям шанують, бо що ти зробиш з таким поганцем, як я?

М. ГРУШЕВСЬКИЙ
ЩОДЕННИК

²⁰ М. Грушевський, напевне, має на увазі книгу М. В. Гоголя "Выбранные места из переписки с друзьями" (СПб., 1847), яка відбила складні духовні пошуки письменника у 40-х роках XIX ст. М. В. Гоголь передчував майбутні соціальні катаклізми в Росії і намагався вказати шлях порятунку у морально-християнському очищенні всіх станів і класів, які повинні об'єднатись у певній духовній силі, що покликана зробити суспільство справедливим. Для цього необхідно, щоб кожен сумлінно і морально (в дусі християнства) виконував свої соціальні обов'язки (див. Манн Ю. В. Комментарии // Гоголь Н. В. Собрание сочинений: В 7 т. – М., 1986. – Т. VI. – С. 466 – 474).

²¹ З. Ополо – дядько М. Грушевського, працював у Київському кадетському корпусі.

²² Йдеться про Марка Федоровича Грушевського (1862-1937 (?)) – далекого родича і товариша Михайла. Про нього відомо, що він закінчив Київську духовну семінарію, потім там же духовну академію, написав праці з етнографії околиць Суботова, був одним з фундаторів Української автокефальної церкви, єпископ. Заарештований органами НКВС 1937 р. (Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 148–149). Збереглися листи Марка Ф. Грушевського до Михайла: ЦДАУ. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Стр. 291.

²³ Ототожнити не вдалось, можливо, Злотоверховникови.

²⁴ Можна припустити, що М. Грушевський почав бувати в українській семінарській громаді. Про неї докладно пише у спогадах О. Лотоцький (Лотоцький О. Сторічки минулого. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – С. 224–235). Скорочення – "С." – може означати одного з керівників громади Скопчовського Луку Полікарповича, диякона Йорданської церкви на Подолі, де здебільшого збирались громадіви. Деякі біографічні дані про нього подає О. Лотоцький. Після викриття семінарської громади і звільнення

6 [жовтня 1888 р.]. Сницця міні всяка нісенитиця: то ніби Государинцо десь зустрів й впавши на коліна прошу вільноти гля укр[аїнської] мови, а вона чимсь ніби одговорила, то ніби мене в буцегорню тягали: аж зрадів як прокинувся, думав, що справді [було]. Хто его зна з чого воно. Тепера два ці дні чи що м'ятуся думками звичайними про те, ще не доволі себе нужу до церкви; сегодня наче втихомирився, мабуть піду, а може й ні, не знаю. Вчора думав чи добре доставати книжки, постановив, що як це обходить совість, то можна, а сегодня думаю: але ж других напужаю до єднання з недобрим людом – чи гаразд [?]; невже мета правими робить діла, невже це правило мусимо вживати [?]. Господь святий знає, аджеж не можна інакше.

8 [жовтня 1888 р.]. Вчора ходив до церкви з радощами, пішов додому не достоявши, бо пізно (ще трохи зачепив лекції), й молвився дуже погано, тільки що подав проскури. Гризу лаціну, що ж й треба. Вчора зрадів, прочитавши о Гоголевих повчєннях (хоч воно, те повчєння мині не дуже сподобалося), що не треба домагатися іншої постаті аніж дав Біг, а силкуватися на своїй користним быть²⁰. Наче молот тій б'є мене часом думка: а що ж сего? а як кінець? Аджеж після смерти що? Я ще держуся свого. Господи Боже, помилуй мя; или хощу, или не хощу спаси мя, направи мя на путь благ, к [Тебе] возведох очи мои.

10 [жовтня 1888 р.]. Отак свято майнуло хай Біг боронить: метушився й балакав; ввечері пійшов балакати з дядьком З[ахаром] З[ахаровичем]²¹, ліг спати не молившись; після служєнія взявся за реферат, бо не можу скінчити, потім прийшов брат²², потім приїхали Зви²³, потім пішов до С.²⁴ й повернувся в дванадцять; там дуже розпустив язика – теревєнів і з вищого розуму закидав; мовчали, не знаю як его зрозуміти, але певне те, що не треба було терев[є]ніти. Вернувшись, сів знову за реферат й ліг о ч[ет]вертій годині; погано, сам знаю!..

Гриць²⁵ розказав про сестру й нещасливе її весілля. Тяжко їй, небозі, тепера! В З[лотоверховников]их²⁶ вмер дядько Хведір, діакон. Поможи, заспокой єдну, впокой другого, втихомирь, охрести Хрестом святим Твоїм мятежну мою душу, Господи-Владико!

з посади Л.П.Скочковський переїхав у Таврію, де був парафіяльним священиком (Там само. – С. 50 – 51, 57 – 88). Можливо також, що “С.” – це В.І.Самійленко.

²⁵ Григорій Іванович Грушевський – двоюрідний брат Михайла, семінарист Київської духовної семінарії і член української семінарської громади. Після закінчення семінарії вчителював на Чигиринщині, висвятився у священики і отримав парафію. У 1891 р. Гр.Грушевський одружився з Ольгою Володимирівною Ранцевою (Ранцель?), яка переїхала у Київ з відомим українським діячем Т.А.Зіньківським, співчувала українській справі і брала участь у роботі семінарської громади. На весіллі “боярином” був Михайло Грушевський (див. шоденник за вересень 1891 р.). Перші роки Гр.Грушевський ще писав невеличкі оповідання з життя українського села, а також твори для дітей, які друкував у галицьких виданнях (ЦДДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Стр. 289. – Арх. 2 – 90). З часом він відійшов від українських справ, а його син Сергій навіть опинився серед російських чорносотенців. О.Лотоцький вважав, що це сталося через одруження з росіячкою. Цей шлюб спричинив відхід від громади Л.П.Скочковського, також закоханого у О.В.Ранцеву.

²⁶ Злотоверховникови – родина тітки М.Грушевського. Близьких даних про Федора немає.

²⁷ Оправити в розумінні “виправдати”.

²⁸ Лещіус Йосип Андрійович – професор класичної філології Київського університету, читав курс історії грецької літератури (Історія Київського університету, 1834-1959. – К., 1959. – С. 239).

²⁹ Сонні Адольф Ізраїлевич – професор класичної філології Київського університету. Захистив докторську дисертацію про Діона Хризостома, написану латинською мовою (1897) (Історія Київського університету. – С. 239).

12 [жовтня 1888 р.]. Скінчилася та праця, сьогодні має бути розправа; написав погано, сам знаю; бо погано робив й нарешті писав, аби щось було. Хай воля Божа буде, нехай і вилають. Пишучи, я якось усоромився був своєї роботи, лічучи літери, а тепера знаю, що як буде погано, то й вражуся; вчора подякував проф[есору] за те, що раніш приніс й тим звеселився – тільки треба поласкати цю мерзенну хіть, а чим – про те байдуже. Вчора ввечері затявся с Страт. за те, як то вбивають себе: чи можна оправити²⁷ зовсім такого, що він мусив в таких обставинах зразитися, чи ні. Я пішов далі, як сприймав двоєко, й сказав, що ніякого владику не можна оправити, що мусимо зрозуміти, впливаюче поводи, а поправити, сказати, що так і треба, не можна, але це брехня здаєцца? Зараз звичайно обертаюся до себе: якби я збрехав і тим вирятовав кого небудь або того, хто путав й одвернув од якої напасти – то так мусив би зробити кожен [до]гичний [в] таких обставинах. Зле діло – коли хто хоче злого – але це значить езуїцька правда. От гачок.

13 [жовтня 1888 р.]. Слава Богу! Реферат вийшов з великими помилками, аж чудно; профес[орові] спасибі – не написав отзыва, а то певне був би поганий, мене це трохи вразило і я з тим більшим запалом став слухать, як мене стали хвалити товариши: що Лещіус²⁸ взивав мене справжнім філологом й усе таке й звичайно згори одрікався; таке “смірення паче гордості”. Сьогодні подумав був, щоб написати Сонні²⁹ такий паршивий реферат, щоб усі одкаснулися од мене, але душа от цього стурбовалася й я не напишу. Хто его зна, як я вдержав тоді погано екзамен з історії, мене потім гризла думка не тільки самолюбія й гордості, а наче я був лінивим рабом на той час. Сьогодні питаючи сірих [?] – за те, щоб батько дітям не давав грошей, став думать проте, щоб закупити багато книжок: ця думка справді міні не певна: з одного [боку] – дак ця охота до покупанія книжок не гірше од сребролюбія, бо покупаєш книжки з-за книжок, а не з-за того, щоб їх було треба, – а з другого, – така бібліотека єсть коштовна штука і на сей час і на потім – будучний, й міні й инчим. І так не знаю. Тільки значить як маєш книжки, то треба давати й игчим.

³⁰ Див. Перше послання Іоанна.
5. 16 – 18.

³¹ Піскорський Володимир Костянтинович (1867-1910) – історик, вчився у Київському університеті разом з Михайлом Грушевським, згодом приват-доцент (1893), а з 1901 р. – професор всевітньої історії Ніжинського історично-філологічного інституту, з 1906 р. – професор Казанського університету. Автор праць з історії середньовічної Італії, Іспанії і Португалії (“Франческо Феруччі і його час” – 1891, “Історія Іспанії і Португалії” – 1909 та ін.).

³² Йдеться про роботу М.Грушевського стосовно піаденноруських господарських замків, яку він підготував і прочитав у семінарі В.Б.Антоновича у 1887 р., а пізніше у вигляді статті надрукував в “Університетских известиях” (1890. – Ч. 2. – С. 1-33) і окремою відбиткою.

³³ Можливо, йдеться про діячів київської Старої Громади Є.К.Трегубова і М.П.Дашкевича. Елісей Трегубов (1849-1920) – громадський і культурний діяч, учитель колеґії П.Галагана в Києві, пізніше інспектор Інституту для дівчат в Керчі, член Старої Громади, член редколеґії “Киевской старини”. З 1918 р. брав участь у роботі УАН. Дашкевич Микола Павлович (1852-1908) – український літературознавець і історик, учень В.Б.Антоновича, професор кафедри всевітньої літератури Київського університету, академік Петербурзької АН з 1907 р. Ряд років очолював київське Історичне товариство Нестора-літописця. Досліджував історію української, російської та західноєвропейської літератур (праці про творчість О.С.Пушкіна, М.Ю.Лермонтова, М.В.Гоголя, І.П.Котляревського, О.Метлінського, В.Шекспіра, Д.Байрона, Й.Гете та ін.).

³⁴ Напевно М.Грушевський побував у редакції “Університетских известий”, де

Читаю Гоголя потрошку; ой багато єсть схожого зо мною. Він вмер тілом після оцего повороту, як би мені не вмерти духом. Сегодня, читаючи Посла[ння] Іоанна про смертний гріх³⁰, згадав що то єсть, як хто біжить от Бога й зачиная душу свою од усякого доброго поклика. Чи не так і я?! Боже помилуй, аще хощу, аще не хощу, спаси мя!

14 [жовтня 1888 р.]. Учорашний день багато чо було! Вранці стрівся с Писк[орським]³¹, к[от]рий став говорити про замки³² – звичайно я виріс на аршин, а що гірше, став молоть на вся заставки (одначе худого здаєцца нічого не сказав), потім пішли с Тр[егубовим?] и Дашкевичом³³ – я йшов до церкви; Дашк[евич] розводив пессимистичні доктрини. Тр[егубов] казав, що не треба боліти, но самому тільки шкода и треба втішатися думкою, що раз як єсть, то найкраще. Я сказав, що я контентуюсь сучасними обставинами свого життя, хоч вони й не добрі в чому неб[удь], а я не маю на що их переменить... Тр[егубов] казав, що царство Божіє внутрі нас єсть, одначе я дурний цієї думки не піддержав, и спречався з ним і цими его думками, а нарешті і сказав: “блажен кто верует etc.”. Погано! Був в ред[акції]³⁴, сказ[али], що вийде в початку року, був у Злот[оверховникових] й там будували замки, там (Галя) приїхала й я до їх перейшов. Оттак. А додому прийшов – застав письмо, де мати пишуть, що виїшла погана проява з жіночою школою й думають папа, якщо подаватися в одставку. Оттак! А письмо Галіне³⁵ й не натякає на се, таке веселе; може ця буря й перекотицца. Щодо мене, то вчора, сподівавшися, що швидко справлюся з рефер[атом], став читать собі, а потім схопився та пізно, маю сегодня докінчати.

15 [жовтня 1888 р.]. Сегодня подумав, звичайно (окаянний!) молячись, що якби зостався я тут на Різдвяні Святки, то неже все б мене томила церква, а далі – аджеж міні треба ж і робити, а я до церкви ходив, щоб побороти свою натуру, тепера значить уже можна й не ходить (звичайно по будням). Так, але ж на церкву йде невеличка частина часу? Хоч в мене его всего не багато.

Вчора погано зробив: при Коваленки й Страт.³⁶ сказав: піду візьму Олго й підемо до купців, а Страт. каже: як ви так про дівчину кажете? А я одк[азав]: сестра вже не єсть

повинна була вийти його стаття про південноруські господарські замки (див. прим. 32).

³⁵ Галею М. Грушевський називає свою сестру Ганну Сергіївну Шамрай (1880-1943) – історика і перекладача. Працювала науковим співробітником ВУАН, в наукових виданнях якої друкувала праці, присвячені історії міст і українському культурному життю XVIII – XIX ст.

³⁶ Дані про Коваленка див. у прим. 249. Другу особу ідентифікувати не вдалось.

³⁷ Нечуй-Левицький Іван Семенович (1838-1918) – видатний український письменник, з 1885 р. жив у Києві.

³⁸ Самійленко Володимир Іванович (1864-1925) – український поет, драматург, перекладач. До 1890 р. вчився на історично-філологічному факультеті Київського університету, приятелював з М. Грушевським, державних іспитів не складав; працював службовцем. 1917-1918 рр. – службовець міністерств УНР, емігрував у Галичину, 1924 р. повернувся до Києва, де незабаром помер. Опублікував декілька збірок власних поезій (“З поезій Володимира Самійленка” – 1890, “Україні” – 1906), драматичних творів (“Маруся Чурайівна” – 1896, “У Гайхан-Бея” – 1917), перекладав Гомера, Данте, Мольєра, Бомарше, Беранже, Байрона та ін. Брав участь у житті українських громад Києва 80-90-х років XIX ст.

дівчина, під сей кшталт не підходить й засміявся погано – “по хвацькі”. От за се треба було б добре вибити. Час іде, іде! Час іде! Часу нема!..

Яко приїде день великій гнева Єго, й хто может стати? (А. 6.31 [?]). Господи, не осуди, не одринь, но благопріими роботу нашу!

17 Окт[ября 1888 р.]. Сегодня батько скаржицца на свої скорби, просит[ь] помолитися – як же молитись міні самому окаянному з окаяння? Завтра хочу піти до церкви: Боже, не по ділам нашим, а по милості твоїй прев[е]ликій, єдиний, помилуй! Не прошу слави, багачтва, щасття дурного, а тільки, щоб усе ти направив на добре!

18 Окт[ября 1888 р.]. Вчора ліг зарані, щоб устати; а сьогодні не тільки не раній встав, а ще заспав, так що не молившися вже побіг до церкви, хоч і дурно трохи і було ще дуже рано, я застав тільки кінчик молебня, й значить почали на служеніє, як я йти мав; подумав й пішов до університ[ету]. Попереду обходився поважно, тільки в архіві почав лизатися й сміятися. Сегодня ввечері йду до Ант[оновича], С[амійленка?], Неч[уя]³⁷. – Вернувся; трохи часом проривався, моллов звичайно про Москву, спречався за християнство з Самій[ленком]³⁸, а потім узяв мене жаль, що я не пишу нічого, а потім – що чи не марна колотнеча усі ці оповідання, переклади, витяги, видання й усе таке. Оборони мене Боже, спаси й помилуй! Була й погана стріча, бодай не згадувати.

19 Окт[ября 1888 р.]. Прийшла думка, що треба міні щодня ходити до церкви й я злякався, і не знаю справді, що робить. Чи не треба перемагать ощо боязькість, чи не треба силовать; учора я пішов [до церкви] з radoщами великими, не знаю через що, и не силовав себе. Кто просвети очи мои? Не ты ли Боже мой? Не премолчи от мене. Сегодня подивившися на високу купу книжок Унив[ерситетских] Из[вестий], неначе засоромився: “разорю палаты и созижду новья...”, хоч і втішаю себе, що книжки кожному на користь.

20 Окт[ября 1888 р.]. Сегодня був молебен; чудо справді і добре цар поведився як пишуть, тільки враз з тим прочитав звістки

³⁹ Сербський король Мілан I Обренович (1854-1901) – проголошений 1868 р. сербським князем, а з 1882 р. королем, проводив політику абсолютизму, порушував конституцію Сербії, часто змінював зовнішньополітичну орієнтацію, чим викликав незадоволення народу. До цього додалися сімейні конфлікти з дружиною – Наталією Кешко – дочкою полковника російської армії, яку він у 1888 р. вигнав із Сербії під приводом необхідності виховання за кордоном їхнього сина. Вимагав від неї зобов'язань не повертатись у Сербію до повноліття сина. Після її відмови король почав голосний процес про розлучення. Це остаточно підірвало його авторитет і 6 березня 1889 р. він був змушений зректися престолу на користь свого малолітнього сина Олександра.

⁴⁰ Кеба – вміння, дарування, здібність.

⁴¹ Тобто написання наукової праці на золоту медаль, якою відзначались кращі студентські роботи.

про розвід сербського короля³⁹. Чудно брате, адже се помазаник нашої ж церкви, й его слухаєця наш же таки митрополит, котрого кажуть тепер у нас лають на всі заставки. Нєсть власть, иже не от Бога и її треба шанувати, але поки вона не приказує, не робить чого недоброго.

Галя пише, питає про те, як поводитись і каже, що хоче як небудь набути собі міцної підстави. Чи єсть в мене міцна підстава, чи не ганяю я за вітром[?] Страшно й подумать. Але кинуть... я кидав, силував себе й мині здаєця, що з того не вийшло користи. Боже, спаси!

21 [жовтня 1888 р.]. Здаєця міні, що я цураючись наприклад беллетрист[ичних] писань, беллетрист[ичних] книжок, перешкодив своїй кебі⁴⁰ і розумові, а здаєння теж, що й це воно користь може быть. Я згадав якось давні слова Н[ечуя?], котрих він більш потім не казав: література – се ваш поклик; може й правда, й не добре, що я одбіг її і тепер пишеця так трудно, правда й попереду писалось не легко (легко тільки марилося), й таке бліде, невиразне все виходить. Я прочитав Гоголеві листи, здебільшого багато схожого; в одному [листі] він пише перед смерттю, що сподіваєця на Божу ласку чи докінчать свої твори, що він вірить у се – але єму не вдалося. Тепер така думка: чи то Біг на краще зробив, однявши у Гоголя письменську кебу, не давши докінчити єму, що Біг чем нагородив за его каяття, за его побожність, чи Гоголь помилився, одбігши свого письменства, що він як деякі [кажуть] справді одрубив руку, котра його спокушала? Ощо другу думку я часто маю в голові, але як перша права? Боже, твори яже хошеши, яже можеши, яже веси, да будет воля Твоя на мене и дай коритися Твоїй волі чистим, правим серцем. Боже помилуй батька й усіх нас...

Сьогодні, як молився, прийшла думка про терпіння, почав я з того, що подумав, що терплю, бо зрікаюся медального писання⁴¹, а через кілька хвилин подумав, чи гарно то – клясичні науки заповонять значить усе? Тема зостанєця так, професори почнуть глузувать з мене, що нічого не зміг зробити – й наче я повинен писать. (Я передивився перед тим скільки тих писань писалось і друкувалось і забувалось! Й охота в мене пропала.) Ні, я можу зректися здаєця цього писання, а далі нехай воля Божа буде!..

22 [жовтня 1888 р.]. Не можу молитися, що его й робити?! Так блукають думки – й не то, щоб їх вабила моя праця, а так куди вітер війне. Тщеслав'є таке, що не вбереш; вчора Добр[овольський] сказав, що в мене “осмисленне лице, не так як...” Це міні потім крутилося в голові цілий день. Здаєцца не то щоб чоловік, як би собака яка небудь мене похвалила, то я тим би пишався.

А вночі знову снилося сороміцьке усяке.

Межі сперечками людськими
Серед змагань і метушні
встають мені перед очима
Могилки ваші затишні:
Струмкі тополі на сторожі,
Каміння вимите дощем,
Старі кущі жасмину, рожи
І хрест оплетений блощом.
Мовчать листки, мовчать птахи
А в далині, в красі довічній
Встають снігові верхи...

αω ПИ.Х.22 [1888 р.]

Хай Біг простить мені, ця дума віршова придумалася у церкві... Слава Богу за допомогу. О, коли б Господь вирвав батька мого з клопіту й напасти. Сьогодні прийшла міні думка – чи не піти в Лавру за батька [помолитись], але не знаю – не доброхотко щось. Сьогоднішній день я постановив не ходити нікуди; він пройшов скоро аж надто й не тяжко. Читав Облич[ительное] богосл[овіе], апокріфи або – хоч здаєцца й не багато – віддыхав. Завтра мають прийти брати, прийде тітка, треба б піти і до К[юписького?], давно не був, та не знаю...

24 [жовтня 1888 р.]. Свята минули, здаєцца не дуже погано – з духом спокійним, не нудячись провів я їх і тепер доволі спокійно починаю тиждень. Боже мій, не дай, щоб цій покій був тільки забитими памороками – краще тоді мені мучитися як у ката? Мені прийшла думка й инча – свідомий есть жарг – як пани побачили, що в їх нічого не осталося святого, назвали себе “найсвятішими”? Я щось у останні часи люблю марити про “синів правди” і усе таке. Якій я син правди: поганій втікач, збіглий челядник з ланцюгом на шії. Оттак вчора вірши складалися: вмрете ви, могогили ваші згинуть, серед хат опиняцца вони, – ще скоріш вас згадувать покинуть, правди вічної правдивії сини... Благослови кінець

тижня сего Господи! Сохранилися од лукавих втіх, не одбігати од Тебе дай, а ще щільніш приходити. Найпаче оборони од пихи, од паскудних невірних і вільних думок, од того, щоб вонтпиту думкою. Стезею доброю веди нас, на стрічу добра. Аминь.

25 [жовтня 1888 р.]. Согрішив сьогодні: прийшов Добр[овольський], сказав, що якийсь проект – елейний, вірнопопданий, я с тим накопив губу. Після того взяв мене жаль, з'явилася думка, щоб піти до церкви, але я в той день вже був, із радістю, я одігнав од себе думку, а тепер така думка – чи добре моє каяття, коли я не хочу епитимії, але я таки маю думку ту, за спокусу.

26 [жовтня 1888 р.]⁴². Всі ці думки про церкву мене турбують; але сьогодні я не піду мабуть [до церкви]. Сьогодні прокинувшись думав: чи не єсть усі веселі слова про поступ, про правду і про синів правди моїх – мара, мана, така ж, як яке небудь коловращеніє атомов абощо? Земля і все згине, один Біг живе і до єго єдиного треба приліплятися, щоб не згинуть. Здаєцца ні, здаєцца, що ця правда на землі не згине з нею, й що вона теж проводить до Бога!!.

28 [жовтня 1888 р.]. Метикував, чи добре єднатися з тими, що не єднаково мислять, чи не треба зараз же устати, але постановив, що колись хрестияне вчилися в школах язиків⁴³ і певне там тільки вчилися на користь собі і своїм, не встаючи, не спрягаючись. З дому нічого не пишуть за той клопіт; що то Біг дасть, хай би все на краще повернулось!

31 [жовтня 1888 р.]. Я не пішов, нікому сего не треба і я не мав права порушити батьківського прохання⁴⁴. Як цурачнуця – хай; але що у другому, то думаю, що можу, і батько здаєцца мнї згодився б, і то річ добра, і користна, і він одзивався. Хай Біг простить, як в цім я погрішу.

1 грудень [листопада 1888 р.]. Благослови Господи венец місяця сего! Сьогодні хочу переїхати. Дай Боже, щоб на новому місці бути кращим як на старому. Ми ж повинні оновлятися од слова к слову, якоже от Господа Духа, треба кращати! Одібрав лист з дому, та

⁴² Число "26" обведене подвійною квадратною рамкою.

⁴³ Поганців, язичників.

⁴⁴ Грушевський пише про те, що не пішов на збори однієї з українських громад, щоб не порушувати дану батькові обіцянку не брати участі у студентських організаціях. Про це він пише у спогадах (Грушевський М. Як я був белетристом? // Предок. Із белетристичної спадщини. – К., 1990. – С. 11) і "Автобіографії" (Грушевський М. Автобіографія. – Львів, 1907. – С. 2). Ймовірно його намагались залучити до драгоманівського гуртка, в який входили згадувані у щоденнику К.Арабажин, Б.Кістяківський і інші. (Див.: Синявський А. Л.П.Добровольський у споминах ... – С. 111).

⁴⁵ З тексту важко встановити про кого тут йдеться.

такий добрий; батьківський лист такий поважний. А я, собака, не вдержався й той вечір жартував, пащиковав, сміявся. Чудно справді; як часом я радий, хочай би здаєцця radoщами вищими духовними наче б; то мене бере охота сміятись й усе таке. Спаси Боже од усякого гріха! Стрівся з Сн.⁴⁵, він весело розказував і взнати не дав, що б мав на мене; одне мене тільки вдивило: “постійти я покличу V, він знає, що ви..?” Після чого мині наче пропала охота приставать до батька. Я думав потім, що то може я хтів аби не сварились на мене з гонору

2 [листопада 1888 р.]. Переїхав учора; хай Біг благословить на новому місці. Оларій цітує одно місце з Сказ[анія] до боязького хлопця: Ти був би янголом і на сему світі, якби боявся Бога так, як боїсся царя. Ці слова можна прикласти до мене; чи я такий же гарячий служити Богові, як уривати часи на документи абощо – хоч я себе втішаю, що то есть діло почесне, добре. Бувайте творцы себе самих. Не дай Боже себе самого одурити. Одібрав од батька лист добрий і чесний, дай Боже ему достояти право до кінця.

4 [листопада 1888 р.]. Учора бачив похорони – мабуть з клиники: на санках або краще [сказати] на полозках їхала труна, вкруг чорним сукном [оббита], коло мізерної конячки топав погонич, а попереду ніс чоловік хрест; тільки... тихо і шли вони; жаль мене взяв... Я подумав був, чи не проводити, та не пішов, грішний чоловік – ще може б і з дороги вернувся; був ввечері в церкві; співали чернецьку якусь молитву: мужу желаній, сосуде избранній, столп и утверждение церкви; мині здалося, що це стосуецця до усіх ченців, і взяли мене задрощи. Окаянний чоловік – я б тоді хтів не чути цього... Сьогодні вночі приснилось наче бабуня кажуть: каже я бачила вашу дочку (внучку – Галю) доку... А бабуня [-] дочка – дока, а який же дока син... Оттакі паршиві думки навіть сняцця мині; що кому, а курці просо; а мині паскудному рабу аби хтось погладив по голові або наживав пальцем. Скінчив вчора ввечері опов[іданн]я; чи вірю я ему дуже, чи есть в ему що добре [?]⁴⁶.

⁴⁶ Можливо, М. Грушевський має на увазі оповідання “Неробучій Грицько Кривий”, написане в університетські роки і надруковане в 1898 р. у “Літературно-науковому вістнику” (Львів, 1898. – Т. IV).

11 [листопада 1888 р.]. Давно не писав. Вчора балакав багато про усякі речі, й про сучасну релігію, про вибитних батюшок, за

котрих я роспинався, але тепер думаю, що може й даремне, але ж гля сего треба високого, принаймній вищого стану морального, народного, здається і те, щоб до релі[гії] обра[ща]тися з такою увагою як треба, а не бачили в духовному станові якогось придатка до життя, аксесуара або ще гірше, не бачили в ему якусь машину, орудіє.

18 [листопада 1888 р.]. Благо есть исповедаться Вышнему; исповемся тебе, Господи всем сердцем моим, ты же Г[оспо]ди пошли умиленіє сердечное и слезные токи окаянннм, слепым очам моим! Исповедаюся Господи тебе, яко есмь горд и тщеславен и мнюся праведена быти, завистлив и самолюбив, предан мірским утехам, беседам прздным и смеху, молитвою же скучаю окаянннм и грешннм! Наипаче прости мя, Владыко добрый и Господин мой, яко лоблю дальній мір сей, не возношуся к горнему и сію преданность свою оборонити и утвердити в себе тшуся; аще ложь таю, Владыко вечный, Спасе мой и Боже, прости и помилуй! І тако помышляю, поминая слово апостольское: нійждо свое дарование до имать, и паки “имуще же дарование по благодати данной нам различно” ([Послання Ап.Павла до] Рим[лян] 12.6)⁴⁷, и паки “нійждо в званні, в нем же призван бысть, в том да пребывает [”] ([Перше Послання Ап.Павла до] Кор[интян] 7.20)⁴⁸, и иная, яко в удел пріявши есть наученіє книжное и словеніє [нерозб.] и попеченіє народное. І тако яко да молюся я, Господь пріємлет сія в воню благоуханія, яко жертву благопріятну. Молюся Тебе, Господи, да не отлучит мя от тебя таковое дело, да не отчудит меня от Тебя, да не отвратит, на[и]паче да приблизит, да приведет. Истишно исповедуюся Господи, яко люблю Тя, яко хочу от сердца пребывать с Тобою, молюся же Тебе, да благоволиши и благоуправиши таковое дело и жизнь мою, аще же не можно ми с таковым житієм пребывать с Тобою, але отлучит оноє меня от Тебя, молюся Владыко, якоже хочещи, якоже можещи, якоже веси, приведи мя окаянного к себе и вечного огня истишы! Яко Ты поистину единый царь мой, Господин мой и Бог; Тебе исповемся во языцех и имя Твое восхвалю. Аминь!

⁴⁷ Уривок з Послання Апостола Павла до римлян (12.6) у сучасному перекладі звучить так: “Маючи ж, згідно з даною благодаттю, різні дари: коли то дар пророцтва, виконуємо його мірою віри”.

⁴⁸ Цитата з Першого послання Апостола Павла до коринтян (7.20): “Кожний нехай застається у тому стані, в яким Бог його покликав”.

19 грудня (XІ) [листопада 1888 р.]. Обленихся окаянннм и осуетихся! Сегодня проспал до 1/2 8-го и в церков не пошел; піду на пізню [службу], але вже мушу пити чай й

⁴⁹ М. Грушевський
посилається на Апокаліпсис –
Одкровення з Іоанна.

пропустити дві лекції; погано міні чогось, нема в мені правди, нема бодренія. Боюся, щоб не залінуватися далі щей гірше. Може сьогодні б міні висповідатись? Якийсь я став важний, навіть на коліна міні важко стати, важко молитись, важко думати! Помилуй мя, Боже, помилуй мя!

И слышай да глаголет: прииди! (Ап[окаліпсис] 22.17)⁴⁹. Что реку аз окаянный? Тако ли желаю царства Славы, тако ли приуготовлен к нему, яко да реку с тайновидцем святым: ей гряди, Господи Іисусе! Не люблю ли паче сего мира преходящего и его утех? О, Владыко, вознеси дух мой к горнему желанію, да не прилеплюся неистинному, но вечному, да не прилеплюся мирским утехам похот[л]ивым, то[лько] правде, яже в мире один сам! Владыко добрый, сего молюся уллучити от Тебя, да даси ми жити в міре и трудитися, не приобщаяся плоти и крови и тлени, но духу, да трудяся работою не злу, яже в міре, но Тебе, источнику славы и правды. И буду твоей единою слуга.

1) Истинно окаянен аз есмь! Нїих преступлений лютых несодеях, коего зла не сотворих; но простри Владыко всемошную Твою руку и из тины беззаконїй на камень оправданїя изведи мя, вопіющаго: спаси, Боже, падшее создание Твое!

2) Кто изчислит беззаконїя моя и преступлений моя, кто изочтет? Песок морскїй и звезды небесныя числит преидоша, но к Тебе, Владыко, с упованїем зову: в бездне милосердїя Твоего море согрешений моих потопи!

3) Истинно аки пес на блевотину свою возвратихся, банею пакибытїя омывшихся в тине грехов паки угнетах, образ Твой в себе прегрешенїями окалив и одежду боготканную растерзав, но к Тебе зову: помилуй!

4) Мати Дева чистая, крип удолия богоизбранный! Ты чистая на скверныя презри и сына Твоего за ны умоли. Предстательница Христіан неоскудная!

5) Звезды неба умного, чистейшее небес естество, престола страшнаго предстоятелие (греху не причастныє), молитесь силы небесныя за ны, да умолен на ны будет Владыко наш!

6) Богозажженные светильницы, их же тьма мірская не объять! Господнии рабы верные, звание свое нескверно до конца соблюдшия! За недостойную братію свою во плоти предстояти молю пред Господином нашим, сем же и Вашим!

⁵⁰ У вказаній главі Послання Апостола Павла до Галатів наведених слів немає.

⁵¹ Кістяківський Богдан Олександрович (1868-1920) – син відомого українського правника, професора Київського університету і члена громади О.Ф.Кістяківського; відомий правник, соціолог і філолог, професор Київського університету, член ВУАН. Автор праць з соціології і теорії права, методології науки, в яких розвивав неокантіантські ідеї. Працював переважно за кордоном (Німеччина, Франція), видав твори М.П.Драгоманова, палким прихильником якого був протягом всього життя. Один із засновників перших соціал-демократичних організацій в Україні в 90-х роках XIX ст.

⁵² Синявський Антін (1866-1949) – історик і економіст, педагог і громадський діяч, близький приятель М.Грушевського з університетських років. Родом з Київщини, закінчив історично-філологічний факультет Київського університету в 1889 р. (працював під керівництвом В.Б.Антоновича), продовжував навчання в Одесі й за кордоном. З студентських років брав участь у роботі українських громадських гуртків у Києві, потім в Одесі. З початку 1900-х років у Катеринославі – директор комерційної школи і член Катеринославської вченої архівної комісії, редактор її “Летописи” (1904-1925). У 1918-1919 рр. – директор департаменту у міністерстві народної освіти УНР, потім професор київських вищих учбових закладів, науковий співробітник ВУАН. У 1930-х роках провадив наукову роботу на Далекому Сході. Залишив праці з ділянок економіки та економічної географії України, спогади про В.Антоновича, П.Тутківського, Л.Добровольського та ін.

⁵³ З тексту важко встановити про кого йдеться, можливо, це В.І.Самійленко.

1) Упихся вином невещественным, возрадовахся радостью неизглаженной, яко не отринул мене Господь окаянного, не презрел смрадного и окаянного, но простер над мною пречистую ризу свою и попр[а]вил есть студную мою наготу!

2) Како воздам Тебе, Господи, за яже дал ми еси, како восхвалю и воспою Тебе, яко мене, – овча скверное и коростявое, на пречистое рамо свое приял и из власти тьмы греховныя изъял еси!

3) Не дай впасти ми в лицемеріе, совратитесь паки от преданности пути, но от славы в славу восходити помози, дондеже предстану лицу Твоему!

1) Таинство страшное вижду ныне и пречудное: нетленное в тленном умещается и Бог твари своей причащатися благоволит. Како восхвалю Господи имя Твое!

Нояб[рь] 29 [1888 р.]. Прочитав в неділю науку про милосердного самарянина, де навчають, що найголовніша річ не то, щоб слидкувати прямо усякому обрядку й звичаю, але мати добрий християнський напрям, котрий би проходив усе життя. Се мені сподобалося і здається правдивим. Мене дуже турбовало, що я так дуже мимоволі навіть обов'язався обрядам; мені часом приходиться в голову думка, що багато треба жалю, щоб вийти в царство Боже, але той жаль, що міні задала “неволя”, був не користний жаль, унілий. Тільки чи буде в мене напрям добрий? Подай Господи милий! Апостол каже: “не коснися ниже вкуса, ниже откуси...”, “...Прочнее трубы да никтоже ми дастъ, аз бо язвы Г[оспо]да И[сус]а на теле моем ношу” – але “мне мир распяся и аз миру” (Гал[атам?] 6.15-?)⁵⁰, а чи могу про себе я так сказати – звісно не могу. Помилуй мя Боже, помилуй мя!

Дек[абрь] 3 [1888 р.]. Ці три дні, що минули, були міні дуже важкі, бо вонпив і не знав, що робити. Просили помощи на екзамени й написати переклади: Кист[яковський]⁵¹ приставав просто, Си[нявський]⁵² очевидячки соромився сам й казав, що то не добре, що не обертаюця самі, але через его... Він приходив увечері, але не застав дома, я пішов до его, але мабуть з чверть години проходив през его хати, не знаючи, чи йти, чи вертатися. Я вгадував, що він приходив з-за [нерозб.], найбільше сказати за Сам[ійленка]⁵³. Тяжко було подумати, що я

⁵⁴ Тимошик П.Р. – закінчив історично-філологічний факультет Київського університету, з 1888 р. виконував обов'язки секретаря в редакції "Киевской старини".

⁵⁵ Напевно, йдеться про Костянтина Арабажина (1866-1929) – історика літератури, критика, журналіста, автора праць про Т.Г.Шевченка, галицький український рух кінця XIX ст. Був одним із засновників і керівників драгоманівського гуртка студентів Київського університету (1886-1889), пізніше перейшов до Петербурга, де працював в російських періодичних виданнях, тіля 1920 р. – професор російської літератури у Гельсінгфорському університеті.

⁵⁶ Карпинський М. – товариш Грушевського по Києву, про якого декілька раз згадується у щоденнику. Більш повних даних встановити не вдалось. Збереглося декілька листів М.Карпинського до М.Грушевського, з яких видно, що він працював у Ставропольській гімназії вчителем російської мови та літератури (ЦДАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 519. – Арк. 1-40).

втічу од людей, котрим я потрібний й огордившись може лицемірним побожством, буду собі ховатися в своїй оселі. Боже борони як це справді було лицеміріє – адже нащо я болів духом, міркував на всі боки і вонтпив. В день екз[амену] Со[?] надійшов до мене й так тільки натякнув за Сам, й зараз перемянив розмову, а Кист[яковський], побачивши мене сказав: ех ви, я дурний спитав: чоґо, наче таївся, але це зовсім мимоволі, бо на серці було тяжко, а він одказав: хіба не знаєте?.. Я подумав, що ему сказати: як ви маєте, що я погано вчинив, то нехай не буде в нас з вами й знаємости... Надійшов Тимошек⁵⁴, я сказав ему, що думав, він згодився, додавши, що цих самих одурили з класичн[ими] екзаменами; це я добре сам знав попередю... Я походив, бажаючи побачити Синяв[ського], его не було видно, я пішов на лекцію і після неї ходив знову, думаючи побачити кого небудь з них, нікого не було видно. Після 12-ти прибігав Ар[абажин?]⁵⁵ за перек[ладом?], спитався котрийсь мене, чи не я писав... Годі!

Боже, прости мене, як я зґрішив, я ж болів душею в той час, мині було б легше помогти й збутися наруги і допомогти добрим людям як Сам[ійленко?], але думалось, що це буде може езуїтство – з-за для приятеля кинути правду. Але чи такого багато нічого не думав я, не маю в голові й тепера щодо письменства й усього инчого. Господи помилуй! Саме менче лаю в цему, що мене будуть зневажати мабуть дехто, нехай, я хтів зробити як краще (от й грішна похвалка). Мене турбує тепер думка, що я не пішов в церкву сьогодні, аджеж я в тузі? Але [йти] через силу не хочу. Господи помилуй!

Горе, егда добре рекуть вам вси человецы! Не хилися од загального вітру, не підспівуй в тон чужім музикам, не піддобрюйся й не одрїкайся од своєї віри, йди бадеро й просто як перед лицем Божим і тоді, як ти будеш пити глум як воду, гірка вода глуму й зневаги стане в утробі твій солодким медом!

Я думаю про себе й про свій політичний обиход з людьми, хіба се добре. Се что добро, се что красно, но лже жити братіи в купе, жити як браттям з серцем щирим і правдивим, без брехні, без кривди. Друг поддерживаем от друга, яко же град крепок...

Дек[абрь]. 8 [1888 р.]. Спаси Боже й помилуй! Учора Карп[инський?]⁵⁶ розказувати

⁵⁷ М. Грушевський згадує про Митрофана Вікторовича Довнара-Запольського, який будучи ще зовсім молодим, розгорнув дуже активну громадську і наукову діяльність. Він підготував і видав у Москві "Календарь Северо-Западного края на 1889 и 1890 годы" (М., 1889, 1890), опубліковував декілька етнографічних праць ("Белорусская свадьба и свадебные песни. Этнографический этюд". – К., 1888 та ін.) і готував до друку книгу з історії Білорусії часу середньовіччя (пізніше вийшла монографія "Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII ст." – К., 1891). Згадується також серія статей М. Довнара-Запольського у газеті "Виленьский вестник" під заголовком "Статистические очерки Северо-Западного края" (1888. – № 158-191). Докладніше див. прим. 220.

⁵⁸ Фортинський Федір Якович (1846-1902) – російський історик-медієвіст. Закінчив Петербурзький університет, потім вчився за кордоном. З 1877 р. професор, а в 1880-1902 рр. ректор Київського університету. Вивчав питання історії поморських слов'ян в середні віки. Праці – "Титмар Мерзебургский и его хроника" (1872), "Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 г." (1877) та ін.

⁵⁹ Грушевський пише про семінарку українську громаду. Л. – можливо, це Лука Сточковський (див. прим. 24).

⁶⁰ ОЯК – аббревіатура Олександра Яковича Кониського, яку Грушевський постійно вживає у щоденнику. Олександр Якович Кониський (1836-1900) – український письменник, публіцист, громадський діяч. Родом з Чернігівщини. Активну громадську діяльність на захист української культури провадив у багатьох місцях, але найбільш активно в Києві. Встановив і підтримував тісні зв'язки з

почав про Зап[ольського]⁵⁷, що він написав велику монографію, що з одного Вілен[ського] вістника одібрав оце 150 карб[ованців] заплати за писання, видав календар, поводиця з Антон[овичем]. Мене "про волю" узяв який жаль, чому я не такий й я вже почав думати про ті дні празникові, що не роблю й усе таке. А таки багато ще в носі у мене чмелів, адже й про золоту медалю, чи ні, не так про неї, як про саме писання частенько думав і марив. Ждав, щоб Ант[онович] сам сказав і тоді мабуть узяв – гордість, гордість! Хоч справді є що й доброго в тому писанню. Мене тільки вразило, як Фор[тинський]⁵⁸ таке [?] злотомед[альну] писанку, що він же й винагород[ив], вилаяв – "а, это плохое!" Шкода тільки праці, сили, шкода й папіру й друку...

Владико, да будет на мне рука Твоя и якоже хочещи и веси веди мя. Аминь.

Дек[абрь]. 10. [1888 р.]. Ввечері 8-го [грудня] ход[ив] з хлопцями. Мене докоряв Л[ука?]⁵⁹, що ховаюсь, що "без жертв не можна", що він про мене чув од О[лександра] Як[овича]⁶⁰; я почав одказувати звичайно про психологічні причини, але те пройшло марно, але мене все таки дорікання вразили й я не здужав притаїтися з Кривими[?]. Л[ука?] заслаб, допитував у хлопців, полаяли – це добре. Вчора Зам.⁶¹ просила грошей (к[арбованців] 50) під вексіль, – у мене самого нема, та й шкода було такого [–] багато грошей; я позичив 10 [карбованців]. Вона радила [взяти] позичку у тітки гля неї, але се мині здалося ніяково аж надто.

12 [грудня 1888 р.]. Сегодня держав екз[амен] і усе таке – Кул[аковський]⁶² присів до мене, спитався що я роблю – я одказав, що читав докум[енти] – він скривився, се мабуть було ему дуже незвичайне, він почав радити про класиків, найбільше про Платона, казав комплімент, що я знаю по-грецьки й маю вдачу до філозо[фії] і багато ще, натякав про місто й усе таке. Я одказав храбро, що класики й фил[ософія] гля мене – педагогічна тільки річ й ще що доброго він казав – це що не треба вдаватися в дріб'язки, буквоїдну науку, а краще ходити на чужі факультети й інче. Студенти помітили й Горошко⁶³ обернувся розпитувати... я мав себе за героя – от зрікся корости за гля українства...

Галичиною, де ініціював створення НТШ і видання українських періодичних видань, літератури. У Києві згуртував коло молодих українських патріотів, до яких належав і М. Грушевський. Залишив багато віршів, прозових творів, літературознавчих праць, серед яких – “Тарас Шевченко-Грушевський, хроніка його життя” (Тт. 1-2, 1898-1902).

⁶¹ Встановити особу не вдалось.

⁶² Очевидно, йдеться про Кулаковського Юліана Андрійовича (1855-1919) – на той час професора античної історії Київського університету, російського історика і археолога. Закінчив Московський університет, з 1881 р. працював у Київському університеті, належав до групи консервативних професорів. Залишив праці з історії стародавньої Греції та Риму, а також дослідження з археології Північного Причорномор'я (“Минуле Таврії” – 1906, “Історія Візантії” – тт. 1-3, 1910-1915).

⁶³ Горошко – студент Київського університету, повніших даних не знайдено.

⁶⁴ Цитата з Євангелія від Марка (4.39).

13 [грудня 1888 р.]. Пішов був в церкву після того, але й хам... думки стояли про кар'єру, про спеціальність й усе таке, бодай пропали; я пішов до Антон[овича], він балакав приязно й наче щиро, нічого він мині такого незвичайного не сказав, проте мині стало веселіше, узяв книжечок, а це вдома в мене знову заходили думки, що я вдаюся у суету, сьогодні вже мене лякають думки про церкву, а вчора я був в церкві й в добрі години не бачив нічого поганого в тім усе таки! Боже, хіба не лоблю я Тебе. Ты вся веси, Ты веси, яко люблю Тя (прости, що єсть немоци й нещирости), чому лякають мене ці думки й одвертають от Тебе, чому холодять серце щирим бажанням добра наміра? Чи вже від Тебе вони? Боже, спаси мя и утверди, и змири, скажи душі моїй й усяким думкам полохливим: молчи, престани – и да будет тишина велія ([Євангелія від] М[а]рк[а] 4.39)⁶⁴ Аминь!

1889. Пр[осиця] 3 [січня]. Був учора у Ант[оновича], думав порадитись про медаль, але почавши з реценз[ії], вдалися в такі дальні розмови, що я вже не зміг справдити своїх думок. Розмовляючи про інтелегентність, подумав я, як то мало думаю і через се свої власні почування не можу формулювати, не можу навіть одраз[у] поцінувати чужу думку с погляду своїх почувань і думок. Вертався я занудившись.

1889. 3 Просиця [січня]. Сій рік я зустрів не так як хтів би зустріти. Якось був наче притомлений, лінивий й звечора й уранці. А тут наше горе, чи краще [сказати] турбота не дає вільного часу: возложив я її на Господа, як хоче, так нехай управл[яє] во благо. І зараз прийшла й злякала думка, що треба кинути роботу [...] гля Бога, Господь хай прости, як я сгрішив, але я їй не дався [думці]. Боже помилуй нас! Якась досада часами бере, роздраженіє, недовольство. Господи помилуй!

8 Пр[осиця, січня 1889 р.]. Я усі оці дні ходив понурий, не гожий ні до молитви, ні до питання або писання – і враз з тим, хай Біг прости, пакостив язиком багато, хоч і при своїх. Тепер постановили, щоб їхати обом і мені трохи легше стало; вранці вставаючи, подумав я, що на дорогу треба б постити і молитись і

злякався; роботи єсть багато, й так було штири дні святко. Буду робити!

11 Пр[осинця, січня 1889 р.]. Я журился, що прийдеця проти закону їхати кіньми почтовими; не знаю, чи то була примха, чи справді[?]. Я був на останній бесіді, де допевняли: верный в мале и во мнозе верен будет. Ох, трудні ці усякі коллізії. Помилуй Боже!

12 Пр[осинця, січня 1889 р.]. Сегодня як прокидався здумав і стало мині шкода минулої ночі – її вже більше не буде; ніщо не повинно пропасти, кожде мусить зробити добрий одслід на душі – “я згубив день!”. Потім прийшло дві думки: одна – що не може бути доброго розвою й талановитої роботи під таким рабським і жидовським страхом, як у мене; друга [думка]: я з неохотою прочитав, що св.Микола дитиною стояв 3 години в купеліі, щоб це не примусило мене до яких небудь сто[янь?]...

Ну й не злишувався я, чи не угруз в покої площкім? Борони Боже й спаси мя.

19 Пр[осинця, січня 1889 р.]. Сегодня знову зачіпка: не хочуть, щоб їхав в понеділок; що робити – се тяжкий день, значить его й держатися гріх і тікати од его, а з другого боку – допевнитися свого – чи не буде се превозношені[є] і нелобов? Господи помилуй!

21 Пр[осинця, січня 1889 р.]. Я знову у Києві й усякі “злоби” закипіли круг мене. За кілька часів я вже кілька раз почув пораду писати на медаль, почув кілька компліментів. Син[явський] немов знав, потрапив на мою стежку: про громадську діяльність і обов'язок.

23 Пр[осинця, січня 1889 р.]. Вчора знову зустрівся з Синявским, йдучи ввечері до церкви; він не одходив од мене й як прийшли на Поділ, я сказав, що йду до Брацтва, він пішов за мною, постояв трохи й хрестився, чим я дуже зрадив. Ввечері мав невеселу бесіду з дядьком: щоб до мене не ходив ніхто “замічений”. Читав ввечері житіє св.Василія: аще и сладка суть мірская словеса, обаче горек єсть зело держащамуся его любострастие и ина єсть слава телесная, яко же естества безтелеснаго и ниже возможно єсть, да про обоєя вкупе славы наслаждается: никтоже бо может двема господинома работати. Дай Боже мині роботи

не з-за слави! Дай Боже, да “яко мертв и погребен живу в міре”.

19 Лютого [1889 р.]. Давно не писав я, а багато чого було писати! Душа турбовалась і я не жив, тягнув часи, бажаючи, щоб самий час зробив те, чого я сам не міг зробити, бо вонтиив. Як швидко минались дні і яким цей час здається довгим – так багато було; похорони і театри, і вечера, й гарячі розмови, й сперечки. Минуло.

Сьогодні 19 Лютого р[оку] Б[ошого] 1889 я здається постановив писать сочин[еніє] про Киев. Боже єдиний, благослови й освяти й на вся благая направ. Як благоволиши праці моїй, напути на все добре, як ні – одверни мене, ти можеш уся й се можеш зробити – разом одвернути. Я довго думав, я був попереду зовсім зрікся цього писання й, по правді, міні здається, що не медаль мене поманула. Барська тема не підходить – тепер в мене вранці мало часу; київська тема дуже користна і цікава, я її сподіваюся писати залюбки. Не писати – це нові будуть підходи класичні⁶⁵. Боже поможи, не в тім, щоб медаль узяти – це хай твоя воля буде, а щоб не було рвенія, і завісті, і тщеславія й усего такого. Я не високо думаю тепер за себе. Може быть, що й не допишу до кінця, може й посрамлюся, це все може быть; колись думав за себе багато, та Фортінській спинив. Боже помилуй і спаси! Мене бере якийсь тільки сум, наче я зрадити хочу своїм думам, собі, я перечитував свої записки – як я писав, що й не думаю про медаль, про те, що не хочу слави й таке инче. Я[к] думаю я за себе – ні не слава й не медаль мене вабить! Я й сьогодні, не кидаючи думки про писання думав, що стою й стоятиму сам один, незрімо миру робитиму. Міні здається, що й тепер можу я широко сказати: Боже, отвори очи мои не видети суеты; будь во мне и мне дай быть в Тебе, яко из Тебя и в Тебе и к Тебе всяческая!

⁶⁵ Грушевський має на увазі пропозиції науково займатись класичною філологією.

20 [лютого 1889 р.]. Я хтів стрінутти піст якнайкраще, а вийшло навпаки – балакав з сестрами, а далі не молившись заснув. Я ці останні [дні] дуже наче стомлений – це мабуть одзиваюцца ті вечера та театри, а може й турбота надавала втоми; я з охотою тепера приймаю цей тиждень говіння; спасибі профессорам, що просили за его! З охотою я думаю про церкву і маю вільними часами

робити. Міні здається, що в сему нема гріха, в оцій себто охоті. Боже, Господи сил дай помиритися з Тобою, святою покутою дай одбігти суєти й скверни й жить, Владико, з Тобою! Щоб не розлучила мене од Тебе праця, ні інче що, а щоб міні Владико приліплятися до Тебе, яко се найвища втіха.

Я ходив учора ввечері до Ан[тоновича] вдруге й знову не застав, ідучи сердився, але швидко помирився духом. А строгивий я стаю таки і лихий, і язикатий, попереду я був краший. Боже, спаси мя!

22 Л[ютото] 1889 р.]. Вчора вранці взяв благословенія в Фавор[ова]^{65а}: хочу попросить благословенья – хочу писать соискательное сочинение... Какое то есть? На медаль, если это не предосудительно христианину. Он улыбно[улся] и сказал: напротив, очень желательно, благословил и пожелал успеха. – Не успех Господи, хочу, аще не власти в сеть противления, ревности, зависти и злобы и лукавства; Боже, оборони от спокуси! Написав і батькові так, що пишу, а чи подам на медаль, не знаю.

Щось у мене покути не видно, якийсь я наче втомлений, думки йдуть бозна куди; вчора не молившись ляг – холодно було, але погано: хочецця лягти, щоб то наче на ліжку молитися, я й думаю – це спокуса, не дамся, а далі трохи помолвившись спочатку, після Отче наш поліз на ліжку – сонний був чисто.

24 [лютого 1889 р.]. Приступите к Нему и просветитесь и лица Ваша не постыдятся! Приста к Тебе Владыко со страхом и с сокрушением молло: не отринь достоинства моего; за не грехи моя на небо вопіют и что воздам Владыко – ни слез, ни въздыханій, ни молитвы теплыя, ни поста добраго, ни страстей умерщвления!.. Боже, Боже помилуй падшее создание свое: исповедуюся Владыко, як не исправихся отпележе исповедахся, но паче в мерзостях [...] 1) горд есмь и тщеславен, 2) самолюбив и завистлив, 3) лицемерен и мнюся праведна быти, 4) ленив к молитвам и празникам и разсеян, 5) предан міру сему преходящему и не возношуся в горній, предан празднословію, смеху, осужденію і забавам, 6) блужу помыслами, боюся подвигов и не люблю подвижнических писаній, но к облегчительным писаніям склоняюсь, 7) противляхся родителям и родственника поносих (сочинение мое? присяга?) и аще что ино содеях умом, словом,

^{65а} Фаворов Назарій Антонович (1820-1897) – професор богословія Київського університету і одночасно настоятель університетської церкви. Походив з Рязанщини, закінчив Київську духовну академію, автор праць на духовно-моральні теми. Широко відомими були його праці – “Очерки нравственного православного христианского учения”, “Очерки догматического православного христианского учения” та ін., котрі вийшли декількома виданнями.

делом – им же несть числа и окончанія, прости Владыка безприкладного милостію Твоею.

І після сего і не знав що робити. Але стоячи мабуть [...] дверима своїми на вітрі й холоді, й задрімавши в кутку я трохи за[бувся?]. Міні всяка наук[ова] робота стала наче трохи марною – чому ж медалька краща – тепер я бачу, що то була тільки апатія... друга думка: не написавши, я морально не втрачу нічого, написавши – можу втратити; я марив, тоо героя, що зрікаєщя усякої похвали тщеславної etc... Тут однак єсть гордовита думка: міні тільки цвяшком стоять Галині слова, що я міг би втішити батька [й] матір тім – але як не вдасця[?]. Міні шкода й теми – гарна, Сегодня устаючи подумав (посміхаючись), що користнійше не писать, бо казатиму, що міг би, якби хтів, а то як не вдасця...

Лютотоу 24, вечір [1889 р.]. К Тебе воззову Боже мой, где сердце мое и все существо мое! Вострепети плоть моя пред Тобою и Тебя, Владыко, возжела[й] душа моя. Прииди и явися ми, царю мой и Боже, и осени меня сквернейшаго и меньшаго из рабов Твоих милостію Твоея Благодати. О, кто даст ми глас як согласіє мусикію, и слово, яко глас трубы, не умолчах бы возвещаючи милость и истину Твою. Боже прииди ко мне и вселися в мя! Аз скверен есмь, не на достоинство свое уповаю призываю Тебе, но на единое Твое милосердіє. Прииди и попали огнем любви божественныя все греховное терніє и пережги сердце мое, яко серебро искушено! Владико Иисусе, освяти меня и путь мой, и дело рук моих направи. Да не обладает мною всякое беззаконіє, истреби гордость, тщеславіє, самолюбіє, зависть, леность, суетность, похоть всякую от души моея и да сієет во мне светильник ясный любви божественныя, освещає стезю мою; да странствує в міре сем не уклонюся от Тебе, но приближаюся всечасно и во свете лица Твоего всегда хожу.

[...] я не чув такого руху душевного як торік і тільки радий [...] спокійним духом дуже; так було гарно молитися ввечері і вранці. На служенні дуже зрадів, побачивши, що Гордонос б'є поклони дуже щиро, він мене поздравив, а я его. Вранці 15-го мав велику радоц в Софійському соборі; нема в світі радоци як плач, але стояв поганцем в церкві – розтікающя думки. Ввечері насилу достояв – ноги

⁶⁶ Нежемський – незнана особа.

дуже боліли; днем був неспокійний: думка була ще зарані, щоб піти після причасття в Соф[ійський собор]: Михайл – дати грошей й помолитися; я не пішов, що не було охоти й з того був неспокійний, пішов на вечерню. Сьогодні согршив – дав виляяти Нежемського⁶⁶. Приходили брати: повні діяльності й енергії; мині в самого припала охота до роботи; й думки про Київщину не страшні, чи не жаданця це слави?

28 [лютого 1889 р.]. Закликали вчора хлопці; подумав ввечері й не пішов; попереду побоявся, потім страх той пройшов, а я подумав, що з мене там ніякої користі і мені теж ніякої, а борони Боже – перед батьком сором, і єму горе; в таких дрібних випадках краще уже дотерпіти до кінця універ[ситету]. Була горда думка, що який небудь буде зневажать мене, хоч і шизчий од мене – цур їм, таким думкам. З Син[явським] балакав вчора приязно, не одрікаєщя книжок дати й усе таке. Увечері приходила до дядьків дівчина, й про неї розказували дуже добрі речі, як вона навчала свою вихованку добродіяти, якщо вона цураєщя всякого осужденія й інче; кажуть дуже нервна, а сама одмінна. На лекціях колотив раз язиком: положи Господи камінь хранения! Батько пише, що заїде до Києва, а мині тепера страшно: боронь Боже хто небудь яку небудь поголоску на Галю видума? Це ж ще й через мене! Господи помилуй! До церкви не хожу; завтра хочу молебень служити.

2 березія [1889 р.]. Вчора одправив молебень в Михайлі[вській церкві] [...] особисто молитись Іс[усу] Хр[исту], Божій матері, св.Варварі і [...] ангелові; але стояв я поганенько; молився, щоб не було [...] славія, найгірше отчужденія од Бога – паче ще проближене да будет. Реферат один пройшов вчора так, що хвалити Господа, хоч я не дуже пильновав коло єго. Але Галя одержала лиху чутку, що М.Город[новській]⁶⁷ дуже погано, борони Боже, щоб не сталася чахотка! Просила Галя вчора свічку поставити і се сьогодні о здравіи подати. Господи, Владико, сціли її, добра єсть дівчина і тяжко буде, боронь Боже, Галі без неї.

4 Березія [1889 р.]. Помилуй мя Боже! Вчора, хвалити Бога, пишуть веселіще про М.Г[ородновську]. З дому також пишуть, що

⁶⁷ У "Споминах" М.Грушевський згадує, що у Владикавказі у його батьків склались добрі стосунки з сім'єю військового лікаря Городновського, який служив у Тенгінському піхотному полку. Сам Городновський був колишнім семінаристом, одруженим на дочці терського козака, яка часто хворіла. У них був син, що покінчив з собою, і три дочки, які дружили з сестрою Михайла Грушевського – Галею. Очевидно, йдеться про одну з цих дочок (Грушевський М. Спомины // Київ. – 1988. – № 12. – С.132).

усе гаразд і кажуть приїхати на паску – хвалити Бога!

Позавчора ходив до Си[нявського?], сказав я гниле слово й каюся прийшовши, але до церкви не пішов, і сьогодні не ходив – завтра неділя, то ввечері піду. Ввечері вчора був у П[і]скор[ського], балакали, але поганого здаєця нічого не сказав. Положи Господи хруснені устам моім. Вчора Си[нявського] зустрів на вулиці – наче не дуже привітний. У С[кочковського?] балакали про єдність і я казав, що її нема, маючи в голові відносини і ідеї релігійні, казав, що ми чужі; спречалися; мене все брала думка – чи ісповідати, але без потреби не треба? І я обминув; згодилися, що щодо совісті і ідей – автономія і туди не втручатись. Помилуй мя Боже! Помилуй нас! Позич[ив] гроші С. і Кам.⁶⁸

⁶⁸ З тексту важко зрозуміти про кого йдеться.

5 [березня 1889 р.]. Неділя. Вчора в церкві стояв не дуже гарно, хоч веселим духом. Вернувшись, мав охоту до роботи – Галя писала жидів, й спиталась кілька раз – ти будеш читати літописи, дядя майстрував, я згадав і слова духовника – як підете до церкви, то се вам надасть сили, і він значить не думав за те, щоб цілий день нічого не робити. Я приховую думи, хоч дописав трошки листу додому [...] гля Галі і може ще виправлю Гельмгольда⁶⁹. [...] Міні часто приходили думки, що в мене обрядовість [...] другого – це ж гарна устава й староцерковна. Допустити треба тільки слово Хр[ис]тово: человек не субботы ради, а суббота ради человека. Помилуй Боже й напути, й спаси!.. Вчора ввечері ляг і заснув не помолившись й прокинувшись – перша думка була – чи не тяжка кара за се по моєму кодексу – й згадавши, що неділя й постановивши, що до церкви на ранню [службу] не піду, заспокоївся. Оце вже погано, це формалізм, од его оборони мене Боже!

⁶⁹ Мова про реферат М. Грушевського "Гельмгольд и его "Славянская Хроника", підготовлений у 1889 р. у семінарі професора Ф. Я. Фортинського. Реферат не був опублікований і зберігається у ЦДАУК: Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 1-39.

6 [березня 1889 р.]. Вчора знову приходив Син[явський]; тяжко це міні й не знаю, що робить з погляду своєї обіцянки дядькові. Мабуть що прийдєця казати Син[явському], щоб не ходив... Хоч воно не певно, що він належить до сієї обіцянки.

7 [березня 1889 р.]. Вчора балакав з Син[явським]. Він сказав, чи не згожусь я написати укупі з ним сочин[еніє]. Я трохи попередку заникав – тут було й недоброго

чуття – мою славу ділити з іншими, але я одігнав цю думку й згодився з охотою; тільки він здаєця помітив, що я никнув. Показував карточку. Боже мій! Обрати мое серце од земного мудрування к горнему желанію.

8 [березня 1889 р.]. Вчора був у О[лек-сандр] Як[овича], забалакався, що замість 11 пішов у другій годині. Звернули на релігійну стежку – він сам за се брався; я одмовляв не дуже храбро, але твердо стояв на своєму – він возносив молоду штунду, балакав за те, що секти єсть ознака прогрессу й ще багато чого; я сказав, що секти єсть ознака прогр[есу], але правда завше не в їх, а в православії, й споводу соціаліст[ичних] думок сектантів: що кожен має мати тільки такий клапоть землі, який може сам обробити, спитав: аджеж Христос і апостоли не робили самі? Він казав, що хоче йти в монастир, що був змалку дуже богомольним, хтів йти в батюшки, що [...] Грегулевича ... Хто єго зна, як поводитись мині [...] книжки? Боже вразуми й спаси мя!

9 [березня 1889 р.]. Вчора заснув не молившись – якась втома напала була; сьогодні вчитав акафист Богородиці. Була думка, щоб йти до церкви та я не схтів, бо невільна [думка], а те фарисейство примушувало. Був у Икон[никова]⁷⁰, предобрий чоловічок; виходячи думав, що якби увійти до єго у сім'ю, бо привітно живе, потім схаменувся – нащо мині. Думав і за те, що якби мині показатись перед ним, а то не буду профессором. Суєта! Владыко Ісусе, не одступи от мене, но паче всегда охранный и соблодай по велицей Твоей милости!

11 [березня 1889 р.]. Час іде так марно, так даремно... Сьогодні у мене дві думки: Перша – “Совершенных же єсть твердая пища, имущих чувства обучена долгим учением (ЕЕМ) в рас[с]ужданіи добра же и зла” ([Послання Ап. Павла до] Євр[еїв] 5.14)⁷¹. Довго ще мині треба вчитися! Але чи втім, щоб душити в собі всяке п[о]ривашня, почуття й нести стиснувши серце усяке беремя свого *особистого* обряду? Мині здаєця, що помилуй мя Боже!

Друга: я засумився, коли Галя що небудь каже, скаржучись, або радіючи, коли це ж трапляєця з Сии[явським], я мовчу й досадую, звичайно на Галю; мое серце не озиваєця на се. Вчора Сии[явський] був дуже зрухований с поводу Клочка⁷², співав єго пісню й усе таке – я

⁷⁰ Іконников Володимир Степанович (1841-1923) – російський та український історик, професор Київського університету з 1870 р., академік Петербурзької АН з 1914 р., академік ВУАН з 1920 р. Наукові праці присвячував історії ідеології і культури Росії (“Максим Грек”. – Т. 1-2. – К., 1865-1866; “Русские общественные деятели XVI в.” – К., 1866), а також російській історіографії – крім численних статей про окремих істориків – фундаментальна робота “Опыт русской историографии” (у 2-х томах і 4-х частинах. – К., 1891-1908). Був одним з фундаторів і головою (1873-1877) Історичного товариства Нестора-літописця, очолював Київську археографічну комісію (1904), був одним з опікуїв М. Грушевського-магістранта.

⁷¹ Цитати з Послання Апостола Павла до євреїв (5.14): “А тверда справа для дорослих, у яких із-за звички почуття вправлене в тому, щоб розрізняти добро від зла”.

⁷² Клочко – особа незнана.

⁷³ Голубовський Петро Васильович (1857-1907) – український і російський історик. Закінчив історично-філологічний факультет Київського університету, потім очолював там же кафедру російської історії. Автор багатьох праць з історії українських і російських земель в середньовіччі – “История Северной земли до половины XIV в.” (1881), “История Смоленской земли до начала XV в.” (1895), “Печенеги, торки и половцы до нашествия татар” (1884) та багатьох ін.

⁷⁴ Часопис “Киевская старина” виходив щомісячно у Києві у 1882-1906 рр. російською мовою. Засновником і першим редактором його був Ф.Г.Лебединцев. У часописі друкувалися статті з питань історії, археології, етнографії, географії і літератури України, публікувалися документи і твори відомих діячів української культури. Наприкінці XIX ст. був єдиним журналом, де з’являлися праці з української тематики. Навколо нього гуртувалась нечисленна українська інтелігенція.

⁷⁵ Ясинський Михайло Микитович (1862-?) – історик, професор права Київського університету. Після 1920 р. – професор Люблянського університету (Югославія). Був секретарем Історичного товариства Нестора-літописця і членом Київської археографічної комісії. Залишив праці з історії права Великого князівства Литовського – “Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства” (1889), “Главный Литовский трибунал” (1901) та ін.

⁷⁶ Цитата з Книги Пророка Іеремії (9.23-24).

сказав кілька порожніх слів, що все целесо-образно, що він не щасливий з нашого тільки попиту й усе таке. Син[явський] також казав про Голуб[овського]⁷³. Який они скучний, навіть дома... щоб і мені так не засохнуть. Бо й це, що тепера рушить і пориває, може минути. І я таки до того так вразливий; вчера нізачо розсердився на Галло. Помилуй, прости мя Боже!

[...] я насупившись сказав: але вони влучших од мене обставинах, вони побрали усі книжки, я з бібліотеки добув три чи що книжки... Тут два гріха й претяжки обіди – піхвалка и клевета. Прости мя Боже й помилуй. Язык мене останніми часи дуже допіка, як не допікав попереду, став я балакучий, пустомовець... Положи Господи хранение устам моїм.. В суботу (11 [березня]), стоючи в церкві, згадав про Київську стар[ину]⁷⁴ й дуже образився; постановляв був і узять рукопись, і допекти як небудь, та хвалить Бога переміг себе, се не без моєї таки й виши сталося, але взагалі кажучи – невже це я гля так званої ізвестності роблю? А тут більше нічого, як бажання таке. Вчора Грицько приносив оповідання за ченців – нічого собі, але тон не видержаний, та й ляяти ченців у правді – це вже зовсім не гаразд!

20 [березня 1889 р.]. Трохи сумно щось – наче в розброді з собою. Вчора був Форт[инський]: він сказав кілька комплим[ентів]; мині здається, що я наче надто облесливо поводився й запобігав комплим[ентів]; за Син[явського] Ф[о]рт[инський] сказав, що він певне кине що роботу, що він ще надто живий і молодий, нема солідности, а Ясин[ський]⁷⁵, що був теж тут, додав, що ему перешкожує дещо инче... що він вже кинув роботу торік. Я подумав, що як справді кине роботу Шишявський, то се буде мині ніяково, але й мині кинуть роботу, щоб не перешкожати Син[явському] – хто его зна?..

21 [березня 1889 р.]. Тако глаголет Господь: да не хвалится мудрый мудростию своею и да не хвалится крепкий крепостию своею и да не хвалится богатый богатством своим, но о сем да хвалится хваляйся, еже разумети и знати, яко аз есмь Господь творяя милость и суд и Правду на земли, яко в сих воля моя, глаголет Господь ([Книги Пророка] Іеремії. 9.23-24)⁷⁶.

[...] щоб з нею робити кар’єру, а щоб [...] Господи, отвори очи мои не власти суеты [...], но велиции Твоей милости!

⁷⁷ Мабуть, йдеться про Мішенка Федора Герасимовича (1848-1906) – українського і російського історика, члена-кореспондента Петербурзької АН (1895). Родом з Чернігівщини, у 1870 р. закінчив історично-філологічний факультет Київського університету, працював там же викладачем, брав участь у роботі Старої Громади. За критичні статті проти царизму був звільнений з роботи, потім викладав у Казанському університеті. Досліджував історію Стародавньої Греції та Північного Причорномор'я, перекладав російською мовою праці античних авторів. Автор монографії “История греческой литературы” (1883) та багатьох ін.

⁷⁸ Саша – брат М. Грушевського; у квітні 1889 р. Михайло приїхав до батьків у Владикавказ.

⁷⁹ Далі – уривок з щоденника, який зберігається у київському архіві, датований 30 березня 1890 р. Продовження щоденника у ЦДАУК: Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 2-11. Тут же міститься і закінчення щоденника – окремі записи 1893-1894 рр.

⁸⁰ Цитата з Першого послання Павла до Коринфян (9.25): “Кожний змагун стримується від усього; однак ті, щоб тлінний вінець здобути, а ми – нетлінний”.

Вчора був у Син[явського], він скаржився на різні обставини, але нічого не можна було знати, щоб я ему в чому перешкожав, тільки що в книжках, та й тут я ему не шкожу.

28 [березня 1889 р.]. Хвалити Бога, багато що з того часу, як писав я, повернулося на краще. Тільки я не покращав, як тоді судив, так і тепера. Вчора у Ант[оновича] про Міш[енка]⁷⁷ він сказав, а я схиливши голову політично сказав: “ходить чутка, що він походив таки дорогами до сего – хтілося б, що це була неправда”. Ант[онович], хвалити Бога, на се нічого не одказав, з тим я й остався – с поганою своєю думкою. Господи Боже, обуздай язик мій змій... Аще кто в слове не согрешает, сей есть муж совершен, силен обуздати и все...

8 квітня [1889 р.]. Сегодня причащався! Суета тепера обіходить мене; все сварюся на Саша⁷⁸, він таки сьогодні с поводу паски [казав], що буде завтра, метушиця, а в мене нестает доброти й терпіння, щоб не вважати на его метушицю, або сказати – пустовання. Я довгенько вчора не знав, чи сповідатися, бо зпочатку думав, щоб [нерозб.] й не сповідатися, через се на утрени, що служили вранці, не був два раза – в середу й четверг, не був у церкві й у понеділок... але ввечері в четверг почув охоти сказати [б] – наблизитися до Бога; й на страсті ходив з грецьким евангелієм й через оно на перших – бо потім сховав его – може кого блазнило – сто[яв] добренько й поважненько. Повернувшись, балакав з батьком [про] сучасне прямування моральне і рущицню й таке [...] і Богу, кінцеві я [...] але й мало мав зараз – промовив: [...] тебе Господи, усією душею, по правді, вибач, що лінивий я таки. Хай Господь простить, коли согрішив – я тепера згадую Фаворові слова про тих, що хочуть, цураючися всякого примусу, аскетизму зоставитися при якомусь почуттю до Бога, хочуть себе, з гріхом, з похоття[ми], зо розвращенієм оддати Богові, – добре він промовля до них – кое общеніє свету к тьме, кое общеніє беззаконія к правде, или кое причастіє Христу і Волі [...] – може помилився...⁷⁹

18 квітня [1889 р.]. Всяк же подвижаяйся от всех воздержится: и они убо да истлеши венец приимут, мы же неистлеши ((Перше Послання Ап. Павла до) Кор[интян] 9.25)⁸⁰.

Нераз ці слова спиняли мене при читанню;

⁸¹ Фаррар Фредерік Вільям (1831-1903) – відомий англійський духовний письменник. Був проповідником при університетській церкві в Кембріджі, капеланом при дворі королеви Вікторії; його проповіді відвідувало усе лондонське вище товариство. Залишив багато творів духовного змісту, серед яких і згадувана М. Грушевським “Жизнь Иисуса Христа” (1874), яка витримала багато видань різними мовами. Користувались популярністю його праці “Искатели Бога” (1874), “Жизнь и труды Апостола Павла” (1879), “Первые дни христианства” (1882) та ін.

⁸² Штундисти – сектанти.

і досі ще я не розібрав я їх добре й не приклав до себе. От всех воздержитя – се ж треба робить кожному християнину, бо кожний сподіваєця од Бога, од Єго безмірної ласки вінця вічного – от що значить, що я маловірний та легкодухий чоловік, міні чудно і ніяково се казати, що сподіваюся вінця вічного. Грішник тим і гине, що він сам одлучає себе от Бога і од вічної жизни й притуляецця до сієї непевної, наче окрім неї нема ніякої іншої. Владико, да не буде сего зі мною. От зараз з’явилася думка, щоб піти до церкви, коли в мене добре з’явилося почуття й я разом з цієї думки охляв і занудився. Це спокуса мабуть. Господи Боже, який я поганий, брудний, окаянний, спаси мене, Владико мій і Господи Боже!

24 квітня [1889 р.]. В свято читав Життя Іс[уса] Хр[ис]та Фаррара⁸¹ з охотою немалою, що мене потішило; книжка гарна міні здаецця, тільки часами єсть “полегкостні” деякі думки.

“Если хочешь быть Божиим, скрывайся “як Бог” (Фар[рар,] [с.] 46) – се не те, щоб тікати людей і зариватися во властне життя, – а не шукати слави гля слави, не вдаватися в неї.

Але в церкві я стояв дуже, дуже не гарно, і сьогодні молився дуже холодно і задуманно. Господь его зна, з чого воно! Якби ще думки ходили коло чого такого, що й в инчі усякі часи панує над моїми думками, а то ні, лізе всяка нісенитниця і трошки [...] Київщина не панує [над] душею моєю, я заспокоївся з нею – здаецця не од сего повинна б бути ця задуманність. Але тяжко, Господи Боже! Боже отврати очи моя не видити суєты, да яко мертв и погребен живу в мире. Путем добрим, Владико, веди мене і якоже хочещи устрой о мне вещь!

Учора приходили брати, М[ар]ко розказув[ав] про селян і батюшок, і шту[н]дів⁸² дуже втішно. Думав, щоб написати скоріще свої думки й дати їм, та щось потім охоти не стало. Хто его зна, чи добре так вискрабать? Й потім ще потрібно релігії, моя оборона, звичайно, не так їй потрібна, як тім же людям, але в семинаристів вона здаецця й так добре стоїть!

6 травня [1889 р.]. О Владыко единый, царю мой и Господи! Припадаю к стопам Твоим и лобзаю пречистыя твои нози и моллю тя, Единый милостивый – не отходи от меня, не отпускай мене, не одшурайся од мене – и владыко мій святой – не дай і міні од Тебе

одшуртатися. Господу Богу нашому слава, нам же стыденіє лиц! Я такий бідний, що не маю навіть сили сам при Тобі прибувати, як Ти мене не придержиш, не поможеш. Господи Боже, пою і воспіваю пресвятоє ім'я Твоє, слава, слава силе, і благості, і мудрості, і човеколюбію Твого. О, Господи, як би мині ніколи не одлучатися од Тебе, в сю годину я не боюся смерти, я радий зараз умерти, о Царю, дай мині, щоб і завше бути готовим, стояти добре з світильником, дочекаючи Тебе. Нема на світі такого щасття, як стояти готовим перед Тобою, чути себе коло Тебе й Тебе коло себе. Я щасли[вий], Владико, тільки все думка звична переходить за життя й прямування. Владико, для матери твоєї, для мук твоїх тяжких не одвернися од мене зневажливо, не покинь мене в суєті, не май моїх слів за гріх. Господи! Мині здаєця не гріх моє прямування, не гріх лобити народ свій і вчитися і робити гля єго. Як се не добре, Владико, поможи мині одкоснутися од него й іти за Тобою, як се не гріх, як се добре, то чого ж, Владика, такий я боязький і так мині часом важко, і наче я од Тебе одлучаюся, то дай мині стояти міцно і бути з Тобою, і не вонтпити, і розсуджати добре і зле.

Блюдите, како опасно ходите! Блюдися, щоб не звернути з стежки роботи гля народу на стежку марного самохвальства.

8 травня [1889 р.]. Вчора – в неділю – до обіда був на кладовищі, то на могилі, а потім у батюшки, по обіді прийшов Гриць, я пішов потім в церкву, а вернувшись став робити без сумління. Читаючи потім муки мучеників за Христа, подумав, чи добре, що я одсту[п]ився од Христа за гля Римсько[ї] літер[атури], стало чогось ніяково. Мині ж здаєця, що навряд чи я погрішив, що робив – так я собі провів свято порядно і поважно – поробив, потім почитав, без нудьги, без ліноти.

Чую себе наче в добрим становищі, не знаю тільки, чи довго. Позавчора дочитав Фаррара; дай ему Боже все добре, добра книжка дуже, як на мене. Давно вже я так не пл[а]к[ав].

9 травня [1889 р.]. Вчора робив добре, як рідко, пішов в церкву Софійську щось пізнійше, але стояв с початку дуже погано, наче втомлений або що, та чи боявся, щоб не спізнитися, бо Син[явський] назначив [...] Син[явського] не застав; почитавши історію

⁸³ Труды Киевской духовной академии. – К., 1889. – Т. IV. Сольський Степан Михайлович (1835-1900) – професор Київської духовної академії, походив з священницької родини на Волині; закінчив ту ж академію, де потім очолював кафедру, надрукував чимало популярних статей на теми моралі і виховання в “Трудах Киевской Духовной Академии” та ін. У 1887 р. був обраний кийвським міським головою.

церкви, заснув не молившись, прокинувся погано й вичитав молитви й помолився й заснув знову й приснився сон чудний, мов би я оженився з жидівкою й син мені родився – ві сні нічого по правді не було властиве поганого, він мині потім все пригадувався, чи не спокуса... Оце ходив до Син[явського], стрічав Ар[а]б[ажина]; й тепер наче стомлений.

11 [травня 1889 р.]. Читав сьогодні слова, що на [нерозб.] казано (Тр[уды] К[иевской] Д[уховной] А[кадемии], 1889, IV)⁸³ докладно слова Сольского: “воспитание и образование не в том только должно состоять, чтобы обогащать общепользными практическими сведениями, изошрять наш вкус к изящному, но чтобы давать твердость и стойкость нашей мысли в возвышенных убеждениях, утверждать волю в добрых стремлениях, обогащать чувство святыми пожеланиями... только при равномерном и дружном сочетании воспитания внешнего человека с возведением внутренней его стороны на подобающую высоту нравственного величия можем достигнуть желаемой цели”.

12 [травня 1889 р.]. С поводу цих слів знову почалось воітплення за церкву. Я не пішов [у церкву], бо усе невільне, нещире, а хтілося б вийти з-под іга роботи, Господь его свягий знає! А я все таки не спокійний, наче одлучений од Христа, хоч розбераяю он [?] й почну вказувати, що я роблю задля правди й все таке. Вчора прийшла думка, що як на кафедру пришлют якого небудь тамбовця – оттож [...] сего погляду добивання кафедри навіть єсть добре патріотичне діло. Тільки б не мучила мене думка про [те], яке я зробив вражіння, чи сподобався, що скажуть, що подумають, я тім то вищий та краший од того чи того. Дай Боже да яко мертв и погребен живу в міре! Добре те оповідання про могили, на котрі кидали каміння...

18 [травня 1889 р.]. Хочецця пописати, бо умилився душею. Господи Боже, спаси мене, исхити мя из пасти сопротивной, да не поглотит мя яко лев и яко екимен душу мою. Вскую мятешися дрне люди, вскую смущаеши мя, уповай на Господа Бога твоего и веруй ему, яко помилует создание свое и не презрит искупленного кровію его честною. Господи Боже, призри на мя, яко немощен аз есмь до дела. Єгда понуждаю себе до подвига, охладе-

ваю и ослабеваю, и унываю; егда же свободою вестися восхощу, искушаюся свободою своею, и сомневаюся і тако мятуся и скитаюся душою своею бедною. Просвети очи мои и утверди нози мои, Ты, совершая паки яко елени и на высших поставляющій, да препоясавши чресла своя верою, не боязненно и бодрственно теку путем утремим, не уклоняяся ни в чело, ни в шу[ю]. Владыко, царю мой единый! Дай да никогдаже отлучаюся от Тебя, да ничто не разлучит, не отдалит мя от Тебя, но всему прилиплюся Тебе в мире и безконечном радости. Осени мя милостию Твоею, і родители, і сродніки моя [...] Твоя, кровию Твоею искупленныя, живыя [...]

Учора ходив задравши носа, – то Добр[о-вольський] приходив з пошануванням й казав компліменти, то Грицько прислав учителя, то з другими стрінутися трапилось – почував уже себе профес[ором] і діячом і ще кимсь. О Господи Боже! Який я недужий на славу, немощний, окаянний. Спаси мя, Боже, Спасе мій, слави раді імені Твого.

Липця 13 [червня 1889 р.]. Я часом думаю, чи не навернувся я й зовсім якоже на свою блевотину: до молитви став недбалий, до подавання грошей – скупий, повожуся – як і завше – сердитий, вразливий; не з такою любовію обертаюся до св[ятого] Слова, думаю не так щиро про святих і усе таке. Господи, визволи мене з напасти! Не дай погубити те, що мав, навпаки, дай Господи, надбати більше, бо маю й мав дуже мало. Учора правда з охотою пішов до церкви й молився, хоч не без перешкод і спон усяких. Окаянний аз человек, кто избавит мя от сего тела смерти? Вижени Владыко од мене тщеславіе усяке; вчора думав ввечері, як би Київщина видержала [о]дразу кілька видань, була й така, й така!..

Липця 21 [червня 1889 р.]. Залізноводське. Вчора їдучи, згубив з оберемка Новий Завіт свій, що вже три роки возив скрізь з собою, котрим вчився, втішався і болів. Шкода раз те, що загубив Новий Завіт – недбалість значить, хоч я в тому оберемку мав і інчі дуже потрібні речі, а вдруге те, що сгубив оцю таку дорогу книжку: я подумав наче я [...] гортав в'язки з ціми трома роками, що мабуть завше зостануцца найважнішими в житті мому – в остатні часи взагалі мене часто турбує думка, чи не звернув я з свого шляху, чи не вертаюся

на блевотину. Але я одігнав од себе цю думку, бо не речами матеріальними маємо жити, а духовним почуттям. А вчора була з'явилася инча думка вже зовсім погана, що от ця книжка колись була б може дорога для людей, яко свідок мого духовного життя, або щось таке. Господи Боже, спаси і помилуй.

Липця 23 [червня 1889 р.]. Вчора ліг погано, було ще рано й мині хтілося доробити до 1/2 11 [години] і так розіспався, що не здужав стати молитись і заснув несчувшись. Сьогодні прочитав більше, але всіх вечірніх молитов не вичитав.

Червця 6 [липня 1889 р.]. Вчора ходили у гості. Співали там пісенок і розказували оповідання; деякі дотикалися річей побожних, хоч глузування над ними властиво не було, а над людьми, але вони се розуміють; я тільки промовчав і не сміявся з них. Я тепер у вільному напрямку пробуваю. Боже волі і любови, добра, і правди, і краси, не дай мині розпуститися, охлянути духом і загубити усяку дбалість і трезвеніє духа! Боже, путем царським веди мене і да будет на мені воля Твоя єдина! Боже спаси моїх і мене!

12 червця [липня 1889 р.]. Зуби мені допикають – на те воля Божа! Через се учора ліг помолившись трошечки. Повожуся у громаді; оглядаюсь, щоб не судити і не казати неподобного. Господи, оборони мене від усякого лиха.

14 [липня 1889 р.]. Хвалити Бога хвороби попроминули. Хтілося пописати, та щось не пишеця; невже я тут розгубився, розпикся зусім з думками; не дай Боже! Ось і половина літа; небагато зроблено, але й за те слава Богу. Почуваю себе добре, мало турбуюся, не знаю чи добрий се знак, чи опадаю духом? Боже, постягати чресла моя трезвенієм.

15 [липня 1889 р.]. Сьогодні вранці таки був унів – то думав звечера чи не робити сегодншній день, й робив. А потім лежав і заснув, спав погано, і так сегодншній день унів стало й нудно, а помолившись стало краще. Думаю робити. Такі бачте думки – робота краще грішного безділля, робота – не похоть, а обов'язок; до того завтра неділя, й попразникую тим, що до церкви піду.

19 [липня 1889 р.]. Обжився я тут; вже не подають мені люде таких думок легкодушних як перш — дивлюся на їх рівно. По дню роблю; голова не втомляється й почувую себе добре; ввечері гуляємо; я й вдаю з себе кавалера й почувую себе теж просто. Мені тільки приходять думки, чи не оджаснувся я, не зачерствів. В субботу ввечері пішли гулять і я з єго [гуляння?] таки вонтпив. Господи Боже, соблюди мене на путі доброму. З Г.⁸⁴ балакали за церкву; я уступався, тоді він мене озвав фанатіком, сказав, що він поважа [...] й духовний і усе таке. Я пояснив свою думку і достояв свого.

⁸⁴ З тексту важко дізнатись про кого тут йдеться.

21 [липня 1889 р.]. Я все ще не впорядкуюсь добре з вечерами; вчора задав собі маленьку епитимію за те, що не дочитав і заснув; сьогодні вночі прокинувся о третій годині і вичитав. Грішний чоловік, ввечері хочещя робити — бо холодок і без перешкоди, так утомисся та й заснеш. Вчора розсердив мене й занудив випадок з помешканням тутешнім; хочещя додому вже дуже. Не знаю, чи буду говіти. Прости Боже, в мене все не добре чуття устає на Зіін.⁸⁵ — де треба перемагати, се такий рефлекс звичайний і неповний, бо вони не винуваті ні в чому. Прости мене Господи!

⁸⁵ Не вдалось розшифрувати про кого говориться.

24 [липня 1889 р.]. Одібрав лист од С.⁸⁶ — дуже сумний; пише, що без європейськ[ої] освіти ми загинемо; мені завше трохи не до сподоби, як дуже вже кланяюцца європейській освіті; я наче боюсь, щоб замісь того правдиво доброго, що єсть в тій освіті, не підставляли лжеславій лжеплинного розуму, як позитивизм etc. Бо доброго певне єсть там, де з'явився правдивий гуманізм, воля, права особисті, прихильність до недужих, не кажучи за наукове добро. Господи Боже, помилуй мене; я вільнійше думаю про життя, про роботу, про мораль і все таке. Не дай мені збитися на стежку распустну, щоб замісь служенія в душі, не вишло розтленіє, і замісь служенія народові і братії — служеніє собі і своїм похотям.

⁸⁶ Можливо, від А.Синявського.

25 [липня 1889 р.]. Вчора перед вечерею сідили усі укупі і жартували, сміялись, роз[га]днуючи шаради. Тепер думаєцца, чи гаразд? Поганого не було в тому нічого здаєцца — не сміялися ні з кого, але Господь сказав, що за кожне слово легке, праздне на тім суді каратимуть. В богословіи Фаворова

написано, що веселитися не заборонено, тільки увесь вік обертати у веселошчи й привод до їх се грішно – горе вам сміючимся ныне, яко восплащєся. Не могу здаєцця за себе сказати, щоб вік свій мав за забавку. Але се я кажу не гля того, щоб себе обілити, вем Господи, яко скверен есмь и нечист от утробы матери моя; Єдиный Святый, освяти нас! Аминь.

26 [липня 1889 р.]. Не знаю, чи говіти мині у Спасівку; щось нема гля сего слушного бажання, може потім буде; і не знаю, чи говіти як не буде достатнього напрямку, чи, не вважаючи на се, говіти[?] І не знаю ще добре, як єсть моя робота в часи говіння; кожного разу якось бува ніякого. Все не от веры – грех єсть; невже все гріх, де яка небудь непевність? Як мое фарисейство? Грішний чоловік, все недобрі думки про Зл[отоверховникових], гоню вже їх од себе. Поможи Господи.

27 [липня 1889 р.]. Вчора ввечері трапилася проява з забирання маєтків усяких старого хазяїна; ми з мамою пішли до церкви, покинувши дівчат і їм прийшлося обороняти нашу оселю. Так все оце негарно; я надто сміявся і пацикував. Оце було кілька раз, що я молився краще й у церкві й удома, се було мене трохи втішило, але щось знову голова зайшла чимсь.

29 [липня 1889 р.]. Вчора сердився за Недз.⁸⁷, що хазяйка забрала в їх гроши на мебель, а нічого не дала їм; думав, що инший на могому місті пішов би до хазяйки й добився, а я ні, й жалкував з своєї вдачи. Я таки не меткий, не проворний, хто єго зна, чи треба себе силувати, чи не треба, чи є це *порок*, чи ні? Який же з мене діяч буде або хазяїн, а я марю часом, щоб жити на селі? Та се не важна річ. Спаси Господи і помилуй!

Вечерами сон пройшов і я тепер сижу роблю до 12 [години] й більше й робицця по ночі легко і наче добре. Бог зна, чи буде з мого пива квас, я вже гордовито позираю на декотрі монографії. Вчора марив – хоч і обмовлявся, що все це мрії – перед Галею, як ту книжку надрукую й усе таке. Це здаєцця не треба було робити? Прости Господи!

30 [липня 1889 р.]. Батько збераєцця їхати з сестрами в Кислов[одськ]; я поперед утручався, але потім перемиг трохи себе і то думкою не дуже доброю – що от так роблять

⁸⁷ Докладніших даних бракує.

⁸⁸ На цьому місці "київський" зшиток щоденника обривається. Далі йде початок якогось оповідання, що його Грушевський почав писати влітку 1889 р., а також 1,5 сторінки роздумів про роль релігії ("як поезія душ") у громадській діяльності (ЦДАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 8-9). Їх ми опускаємо.

⁸⁹ Від літа 1889 р. до лютого 1890 р. щоденникові записи відсутні і у Львові і у Києві. Хронологічно наступним йде запис від 17 лютого 1890 р. (1 аркуш), який зберігся у ЦДАУК (Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 10) і включений у щоденник.

⁹⁰ Йдеться про коректуру, тобто верстку зданої до друку роботи М. Грушевського, можливо, про південноруські господарські замки (див. прим. 32).

⁹¹ "Інтеллігатор" – правильно інтралігатор (польськ.) – палітурник, продавець букністичної літератури.

⁹² Наступні за хронологією щоденникові записи вміщені у "львівському" щоденнику.

люди дрібні, – оддадуть сто карб[ованців], а за копійку почнуть трохи не битись. Спасибі, батько послухав і іде, тим показав, що він далеко щедріший од мене. Він також думав, що Недз. дурницею схарчуюцца в нас і нічого проти сего не мав, навіть мав за слушне щось. Я думав сьогодні, чи не треба й міні їхати [в] Кисл[оводськ] – раз те, що сестрам було б охотнійше, а вдруге те – що от я батька послаю, я сам – на запічок, а втретє – що можна сливе дурницею поїхати так із ними й що я втрачаю такий випадок. Розсудив, що й з мамою треба комусь їхати; мене обража ще те, що мені хочецця з Недз. вкупі їхати, бо вони їдуть разом [...] тепера місця в колясці мені нема, так що й із сего погляду їхати можна. Подумав я за себе, поганий я чоловік, хоч і починаю на законі. Коли я кому що зроблю добре або воз[о]мнюся, що зробив, міні треба, щоб те добре чули, а то я ображаюся й жалкую, "чули", не хвалили або що. Помилуй мя Боже!⁸⁸.

1890. II. 17.⁸⁹ Благодареніє Господу, яко мя окаянного сподобил общинна быти пречистых Его таин! Пою и воспою Господеву! Да не будет ми сіє пріобщеніє в тяжесть или муку, но в оправданіє, и освещеніє, и очищеніє, и укрепленіє души и тела, аминь! Окаянному мне не малая приключишася искушенія, приишовши учора після служенія (вранці), застав коректуру, – розігнала вона мої думки й заповнила собою; всилу покинув я її на неділю⁹⁰. На сповіді дещо забувся; після неї напала якась ажитація на мене й я не досить пильно слухав; за те дано після неї – вернувшись рано – був встокливий. Окаянный аз. Причастився, але не досить було трепету; прийшовши до дому, одпочивав, але одібрав лист, і приходили балакати за збіри тощо. Далі після обіда привіз Грицько книжки од інтеллігатора⁹¹ й я сердився на его (інтелл[ігатора]), і балакав що не слід. Пішов в Софійський собор] на вечерню й там не був добрим слухачем. Окаянный аз! Уповаю на милосердіє Божіє, яко не погубит мя окаянного амінь!..

Молився перед причасттям за Галю. Господи Боже, пожалься нас, помилуй, щоб не унити нам і охлянути; накажи, покарай мене краще, а її ущедри. Христе Господи!⁹²

Березія 30 [1890 р.]. Сьогодні сповідався у батюшки з Малої Чернявки. Милостив буди

Господи і помилуй мя; мало я готувався до сповіді й зумисне через се одкладав своє причастіє з четверга на суботу; не осуди мя, Господи, по множеству беззаконій моїх; сьогодні й навіть учора почував себе якось добре – якийсь мир душевний був і надія; сьогодні в церкві читав: поклоняюся страстям Твоїм, Христе, і далі – воскресенію; оце так – у скорбі надія, при погребі – воскресеніє. Уповаю, яко Ти, Владико Господи й у нашому лиху даш втіху і ти обращаєш оживиши нас и обрадуєши радістю благословенною. Боже, благоустрой її яко усе можеш, якоже хочеш, якоже веси; се моє найбільше (на землі) бажання – щоб Ти помилував її й утішив скоро, її й укупі батьків моїх милих й мене, найменшого, найпоганчого з рабів своїх. Зараз ліг був і думав, що якби умерти? Тільки батьків шкода, а то ладен був би зараз умерти; уповаю на Господа, – Господи, не посрами упованія моєго. Поховалися думки про сочиненія й таке инче. Добре!

Боже помилуй мя! Після сповіді я все бігав по садку, переказуючи се. Я гордий, і самолюбивий, і тщеславний, заздротливий і злорадний! Я лінивий, і холодний, і не гарно повожуся в церкві, лінивий до свят, лицемір. Я грішу скверними помислами, строгтів і гордий своє[ю] побожносттю, і не лобовен, бував у весел[ій] грома[ді]. Ув усему оцему каюся й прошу простити мя й силкуватимусь, щоб позбутися [тих] гріхів. Ув одному не можу каятися – у см[е]рти; Боже, прости мя і аще заблуждаюся і погрешаю, просвети очи моя, ныне же дай не осужденно приобщитися святих Твоих Таин!..

1 квітня [1890 р.], вечер. Ось минув мій причастний день, минув і перший день святої Пасхи; велика суббота пройшла наче добре; тільки перед причасттям деякі думки все докучали; дивувався я навіть собі, що не спалося мені під Пасху, ні на діяннях, ні на утрєні, ні на служенїї; на хрестному ході стало мині дуже радісно або краще [сказати] – умілїтельно, аж слези підступили; стоючи перед дверима, молив Господа, щоб він утішив нас і помилував Галю й усіх нас; згадував теж слова: шукайте поперед усього Царствія Божія й правди єго й сія вся приложацця вам – молився Богу, щоб він воскресив нас з своїм воскресенієм у чисте життя і знов за Галечку⁹³. Господи, помилуй

⁹³ М. Грушевський переживає за сестру Галю, яка в той час захворіла.

⁹⁴ М. Грушевський має сумніви щодо наукової оцінки історичних осіб, зокрема, київського князя Володимира Мономаха (1053-1125), котрого він оцінював у статті "Волинский вопрос 1097-1102" (Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIII. – С. 269-271).

⁹⁵ Історичне товариство Нестор-літописця – наукове товариство в Києві (1873-1917), яке діяло при Київському університеті. Воно об'єднувало істориків (дослідників історії України і Південної Русі).

її, благоустрой яко могій един и ведый и умети и возвесели благословенно скорбных сердца наша. І приходила думка, що може Господь все оце на краще робить, велика надія в мене на Господа; віриця, що він се на краще робить і віру, Господи, поможи моему невірію. Перший сей день пройшов теж добре, тільки опівдні було погано. Докучали все думки про мою будучість, да все недоладні – про ті курси, які я об'явлю й таке инче... А на вечерні знов прийшла давня вже думка, чи можна, чи не гріх історично судити, критикувати як я, наприклад, оце беруся судити Мономаха! Не судіде нікогоже⁹⁴. Міркуючи, думаю як і перше, що се сюди не належить, але молю Господа вразумити мене, бідного й окаянного.

4 квітня [1890 р.]. От проминуло вже й три дні свята; я покоївся тільки перший день, а другого і третього вже вчив – церковну історію. Другого дня приїздила матушка з Вернигородка з дочкою й із сином; я не дуже натякав, тільки зумисне зводив розмову на Київщину й почав був похвалитись своїм знаттям, а далі схаменувся. Почував себе добре й ті заміри про курси й общ[ество] Нестора⁹⁵ й усе таке трохи покинули мене. Вчора почув про те, що вмер один солдат, покинувши [нерозб.], з'явилася думка, щоб може що небудь дати, тільки не знаю як й чи треба. Господи помилуй нас!

5 [квітня 1890 р.]. Роблю, хоч не дуже шпарко йде робота, може за те, що уривав од свят? Вчора їздили в Верниг[ородок]; я сміявся надто, шкода теж, що не дуже оборонив батька, коли его назвали скуповатеньким, теж – що ніяково обійшовся з дівчиною нарешті, тільки як се мій ніяково через якусь суєтність, – то нехай воно так собі й буде.

8 [квітня 1890 р.]. Учора, в суботу ввеч[ері] й сьогодні вранці на те покориствував часом, щоб метикувати, а більш – так собі марити не знать про що. Щось на мене весна впливає – ворушиця чувствєнность, але досі, хвалити Бога, сплива; але часом устають думки, чи гаразд, що я формалізуюсь і в'яжу себе, щоб засохнуть і не жити по своєму календару і за кожним випадком тільки заглядати – як на такий случай у цьому моему календару написано.

⁹⁶ Даних про О.Запорожченка знайти не вдалось.

10 [квітня 1890 р.]. Все міні докучають думки нікчемні про те, щоб женитися тощо. Господи, оджени їх од мене й знищи й очисти розум мій от помишленій суєтних і лукавих, помилуй нашу й благоустрои и яко єдиний могій, яко єдиний ведый како подобають и благоустрои.

13 Кв[ітня 1890 р.]. Сьогодні почував себе якось чудно під впливом здебільшого того, що дізнав з часописів: прочитав за те як вбито Ол.Запорожченка⁹⁶, далі як загубили себе дівчата Доброверови, далі, що тепера почали в ченці йти багаті й молоді люде; дивна то проява з тими дівчатами; як тільки не були вони божевільні (більч-менч) спадщиною, то се єсть страшний випадок; бувають часи, коли який небудь напрямок наче повітрям забирає уста, хилить на єден кшталт.

20 Травня [1890 р.]. Гля великого свята – св.Трійці не робив: ввечера й вранці, до служенія раннего; се все я по святах робив і тепер наче одвик святкувати; читав псалтир мовою російсь[ь]к[о]ю], то так собі ходив і думав, що може краще б робити як мати байдикувати. Але чую, що побільшало в мене волі; токмо да не будет свобода ваша в вину плоти!.. Міні здаєця, що я не став більш плотским, а може помилюся, то спаси Господи! Але ще фарісейства і рабського страху в мені ще доволі.

Сей випадок поганий с П. пройшов; помеж громадою, скільки я бачу не видно єго впливу; як воно напавді, то хто єго зна. Я все думав, через що се мене образило так... рік чотири-п'ять (раніше) воно не образило б так. Більш я дорожу сво[є]ю честтю, більш запобігаю слави в громаді? Се трохи єсть, але мені було шкода себе і як член громади, котрій перешкожатиме, коли хто не матиме ваги, авторітета.

Вчора ввечері був у Вл[адимира] Б[оніфатійовича]: він змарнів дуже за сі дні; окрім хобори се може єму той випадок спав. І єму бідному скоро за многа довелось скуштувати сего...⁹⁷

Серпня 29 [1890 р.]. Пишу оце в нових обставинах, трохи обходившия. Сьогодні в церкві молився с поводу Києву⁹⁸, щоб Господь дав, щоб була вона гарна, але щоб з сего не вийшло якої шкоди міні, найпаче сім'ї нашій, також і усім. Молився, а таки деякі шгічі думки

⁹⁷ Далі у щоденику вставлені релігійні роздуми М.Грушевського з 1888-1889 рр., виписки з євангелій, сповідь. Юнак обгрунтовує думку про те, що служіння народів повинно йти нерозлучно із служінням християнським ідеалам добра, правди, краси (ЦШАУЛ. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 28-36). Висловлені в цих міркуваннях думки відбиті у щоденнику, тому при публікації ми їх опускаємо.

⁹⁸ Грушевський має на увазі свою роботу про Київську землю.

⁹⁹ Грушевський згадує про свій реферат "О браке", написаний в другій половині 80-х років, чернетка якого збереглась в ЦДДАУК (Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 19-28 зв.).

¹⁰⁰ Флоринський Тимофій Дмитрович (1854-1919) – російський вчений-славіст, закінчив Петербурзький університет, в 1881 р. захистив магістерську дисертацію "Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в.", а в 1888 р. – докторську дисертацію "Памятники законодательной деятельности Душана". Став професором, а згодом і деканом історично-філологічного факультету Київського університету. Належав до професорів-русифікаторів, опублікував в "Киевлянині" ряд статей під загальною назвою "Малорусский язык и "украинско-русский" литературный сепаратизм" (1899), в яких відмовляв у праві існування української мови. Стаття викликала критичні виступи В.Б.Антоновича і інших українських діячів, які друкувались у "Киевской старине" та ін.

^{100a} Найімовірніше, йдеться про В.К.Піскорського (див. прим. 31), з яким у М.Грушевського сталась якась сутічка. Далі у тексті цей випадок згадується ще кілька разів.

пробігали у голові; наприклад, що уже було б не гарно, коли б сочин[еніє] не вдалося, і ураза батькам якось, і до того нащо єму не вдаватись, коли в єму нема нічого поганого, що я брався за єго за благословенієм й усе таке; що в мені ще єсть недобра, поганська думка, що Біг мстить би то [міг?] чи як за щасття, як не на самому чоловіку, то на єго близьких й таке інче. Однак нехай буде воля Божа, нехай справдицца молитва оця; дай Боже, щоб Кієвщина була добра, тільки щоб з сєго не було шкоди душі моїй, найпаче сім'ї й усім, якщо невдачею я мог би достати щасття (спасеніє) сім'ї своїй, то хай вона не вдасця!

Чудно мині трохи, я не зворушений ані на [нерозб.]; коли я заздалегідь думав за сєй час, мині здавалося, що я буду такий зворушений, знервований, змучений од клопоту і неспокойности. Але сєго нема, хоч я зовсім не певен у тому, що моя праця вийшла добра, зовсім не певний... Я пригадую собі своє "брачне право" тому два з половиною року писане⁹⁹. Може се й через те, що я знаю, що буде читать Ант[оно-вич], і якщо [щось не так], то дасть і поправить, але се не все... Не добре с поводу моєго, що за декана тепер Флор[инський]¹⁰⁰, хоч на екзамені він обертався до мене не погано.

30 Серпня [1890 р.]. Сі дні часто приходили [до мене], – звичайно як у свята, – думки за святкування; у неділю у Благові[щенській] ц[еркві] батюшка й казання подав за се – що ми одмагаємось житейськими обов'язками і не святкуєм свят (текст – про браки); се на мене тоді зробило якесь вражіння, але вчора я робив – і без сумління. Господи просвіти мене! Але з цім святкуванням, як я поперед єго держався, виходило багато негарного: ліноти, байдик ування; свята ставали якоюсь котлиною, що лякала завше. До того я здаюся на дозвоління духовника. Господи прости мене, як я погрішаю у сєму. Ввечері вчора приходила така думка, щоб держатися собі особно; мене вражає, – по правді кажучи, що Д[о]б[р]овольський, к[от]р[ий] знає усю цю історію, запевняв у тім, що він держить мою сторону і навіть гудив Пе.^{100a}; тепера близько з ім поводицца, хоча й с поводу екзаменів.

Не вповай на ласку панську,
Не здавайсь на добрі речі,
У громади слави-ласки
Не вимолой по старечи...

¹⁰¹ Вірш написаний збоку від тексту і датований 21 серпня 1890 р.

А солодкі речі – киснуть,
А шматки старечі – гіркі,
Як ковтаєш, то за горло зтисне.
Хвалять, гудять – що до того,
Йди шляхом своїм правдиво,
І під Юдині лобзання
Підставляй щоку сміливо
Серпня 21 [1890 р.]¹⁰¹

31 [серпня 1890 р.]. Вчора приходив Грицько Г[рушевський]. Розказував про себе дещо, а я дивувався; казав я ему, чи не схоче бути попом, але [він] сказав, що хліб легкий, але треба бути ідеальним священником, а таких і не люблять.

¹⁰² Йдеться про випускні державні іспити.

1 [вересня 1890 р.]. Зовсім нагло почув я учора, що сьогодні екзамен¹⁰²; ми вповали, що начнеця коло п'ятого; може воно й краще, що так; я не чую ніякого страху або здаєця навіть – руху; шкода тільки, що не одніс учора сочиненія – через годинник, думав, що вже спізнився, а воно було ще рано. Ходив у церков на вечірню – вільно, без примусу. Взагалі почував себе дуже добре з сего погляду, але вчора ввечері приходили попередні думки про те, що треба собі стояти окремо, не запобігати ласки.

¹⁰³ Очевидно, мається на увазі рецензія на роботу М.Грушевського "Южнорусские господарские замки", яку написав П.Голубовський і вмістив у "Киевской старине" (1890. – Т. XXX. – С. 333-334).

¹⁰⁴ Напевне йдеться про Верзилова Аркадія (1867-?) – історика і педагога, родом з Чернігівщини, навчався у Київському університеті у 1886-1890 рр., входив до складу драгоманівського гуртка К.Арабажина. Пізніше – науковий співробітник Історично-філологічного відділу УАН, залишив праці з історії та економіки Чернігівщини ("Найдавніший побут Чернігівської околиці" тощо).

¹⁰⁵ М.Грушевський має на увазі Марію Василівну Вовк, до якої він пізніше сватався (див. далі). М.В.Вовк – дочка В.Н.Вовка-Карачевського.

¹⁰⁶ Встановити особу не вдалось.

2 Жовтня [вересня 1890 р.]. Учора дві речі мали на мене вплив – екзамен і те, що одібрав рецензію на Замки¹⁰³ На екзамені почував себе спокійно, тільки під кінець притомився і нерви почали ходити. Переклад був не дуже заміжкватий; Лец[іус], спасибі ему, за проханням моїм придивився і сказав де були помилки. Що буде, Бог дасть! Тільки письмо прийшло з дому невеселе – Саша досі слабує бідорачка. Учора все ходили думки з поводу рецензії про сочиненіє й усе таке; а вночі приснилося ніби я з Верз[иловим]¹⁰⁴ балакав про те, щоб женитися миш на В[о]в[к?]¹⁰⁵ і він совітував і казав, що стара так казала, ніби має вже мене за жениха. Оттаке! А з вечера зовсім не думав за се. З поводу учорашніх екзаменів ще в мене були деякі думки: що я одвертався од П[і]с[корського] й з поводу громадського, і з морального сего не треба було. Далі, що я сам намагався до Добр[о]в[ольського], щоб мен[е] питав; і коли П[і]с[корський] спитав чи у в Агез.¹⁰⁶ то я похопився крикнути. Сегодня у церкви казали добре казанія за те, що у чому має виявлятися любов до Бога; і батюшка казав, що у тому, щоб жити по заповіту его, з

¹⁰⁷ Науменко Володимир Павлович (1852-1919) – філолог, історик, етнограф, публіцист, член Старої Громади, редактор “Киевской старины” (1893-1907), потім “України”, міністр освіти в уряді П.Скоропадського (1918). Після закінчення Київського університету (1873) викладав у середніх школах Києва до 1903 р., з 1905 р. – директор заснованої ним гімназії. Йому належать праці з історії української літератури, історії, етнографії – “Хронографы южнорусских редакций” (1885), “Нові матеріали для історії української літератури XIX ст.” (1919) та ін.

¹⁰⁸ Квилицький Євген Олександрович (1861-1921) – історик, педагог, громадський діяч, закінчив історично-філологічний факультет Київського університету, працював секретарем редакції “Киевской старины”, а потім її фактичним редактором (1889-1892), вчителем у ряді гімназій Києва.

¹⁰⁹ Напевне М.Грушевський має на увазі галицьку “Правду”, де він друкував свої статті.

¹¹⁰ Йдеться про “Журнал Министерства Народного Просвещения” – періодичне видання, що виходило з 1834 р. як інформативний і науковий журнал гуманітарного профілю.

¹¹¹ Непідготовлений (лат.).

¹¹² Маються на увазі Ю.А.Кулаковський – див. прим. 62 і Й.А.Лешюс – див. прим. 28

любоби до єго, але з доброго почуття і з інших поводів, щоб терпіти усяку недолу (єго же любить Г[оспо]дь, наказує) і лобити другів і ворогів.

Ще що вчора дуже полоскотало мене, що Наум[енко]¹⁰⁷ сам признався до мене й підійшов у редак[ці]ї К[иевской] С[тарини]. Я сподівався, що К[и]вл[и]ц[ький]¹⁰⁸ буде закликати мене до участі й уже навіть надумав як я не згожуся й усе таке, але сего не було й се мене трохи вразило. А сьогодні – прости Господи, в церкві я думав, що міні нема де робити – рецензувати, по П[равді?]¹⁰⁹ не читатимуть, а лізти в Часопись Мин[истерства] освіти¹¹⁰ абощо – не хочещя.

3 [вересня 1890 р.]. Вчора потроху читав лаціну, а ввечері – іскуства годин може [до] двох, бо [книжки] не свої, треба віддати. Ввечері було міні – як се бува – сумно трохи – знову поодинокість й усе таке; і знову приходили думки за те, щоб жен[итися]. Але заглянув Добр[овольський], побачився з Марк[ом?] і з трох слів сум мій пройшов, до того Си[нявський] передав написок “патрі[архів] факульт[ету]” – се мене полоскотало. Я помічаю, що громада розганя мій сум, з сего погляду се річ гля мене користна, бо щоб часом з сего суму не збентежитись. Сьогодні латинськ[ий] extamp[oralis]¹¹¹. Ніякого руху не почувало, поправді. Грецького не перевіряв, щоб не турбуватись, то таки трохи здаючись на Лец[іуса]. Що Біг дасть!.. Ввечері довгенько вагався, чи не піти у Михайлів[ський собор] на службу, але не пішов. Переважно гля того, щоб не робити прецедента: усе таки я немощний!.. Боже, помилуй мя і од немощи спаси і на вся благая направи, да будемо совершєнні чоловіки, на все добре уповані!..

4 [вересня 1890 р.]. Хвалити Господа, грецький [екзамен] вийшов добре; писали учора лаціну, що Біг дасть, я на середині писання почув був себе притомленим, але вийшовши й проходившися далі писав спокійніше ніж перший раз; Лец[іус] і Кулак¹¹² підганяли, щоб скоріше подавав; Кул[яковський] з поводу Rhodus додав: се вам певне звісно краще як кому; се мене полоскотало, але ввечері Добр[овольський] розска[зав] те се, сказав, що до єго екзамен[у] мають [привести?] Фавор[ова], маючи єго наче за представителя факульт[ета], “забуваючи за вас, яко за скромного чоловіка”,

¹¹³ Можливо, згадується Марковський Михайло Миколайович (1869-1947) – літературознавець і критик, випускник Київського університету (1893).

¹¹⁴ Вовк-Карачевський Василь Никодимович (1834-1893) – український громадський діяч, родом з Чернігівщини, лікар за фахом, належав до київської Старої Громади. Працював більше не за фахом – мировим суддею, управителем маєтків, секретарем сільськогосподарського товариства. Залишив художні твори, переклади українською мовою, публіцистику, історичні твори (“Канев”, “Націоналізм в політиці” тощо). Свої праці ніколи не підписував. У його київській квартирі часто збиралась молодь, наближена до Старої Громади, в тому числі М.Грушевський. Біографію В.Н.Вовка-Карачевського подав І.Стешенко (Сердешний) у “Правді” (Львів, 1893. – Т. XVI. – Вип. 49. – С. 173-176). Дружина В.Н.Вовка – Марія Єрофеевна, дочка – Марія, син – Василь.

¹¹⁵ Мабуть, йдеться про відбитки статті про південноруські господарські замки, яка вийшла окремою брошурою.

¹¹⁶ Особу важко ідентифікувати.

¹¹⁷ Новицький Іван Петрович (1844-1890) – історик, етнограф і архівіст, родом з Київщини, співробітник Київського Центрального архіву і Київської археографічної комісії, автор праць з історії козаччини і Правобережжя України – “Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV – XVIII вв.” (1876) та ін. Зібрав близько 5 тис. записів українських народних пісень, вищених в “Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русском крае” за ред. П.Чубинського. –К., 1872. – Т.5.

¹¹⁸ Можна припустити, що йдеться про А.Верзилова і В.Піскорського (див. прим. 31 і 104).

мене се образило дуже... А я перед тім ще думав – що з того, як і добре вдержу екзамени, ніякої втіхи!

Одержав лист з дому; Саша одужує, хвалити Бога! Як Георг[ий?] пише, Галя ніби збираєця женитися.

5 [вересня 1890 р.]. Готуюся до латинськ[ого] екзамени. Думка про церкву трохи мене кучить; неспокійний я – так, у глибині серця за латинськ[ий] переклад; і се може й наганяє мині думки про церкву. Як тільки се, то се здаєця [перозб.]. Заходив учора Мркс.¹¹³ – за грецьк[у] іст[орію]; мині шкода, що я посміявся з его анекдотичної історії, а з неї ему зовсім не весело. Добр[овольський] закликав вкупі йти до В[о]в[к]ів¹¹⁴, він з неохотою згодився, краще було б не закликати его, посміявся зі старої В[о]в[к] за пошукання женихів.

6 [вересня 1890 р.]. Почуваю себе доволі притомленим. Так, що після сегоднішнього екзамени треба трохи одпочинуть. Підготувався не дуже добре бо вчора ввечері дуже захотілося спати; одначе не боюсь зовсім. Думав, чи добре, що я попросив Кієв[скую] Ст[арицу] узяти на продаж моїх книжок¹¹⁵ – що я проти її – це узагалі.

7 [вересня 1890 р.]. Хвалити Господа, обидва латинські екзамени пройшли добре, хоч питали зовсім не належите – з епохи імперії тощо, котрої я ніколи не знав і через те не на усе одвічав я добре. Але те шкода, що Петруся¹¹⁶ не допустили до екзамени. Після екзаменив заходив до Соф[ійського собору] й Михай[лівського собору], й у Михайлівському зустрів молоду Орду; коли вертався, думав, що от буде сміятись, що одержавши екзамени побіг поклонити бити; приходили на думку теж слова батька, що треба старатись, щоб не датись з цім на поглум; думав теж, що буває Божіє премудрее человек есть, і пішов у Софійськ[ий собор]. Хоч таке хождение і есть може формалізм, що се справді може накликає поглум і тім забороняє бути більш користним ділу своєму, меж инчого і ділу християнства? Бог его зна; вразуми мене Боже! Заходив у ред[акцію] і заніс книжки, там балакали за небіжчика Новицького¹¹⁷, я не знав [що він помер]. Об обіді прийшли В[ер]з[илов] й П[і]с[корський]¹¹⁸ один після одного, се мене

дуже порадувало, але між балачками П[і]с-
[корський] почав нападати на К[иевскую]
Ст[арину], а В[ер]з[илов] уступивсь і теж;
потім подумав, що може П[і]с[корський]
подумає, що це лицепріятіє перед В[ер]з[ило-
вим]. Ввечері прийшов Д[о]бр[овольський]
заказати результати: троє весьма [удовлетвори-
тельно], од[ин] вийшов, останії – удовл[етво-
рительно]. В мені піднялися злі думки за
П[і]с[корського]. От чім погана ся суперечка,
що вона розворушила звіря в мені. Господи,
помири мене з П[і]с[корським]. Взглядом его
тепера держусь тактичніше – не вважаю.

8 [вересня 1890 р.]. Учора цілий день не
ходив ніколи крім церкви, тільки ввечері
вийшов проходитись. Таки не зовсім оддыхав і
голова не свіжа. Думав сьогодні піти в Лавру,
але поміркувавши побачив, що ще дуже багато
міні осталося роботи. Я тепер зовсім не думаю
за Галю, за сім'ю, хоч часом і дорікаю собі –
не можу розплутати сего: як помогти, що пора-
дити, що зробити – не знаю, через те мабуть і
не приймаю думок за их.

9 [вересня 1890 р.]. І не думав я, що так
прийдеця тісно – остався еден тільки день, а
роботи більш як половина; вечерами скоро сон
нападає; вже сьогодні прийдеця поседіти; в
мене була майнула думка, що якби я пішов у
Лавру, то Біг міні поміг би скоріше зробити,
але міні ся думка здалася непевна. Учора
ввечері, коли стояв у церкві, сум мене огорнув
великий: що я чужий у громаді, що у мене нема
близьких людей, таке усе; що не треба дулуже
підходити до В[олодимира] Б[оніфатійовича] і
запобігати его ласки. Приходила думка, що як
би то добре було засновати свою часопись, теж
що хтілося б пройти у Кієв[ской] Ст[арине].
Міні здаєця, що у сему есть не тільки
особисті думки; міні таки взагалі шкода її
К[иевскую] С[тарину] і хтілося б намовити і
з'єднати усіх, щоб підтримати.

10 [вересня 1890 р.]. От і пройшли свята й
знову екзамен. Усе якесь недовольство, наче
скупив; мрії усякі, вигадки й думки про весілля
й таке ииче; се тільки вже зовсім погано, що з
нами іноді в'яжуця думки погані. Думав, як
би то, щоб сісти вже за роботу свою само-
стійну; може як візьмусь за Кієвщину, дак і ці
вигадки проминуть, може вони через те й
опановали мене, що нема живої праці. З дому
дістав лист, що Г.Арк.¹¹⁹ збєраєця женитись;

¹¹⁹ Можливо, йдеться про родину
Городновських у Владикавказі
(див. прим. 67).

¹²⁰ Тучапський Павло Леонідович (1869-1922) – політичний діяч, публіцист, історик. У молоді роки член драгоманівського гуртка студентів Київського університету, потім прихильник марксизму і один із засновників РСДРП – делегат її першого з'їзду у Мінську від київського Союзу боротьби за визволення робітничого класу, а з 1904 р. – діяч української соціал-демократичної спілки, в якій виступив проти автономії України. У 1921-1922 рр. – бібліотекар ВУАН у Києві. Залишив статті про М. Драгоманова і спогади “З пережитого” (1923).

¹²¹ Лучинський Петро Лаврентійович – студент Київського університету в 1885-1889 рр., входив до українського гуртка, близького до Старої Громади, був тісно зв'язаний з В.Б. Антоновичем (Див. Синявський А. Л. П. Добровольський у споминах... – С. 111).

¹²² Марія Василівна Вовк – дочка В.Н. Вовка-Карачевського, брала активну участь в українському культурно-просвітницькому русі кінця XIX – початку XX ст., зокрема у 1892-1893 рр. разом з іншими громадівцями готувала і поширювала бібліотеки для села (див.: Галин М. Сторінки з минулого... – С. 124).

¹²³ Очевидно, йдеться про лист від батьків, в якому згадувалося про майбутнє одруження Ганни Грушевської (Галі).

¹²⁴ Лучицький Іван Васильович (1845-1918) – історик, довголітній професор загальної історії Київського університету, автор праць про селянське землеволоніє і громади у Франції, Німеччині, Іспанії, а також в Україні. Належав до української Старої Громади.

ще випередить свого брата... Приходив Гр[иць] Г[рушевський], приніс гостинця – персіки; хтілося міні, щоб дати ему грошей, але од батька не було ще одповіді. Господи, помилуй мя окаяніного! Господи помилуй нас!

12 [вересня 1890 р.]. Учора не міг знайти як не шукав сего зшитку, нарешті думав, що попав вже в недобрі руки. Екшамен (10 [вересня]) пройшов дуже добре; хвалити Господа! Після него пішов погуляв у саду з Т[у]ч[а]п[ським?]¹²⁰, потім зустрів С[а]м[і]л[енка], теж погуляв, зайшов у кабінет В[олодимира] Б[оніфатійовича]. Потім зайшли до мене Д[о]бр[овольський] і Лучин[ський]¹²¹, а ввечері з С[а]м[і]л[енком] ходив до В[о]в[ків]. Там приймали привітнецько, але якось не зовсім розмова йшла жваво, з М[арією] В[асилівною]¹²² ніяк не міг розбалакатися. Може через те, що походив між людьми оці дні, не почував свого суму. Вчора вранці задзвонили до церкви й я довгенько вагався, чи не піти, але було незручно, той може краще, бо вийшло, що це ховали когось. Господи прости й помилуй. Вечір сів дома за філософією, тільки пішов на вокзал кинути лист.

14 [вересня 1890 р.]. Учора ввечері послав лист до наших, заїс на вокзал. Мене не дуже здивувала ця звістка, вже подивившись на цей лист, догадався я, але дуже було шкода¹²³. Хоч би Біг її благоустроїв, дав їй щасття й покій, в мене не буде спокою, поки я не буду певний, що вона спокійна і щаслива більш мене. В мене ходили такі думки, що от ніяк я не виб'юся з-під ярма, а перед тим тільки бажалося міні мира й спокою. Боже, на Тебе єдиного тільки уся надія наша, не одцурайся од нас, а поможи!

Ці два дні, що минули, було багато метушні, біготні, людей, розмов; позавчора забігав до О[лександра] Як[овича], вчора вранці – [він заходив] до мене, а ввечері я знов до єго, та пересів і за те на себе досаду; попросив, щоб він пошунув Ів[ана] В[асильовича] Лучицького¹²⁴, як він обертаєцца до мене, але відходячи додав я, що “можете сказати ему й за трет су [?]”. Потім поміркував, що виходить ніби я прошу адвокатом своїм бути, і що може я запобігаю з powodu стипендіатства, хочу сказати, щоб підждав. Бачив там сем[інаристів], спитали, як міні, чи можна [сподіватись на мою роботу?], я з великою охотою обіцяв. Але

¹²⁵ Уривок з вислову "Гора народила мишу" (лат.).

сьогодня трохи вагаюсь – чи добре брати усе на себе, щоб не вийшло б *ridiculus mus*,¹²⁵ потім, що тут єсть такі генеральські думки, од котрих оборони мене Боже! І знов таке це бажання спокою. Оце перечитав, що писав у Сестр[инівці] на Паску, коли молив у Бога щасття Галі. Як я втішався улітку, думаючи, що Біг за мою наругу посила її щасття, і знов це зникає! Боже, Боже, ти обрацся оживиши нас і возвеселиши радостію с лицем Твоїм! Хай на мене нападе усяке лихо: наруга і невдача, тільки помилуй її!

15 [вересня 1890 р.]. Учора цілий день був дома, проте ж зробив не багато: думки про сем[інарію] тощо ходили; заснув дуже рано, вже вночі прокинувся та помолився; ходив учора на вечерню, але молилось мало. А про Г[алю] щось не думаєцця, також про те, як впорядкувати сем[інарію] – голову заморочено. Коли б уже ці екзамени проходили, а що найголовніше – хоть би Господь помилував Г[алю].

16 [вересня 1890 р.]. Сьогодні служеніє почалося раніше, дак що з церкви вийшли до десяти, це дуже добре. Вчора цілий день був насамоті, тільки о 12-ій забіг до О[лександра] Як[овича] сказати ему за свою проханку; він сказав, що це вже щепетильно аж надто, дак я сказав, щоб попитав. Спитав мене теж за Претк.¹²⁶ бо він шука стіпендії; міні було ніяково; сам я мав его за не досить вартого, але не сказав [цього], сказав, що він був прибитий до моєї халепи, що він не грішний здаєцця у [нерозб.]. Мене усе оце одначе *мало* підбодрило – таке поважіння. Ввечері почував себе дуже добре – гармонично, виходив погуляти – погода так[a], що чудо; тільки мабуть з powodu місяця міні пошкодили сантімент[альні] думки, я згадав, що таки думки міні приходять вже трохи не десять рік; така думка – невже коли міні почуваетця така потреба того, щоб поділити з кимсь своє чуття – невже вона так і зостанецця незадоволеною [?]. У церкві сьогодні досадував на себе – все думки приходили зовсім нікчемні; може це все через те, що нема живої дійсної роботи в мене тепера.

17 [вересня 1890 р.]. Пишу прийшовши з екзамена. Вчора заснув опівночі, бо більш несила було вчитися; сьогодні пішов у Соф[ійський собор], звіти приїхав із служенія;

¹²⁶ Особу не вдалося встановити.

на служенні про екзамени думок не було. Екзамен пройшов дуже добре (“дуже гарно, зовсім гарно”), краще як усі інші екзамени. Потім з Марк[ом] повернувся додому.

Сьогодні зкінчилося міні двадцять штири роки й почався двадцять п'ятий; веди Боже мене путем правим, наказуй та не умерщвляй (смерттю вічною), буди прісно за мною во всякому місці і часу; да будет милость Твоя на нас, найпаче над сім'єю нашої; помилуй нас! Аминь.

18 [вересня 1890 р.]. Учора ввечері заходив я [до] Д[о]бр[овольського]; посідали з годину, балакаючи про ідейні речі; він щиро розповідав за себе, за минуле; я хтів був теж розказати за своє духовне [нерозб.], але не сказав, потім за загальні балакали речі; він сказав, що єму здається неморальним, що сатану і перших людей покара[а]но за те, що прагнули самостійного духовного розвою, я тоді не встиг [відповісти] та й не придумав єму добре одказати, а тепера пригадав давню ту розмову з В[олодимиром] Б[оніфатійовичем] про духовний “разврат” і думаю, що тут може й єсть одміна – християнство не спить духа самостійности, але спить і тут сказати б похоть, якесь духовне вередування – доторкнутися нам усім до свічки.

21 [вересня 1890 р.]. Учорашній день я все ходив, а дома не був; устав пізно так, що пішов уже на пізні служеніє у Соф[ійський собор], звіти до Зл[отоверховникових], не застав бабуню, то посідав з годину, далі прийшлося піти раз і другий до Др.¹²⁷ і О[лександра] Як[овича], а ввечері – до сем[інарії]; та[м] пробув до одинадцятої [години], поведився я гарненько, не вискакував і не підіймався якими небудь карафистичними думками, Ввечері, вернувшись, хтів був почитати іскус[тва], почитав, тільки потім передивлявся малюнки із недобрим почуттям.

22 [вересня 1890 р.]. Заходив учора ввечері в церкву і постояв трошки; хоч діла зоставалося дуже багато проте ж пішов; бачив В[олодимира] Б[оніфатійовича], той сказав, що Біляєв¹²⁸ дуже задоволений (в восхищені) моїм екзаменом і неперемінно хоче в міністерстві просити, щоб мене зоставили, а “я з І[ваном] В[асильовичем] Лучицьким] піддержали таке єго добре намереніє“. Ввечері знову пройшло добре – приязно, згодливо¹²⁹,

¹²⁷ Найімовірніше, тут йдеться про М.І. Драгомирова – див. прим. 403.

¹²⁸ Біляєв Дмитро Федорович – професор грецької словесности Казанського університету, голова Державної екзаменаційної комісії в Київському університеті в 1890 р. Написав “Омировские вопросы. I. О зияния в Одиссее. II. О начальном согласном, отпавшим пред гласным в Одиссее” (1875), “История алфавита и новое мнение о происхождении глаголицы” (1886) та ін.

¹²⁹ М. Грушевський пише про збори семінарської громади, роботою якої він став керувати.

¹³⁰ Важко сказати про кого тут йдеться.

¹³¹ Прахов Адріан Вікторович (1846-1916) – професор кафедри теорії та історії мистецтв Київського університету.

¹³² Гіляров Олексій Микитович (1855-1938) – філософ, професор філософії Київського університету, пізніше – академік УАН (з 1922 р.). Перебував під впливом філософії Платона і Фехнера. Автор численних праць – “Значение философии” (1888), “Источники о софистах” (1891) тощо.

¹³³ Можливо, йдеться про М. Карпинського, див. прим. 56.

¹³⁴ Можна припустити, що мова про Тихона Добрянського – члена семінарської громади, літератора, потім священика, кооператора на селі; друкував статті у “Киевской старине”, вів пропаганду української ідеї на селі.

¹³⁵ Стадницький Казимир (1818-1886) – польський історик і геральдик, син і брат відомих польських істориків Антона і Олександра Стадницьких. Працював радником намісника у Львові, написав кілька фундаментальних праць з історії Литви, які використав у своїй роботі М. Грушевський. Зокрема – “Synowie Giedymina” (2 т., 1849-1853), “Bracia Władysława Jagiełły” (1867), “Olgerd i Kejstut” (1870).

¹³⁶ Див. прим. 73.

поверталися вкупі і Т.¹³⁰ питав, що я маю робити і радив попереду держати екзамен. Слава Тобі Господи за се; тільки дай, щоб нашій Г[алі] покращало, гля неї я більше бажаю щасття, благоустрой її Христе Боже, імі же веси судьбами! Вчора ввечері сів години до другої, проте ж сьогодні устав раненько, треба докінчити логіку й передивитись іскуства. Господи, помилуй Г[алю] й усіх нас!..

24 [вересня 1890 р.]. Так оце я скінчив [університет] – хвалити Господа! Помилуй нас Боже і обрадуй скорбных серця наша! Тепера отдыхаю потрошку; екзамени пройшли добре; Прахов¹³¹ питав дуже обережно, а Гіляров¹³² чогось усміхався, що подумав, що я его лекції вивчив як дурень. Звіти пішов у Соф[іівку], Мих[айлівку], потім за книжками гля Крп.¹³³, а потім до Злот[оверховникових], і там пробув до вечера; зайшов ще йдучи до О[лександра] Як[овича] й одержав там поздоровлення, але те було неприємно, що Дбр[я].¹³⁴ при міні став щось балакати недобре за догматичне богословіє; я сказав тільки докірнувато – “чого так”, але й игчі промовчали й не піддержали его. Вчора був у Лаврі, вернувся о другій – до Злотов[оверховникових], а звіти [йдучи] зустрів Д[о]бр[овольського] і Кулак[овського]; Д[о]бр[овольський] показав міні диплом і я з приємністю – погано – побачив, що у его три [оцінки] без вельма [удовлетворительно]

25 [вересня 1890 р.]. Оддыхання мого стало тільки на півтора дня. Уже вчора забажалося роботи й докучило тинятися. Достав останню главу і Стадніцкого¹³⁵ й почав читати... Паскудна моя взнослівить тепера добула собі гойної поживи – скрізь поздоровляють, похваляють облесливо й усе таке. З[ахар] З[ахарович] уже має напевне, що мене зоставлять, питали чи не одержав я злотої медалі яко “перший” й усе таке.

26 [вересня 1890 р.]. Учора одержав я диплом. Хвалити Господа! Не замовчу того, що мене образило, коли побачив замість: “син д[ействительного] с[татского] с[оветника]”, як я думав, – “син чиновника” – от воно як!!.. Потім заходив ув унів[ерситет] і бачив там П.В.Голуб[овського]¹³⁶ – я привітався до его трохи жваво, а він не так то – міні здалося (се ще давно міні здавалося), що він ображаєця

¹³⁷ Марія Федорівна Грушевська-Ковалевська – тітка Михайла, рідна сестра його батька.

¹³⁸ Мова про працю, використану Грушевським у "Нарисах історії Київської землі" – Смирнов В.Д. "Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты до начала XVIII в." (СПб., 1887). Смирнов Василь Дмитрович (1846-1922) – російський сходознавець, знавець турецької мови, працював у Петербурзькому університеті, автор численних праць з історії Туреччини і Криму.

¹³⁹ Особу не вдалось встановити.

¹⁴⁰ Не вдалось знайти даних про особу.

моїм поважінням; треба бути обережнішим. Заходив до мене В[ер]з[илов] і міні приємно було почути од его: не вмію я звичайно поздоровляти, але ви мабуть самі знаєте як широ я до вас обертаюсь. Ввечері був я [у] М[арії] Фед[орівни]¹³⁷; трохи ніяково було, що я обороняючи батьків наче трохи неправдиво казав про Ник., та потім я поправився. Теж міні здаєця, що поводився гордовито: "постараюсь ще так зробити, щоб ще раз до вас зайти..." Сегодня, як буде зручно, то не піду нікуди, думаю написати листа і таки робити трохи. Господи прости й помилуй.

27 [вересня 1890 р.]. Учора вийшов тільки на час до В[олодимира] Б[оніфатійовича], а то сидів дома, писав листи й читав Крим.¹³⁸, ніхто й не приходив до мене. В[олодимир] Б[оніфатійович] прийняв мене дуже прихільно, давну свою рацію, котру я обмірковував ще звечера, не вдалося міні розвести. В[олодимир] Б[оніфатійович] зараз [же] давав коментарії й зводив на сучасне; трохи ніяково вийшло, коли я сказав, що попереду не думав за те, щоб добувати степені, він одказав: даремне, коли в[и] зроду до сего призначені; я одказав, чи знаєте ви чи ні... Що, може збираєтеся оженитися – Боже вас борони, се така перешкода була багато кому. Ні, я не збираюся (шкода, що за се не побалакав я дрібніше, бо він має великий досвід). Я хтів тільки сказати, що я почав свою діяльність як белетрист (це вийшло ніяково, ніби я поганьбував історією). Що ж з сего, наука не стане у перешкодї белетристиці. Потім балакали за магістерію; спасибі ему, дрібно виложив. Високо підняв міні він дух і надав енергії. Сегодня й учора думав, чи не піти з powodu сего – що збираюся до магістерії – на акафист, але потім зостався; вичитав кагон Миколаю дома. Бог є[го] святий зна, борюкаюся з тим, що здаєця мені формалізмом, навіть язичеством; боюся тільки, щоб не вдатися в ліноту й духовне розпутство.

28 [вересня 1890 р.]. Учора мене вразило, що Луч[ицький] наче непривітно обернувся до мене; що як О[лександр] Як[ович] помилився і він справді має на мене фус. Бачив Дбг¹³⁹, він розпитував за спор і міні було ніяково дуже за те, що казав я про его з Груйком¹⁴⁰. Ввечері був у В[о]в[ків], приймали привітно й там уже знали за Біляєва; може недобре трохи, що я посміявся за О[лександра] Як[овича], що він

казав ніби я за місяць хочу держати магістерський екзамен; дівчина [Марія Василівна] була теж на сей раз говірніша, але я в голові держав слова В[олодимира] Б[оніфатійовича]. Погано зовсім останніми часами – чувственність дуже зворушена, усміри Боже усякую скверну. Помилуй нашу Г[алю] і благоустрой її jako єдиний ведий, jako єдиний могий.

29 [вересня 1890 р.]. Учора було міні якось нудно – так і позавчора – хочещя робити, а голова мабуть чи втомилась, і навіть болить трохи; з великою охотою пішов по обіді на вечерню, хоч стояв не дуже вважливо, потім трохи проходився, задрімав і почував вранці себе дуже добре – голова стала свіжа. Уранці учора, нап'яливши сертука, пішов до декана; трохи ніяково вийшло, що він, не розібравши, подумав здаецця, що прийшов прохати за оставленіє; він теж знав вже за Біляєва й сказав, що на близкому засіданію будуть мірковать за мое оставленіє; потім стрів Іконн[икова] і він теж вже чува[в] за Біляєва і за оставленіє. Міні стало шкода, що его не буде на засіданіі. Але се Божа воля; міні приходила думка, що чи не переб'ю я тім дороги кому небудь, наприклад К.И.¹⁴¹ або П[і]с[корському]; тім втішаю себе, що я не просив сего і що стіпендія не така штука, щоб її давали по *jus primaе occupationis*¹⁴². Потім був у редакції; міні досадно: Ківл[ицький] став питать чи можна мене тепера експлуатировать, я напівжартуючи одмагався і меж инчого сказав, що К[иевская] С[арина] мене вже забракувала¹⁴³, сего не треба було казать.

30 [вересня 1890 р.]. По дню нічого не було надзвичайного; Голуб[овський] обертався краще [до мене]; бачився з Кам[аніним]¹⁴⁴, дуже привітно, балакали й за Бар; я тепера тільки боюся, щоб якось не дати повода до нових яких інсинуацій. Вечері у Зл[отоверховникових] бачив Гаврилова¹⁴⁵, він запитався й сказав, що чув за мою суперечку с П[і]с[корським] й що П[і]с[корський] вже ранше відомий на такі речі. У М[арії] В[асилівни] було все гарно і драма міні сподобалася дуже; те тільки не сподобалася, що за чаєм про покров балакали, я не вступався в неї й зайняв окрему розмову з Тл.¹⁴⁶; сей повертався зо мною шанобно й се міні дуже припало до смаку. Ввечері прийшовши, читав лист од [нерозб.] і од его не міг зараз лягти спати; хочу щось послати ему грошей.

¹⁴¹ Напевне, йдеться про К.Арабажина (див. прим. 55).

¹⁴² По праву першої позиції (лат.).

¹⁴³ Не вдалось з'ясувати, що мав на увазі М.Грушевський, коли твердив, що "Киевская старина" його вже "забракувала".

¹⁴⁴ Каманін Іван Михайлович (1850-1921) – історик, архівіст, учень В.Б.Антоновича, з 1883 р. працював у Київському Центральному архіві давніх актів, автор праць з історії України XVI – XVII ст., архівознавства і палеографії.

¹⁴⁵ Бракує даних.

¹⁴⁶ Найімовірніше мова про Тулуба Олександра Олександровича – літературознавця і громадського діяча, сина відомого громадця і педагога Олександра Васильовича Тулуба (1824-1872) – випускника Київського університету, члена Кирило-Мефодіївського товариства, потім учителя гімназій, автора праць з історії Черкас. О.О.Тулуб також брав участь в українському русі 80-90-х років XIX ст., входив до гуртка "тарасівців", який підготував першу українську політичну програму "Profession de foi молодих українців" (опублікована в "Правді" 1893 р.). Пізніше надрукував у журналі "Україна" біографічні матеріали і спогади про І.Стешенка, а також про В.І.Самійленка (Україна. – 1929. – Кн. 12; За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3).

¹⁴⁷ Очевидно, йдеться про нову працю Льва Миколайовича Толстого (1828-1910) – видатного російського письменника. У 80-х роках Л.М.Толстой пережив ідейний перелом, який знайшов вияв у його публіцистичних творах “Сповідь” (1880-1882), “У чому моя віра?” (1883), “Так що ж нам робити?” (1882-1886) та ін.

¹⁴⁸ Мабуть, мова про О.О.Тулуба (див. прим. 146).

¹⁴⁹ Черкунов – згадується декілька разів М.Грушевським, але знайти якісь дані про нього не вдалося.

¹⁵⁰ Розов Олексій Васильович – письменник, вихованець Київської духовної академії, в якій працював професором нової цивільної історії. Головна праця – “Христианская Нубия. Часть I. Источники для истории христианства в Нубии” (1890) – його докторська дисертація. Його син – Розов Володимир Олексійович (1876-1940) – український мовознавець, закінчив Київський університет і викладав у ньому філологічні дисципліни. Вивчав пам’ятки української мови XIV – XV ст., першим прочитав у Київському університеті курс історії української мови і її говірок (1913-1914). У міжвоєнний період працював в університетах Скоп’є, Загреб в Югославії. Головні праці – “Мова південноруських грамот XIV – XVI ст.” (1929), “Українські грамоти. Т. I. XIV в. і перша половина XV в.”. У родині Розових Грушевський бував часто.

1 л[и]ст[о]п[ада] [жовтня 1890 р.]. Учорашній день пройшов теж так, що й не схаменувся; уранці принесли Толстого¹⁴⁷, читав сам і з Д[о]бр[овольським], балакав з їм, потім ввечері він прийшов до мене й просів до пів першої. У Т[олстого] помітив я двойчаті якісь думки і з основнею підвалиною его я не згожуюсь. З Д[о]бр[овольським] ввечері балакали попереду за всякі пустоці, потім переїхали на загальні думки, Д[о]бр[овольський] казав за мій практицизм, я доводив, що практицизм мині не перешкожає у ідеалізмі; сьогодні я міркую, то справді в розмовах з товаришами я таки часто виявляю антиідеалістичне прямування, збиваю їх на землю, як помітив і Д[о]бр[овольський]; потім перейшла розмова з сего на П[і]ск[орського]; я казав щиро – що не маю злоби на его, але мині шкода, що він таке вчинив і понизив себе, шкода, що сей випадок розворушив у мені звіря і що я повстав, обороняючи свою громадську честь; що П[і]ско[рський] добрий хлопець, але нема в ему поваги, пошанування до особи чоловіка і що я завше спротивлявся такому непошануванню, яко найвеликому доказу некультури.

2 [жовтня 1890 р.]. До обіда учора ходив – заніс книжку Тул.¹⁴⁸, потім пішов до університета, бо спізнився (через годинник), там побачив В[о]в[ка], звіти [пішов] до Черкунова¹⁴⁹; побалакали приємніше аніж я сподівався, я тільки нарікаю на себе, що сказав: з того пішов од Злотов[єрховникових], щоб їм не було якої напасти од нового директора; часом щоб не переказав. По обіді думка з’явилася йти до Соф[і]йського собору], але я не пішов – живіт болів і ноги, й замість того заснув; виспавшись й вичитавши ввечерню, вже нікуди не ходив, читав, працював коло Київщини і почував себе дуже гарно й тихомирно.

4 [жовтня 1890 р.]. Учора не писав, бо пішов на служеніє до своєї церкви – з охоти, а ввечері як мав йти до Роз[ових]¹⁵⁰, заходив у Михайл[івський собор]. Того вечера мали розрешати справу за моє оставленіє (в церкві одначе я не молився за се, складаючи на волю Божу. Або може через те, що був певний, що zostавлять?) Вранці 2-го [жовтня] бачив Ан[тоновича] й той, закликавши мене до кабінета, просив дати знати про свої роботи гля представленія; тут

же [сказав] – за сочиненіє міні не треба боятись. Ввечері був (2-го) у Роз[ова], поводився сливе усе гарненько, а вранці бачив Фор[инського] і мене уразило, що він привітавшись нічого не сказав, думав, чи не пропала справа. На вечер був заклик до В[о]в[ків], бачився з В[олодимиром] Б[оніфатійовичем], сказав, щоб переписувати; приймали з пошаною, аж міні було ніяково – посадовили [мене] меж В[олодимиром] Б[оніфатійовичем] і О[лександром] Як[овичем]. Господи Боже, спаси й поможи й од усякої спокуси визволи. Сегодня вранці не пішов на акафист; Господи, помилуй Галю й нас усіх.

5 [жовтня 1890 р.]. Учора до обідньої години ходив здебільшого, а потім став за писання – аж до другої ліг. З'явилася учора думка, чи гаразд, якщо прийдеця приймати присягу. Забігав за книжкою до Злот[оверховникових], запросили мене на неділо.

6 [жовтня 1890 р.]. Мало що маю записати й сьогодні; то писав усе, приходив тільки Заб.¹⁵¹, то трохи побалакали; увечері ходив до церкви й простояв службу з охотою, а потім пішов до В[о]в[ків]; поводився здаєця гарненько, не сказав нічого, чого не треба було здаєця казати. Щось то якось нудно міні, од роботи чи що.

7 [жовтня 1890 р.]. Сегодня батькові іменини; послав поздоровлення, але опізнився на один день. Дай Боже ему усякого блага, часного і вічного, у премножестві; помилуй нашу Галочку й дай нам, Боже, бачити благая на землі живих. По дно ходив у архив, писав; заходили до мене Добр[овольський] и В[ер]з[илов], ввечері бігав до О[лександра] Як[овича] переказати за Денисьевск[ого]¹⁵²; він спитав, а чи чули за П[і]с[корського], що він зовсім провалився... Я сказав, що вагаюся – чи зоставатися при унів[ерситеті]; він сказав, що се було [би] преступленіє, коли б я одказався; усе таки у вас буде [те], що підганяти Вас буде.

8 [жовтня 1890 р.]. Учора робив. Опівдні було чогось погано, два рази вибігав на вулицю провітритися; ввечері був у Зл[отоверховникових]; не казав недоброго нічого, здаєця тільки метушився і може дурня з себе вдавав. Образило мене, що студ[ент] Самарській¹⁵³ сказав: багато займались? Адже я чув, що з-за

¹⁵¹ Можна припустити, що це Яків Забіла – один з молодих українофілів, який співпрацював з редакцією "Киевской старини" (див.: Жигецький І. "Киевская старина" сорок років тому (Історичні нариси та спогади) // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 131.).

¹⁵² Денисьєвський – член драгоманівського гуртка студентів Київського університету в 1886-1889 рр., очолюваного К.Арабаджиним. Скупі дані про нього подає А.Синявський (див.: Синявський А. Л. П.Добровольський у споминах... – С. 111).

¹⁵³ Студент Самарський – ближче незнаний.

сіх занятій вийшла якась распря? Міні було ніяково розпитувати, я сказав тільки, що ся чутка очевидячки перевернулася поки до єго дійшла. Між инчого він розпитував, що я думаю робити далі; я сказав, що після якогось часу я вступлю може в приватну службу, мо[же] в урядову; се – перше – дуже єго здивувало. Я подумав потім, чи добре так, наче б через скромність розказувати неправду; хоч чому це не може того бути, що я й уступлю на приватну службу, як матиму потребу. Одержав лист з дому – там ждуть мене дуже швидко.

9 [жовтня 1890 р.]. Учора цілий день писав; ліг о другій, сьогодні зате сподіваюся однести останню [главу?]; робота тяжка, каторжна, од неї щось дуже часто міні бувало те погане почування, як я [нерозб.] пам'ятаю за собою на екзамені, здаючи рус[ский] язык. Учора одержав лист од Галі, пише, що не жадає міні жалованья, а тільки того, щоб зостатись [в університеті]. Я й справді не знаю, чи бажати сего чи ні; учора В[олодимир] Б[оніфатійович] казав, що декан єго підганя, бо інакше усі гроши роздадуть, ніяково міні перед В[олодимиром] Б[оніфатійовичем], він учора поспішав і навіть не попрощався зо мною. Одержав цікавий лист од [нерозб.], ще не розібрав тільки. А Галіний лист трохи суму міні надав, хоч зовсім вона не скаржеця і веселенько балакає.

11 [жовтня 1890 р.]. Учора ходив до церкви, тим не писав; 9-го [жовтня] одніс В[олодимиру] Б[оніфатійовичу] своє писанне – сказав: слава Богу! Поводився дуже добре. Потім ходив до И.С.[Нечуя-Левицького?], образив він мене одним словом вільним, тра якось буде й у єго свій ґрунт виявити. Увечері потім заснув по трудах й узявся за Київщину, ввечері заніс [на вокзал] лист додому й зустрів на вокзалі Син[явського] і с[тудентку?] Мотико¹⁵⁴, розказала за В[олодимира] Б[оніфатійовича] анекдот дуже добрий і міні приємний, я й не думав, щоб В[олодимир] Б[оніфатійович] справді так цінував і радів з-за мене. Вранці ходив до церкви – ходив до церкви з охотою і виправляв Київщ[ину], а ввечері пішов до О[лександра] Як[овича] й знайшов гостя Б[арвінського]¹⁵⁵, закликав на сьогодні. Дуже було приємно почути, що він за релігію – звичайно з поводу політичного – дуже обережно казав і В[олодимир] Б[оніфатійович]

¹⁵⁴ Студентка Мотико – даних про неї не виявлено.

¹⁵⁵ Можна припустити, що йдеться про гостя з Галичини – Олександра Барвінського (1847-1927) – історика, педагога, громадсько-політичного діяча, який утримував тісні стосунки з київською українською громадою. Працював вчителем в гімназіях Галичини, професором учительської семінарії у Львові. Був послом до галицького сейму і австрійського рейхсрату. Автор підручників для українських шкіл, активний діяч українських просвітницьких товариств в Галичині, дійсний член НТШ, автор численних публікацій з історії, літератури і культури українського народу. У 1918 був секретарем освіти і віросповідань у першому Державному Секретаріаті ЗУНР.

заявив, що вона [релігія] єсть річ приватна – втіху погодився. Почув комплімент од брата – за Київщину. Сьогодні вранці трохи вагався, чи не піти на акафист, але не пішов – боюсь формалізму. Господи помилуй і спаси нас, аминь.

12 [жовтня 1890 р.]. Учора трохи поробив дома, а далі пішов у архив, прочитав два листи – пробігали думки, чи вийде що з того. Зустрів В[олодимира] Б[оніфатійовича] – ви, каже, з архива? чи єсть що? Ні, кажу. То не вонтпте з того. Потім двічі заходив до гостя, ходив на Хрещ[атик], заходив до О[лександра] Як[овича] двічі, а ввечері бігав за книжками до В[олодимира] Б[оніфатійовича], потім заходив Добр[овольський], став робити, але невидно сон прийшов, так що зробив дуже дуже небагато. Ще вночі трохи почитав прокинувшись – 3-й годині. Почував зате ввечері себе дуже добре.

14 [жовтня 1890 р.]. Учора не писав, бо був у церкви, а під суботу не був. Завчора ходили на подол з Д[о]бр[овольським], заходили до братів і я з Ніколаєм ходив у больницю до Саші, і сьогодні збираюся [знов] піти. Сі вечори сежу дома, хоч робло не дуже багато – сон бере, сьогодні мабуть вже виспався й за минуле й за наступаючі [дні]. Міркував сьогодні, що мало вже застаецця мині часу, якщо прийдеця їхати у кінці сего місяця [до батьків], треба братися за переписку. Вчора приходила тітка П[елагея] З[ахарівна]¹⁵⁶ і принесла бамагу з університета; потім приходили С[и]н[явський], В[ер]з[илов] зі своїм товаришом – побалакали і посміялись, почаствував я їх своїми пундиками і через те прогуляв вечерню; прийшов на утрено; теж не гарно трохи, що розказував їм за бамагу що.

15 [жовтня 1890 р.]. Учора пройшов день і не видно. Після церкви голова трохи чогось боліла, пописав трошки, а далі пішов до Саші і там поседів, вернувся якраз до обіда, – одержав закликання од В[о]в[ків]. Там все було нічого, образило мене, що гість не здав мині такої шани, як я сподівався. А те теж – хоч я сего може не мав у думках, – сказали, що декан дуже клопочецця за мене, а я сказав (думка така, що се він з властної охоти, дай Боже ему здоров'ячка), що стосунки наши почалися з того, що він мене з Добр[овольським] попросив не балакати [на лекції?]; се повернули ему на докір наче.

¹⁵⁶ Тітка Пелагея Захарівна – сестра матері М. Грушевського.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ
ЩОДЕННИК

¹⁵⁷ Можливо, Грушевський має на увазі В.Н.Вовка-Карачевського.

¹⁵⁸ Напевно, Грушевський заходив до Я.Забіли (див. прим. 151).

¹⁵⁹ Ймовірно, йдеться про Каманіна.

^{159a} Галичко – бракує даних.

¹⁶⁰ Шульгин Яків Миколайович (1851-1911) – історик, педагог, громадсько-культурний діяч, член Старої Громади. Закінчив історично-філологічний факультет Київського університету, учень В.Б.Антоновича і М.П.Драгоманова, співробітник видання “Громада”, на яке пожертвував свій спадок. У Києві викладав у гімназіях. За національно-культурну роботу 1878 р. був заарештований і засланий у Сибір на 4 роки. У 1899 р. повернувся до Києва, де знову викладав історію в гімназіях, співпрацював у “Киевской старине”, “Записках НТШ”.

¹⁶¹ Лисенко Микола Віталійович (1842-1912) – видатний український композитор, основоположник української класичної музики, активний діяч української Старої Громади.

¹⁶² Мабуть, йдеться про М.П.Коровіна. Докладних даних бракує.

¹⁶³ Можливо, мова про Іоїля і Параску Руденків, що були членами семінарської громади. Скупі дані про них подає О.Лотоцький. Іоїль Руденко закінчив Київську духовну семінарію, працював вчителем початкових класів у школі на Солом’янці – передмісті Києва. Був дуже здібним, мав публіцистичний талант, який проявлявся в його статтях у галицькій “Правді”, де підписувався псевдонімом “Чуб”. Пізніше пішов працювати на село. (О.Лотоцький. Сторінки минулого. – Ч. I. – С. 53.)

¹⁶⁴ Купер’ян – бракує даних.

16 [жовтня 1890 р.]. Учорашній день пройшов добре; пішов на час до унів[ерситету], щоб побачити Голубовс[кого], та не довелось, а то не ходив нікуди; приходив Кч.¹⁵⁷ покликать на сьогодні й так міні тепера незручно, треба й зайти й до З[лотоверховников]их і до Збл.¹⁵⁸ Учора стричав К.¹⁵⁹, він згадав, що не віддав міні грошей – і то добре, закликав до себе, а міні трохи ніяково. Учора ввечері як ліг трохи одпочить, то прочувавсь аж сьогодні, тільки ніяк не згадаю, коли я лампу загасив. Вчора вагався, чи не покликати Галичка^{159a}, але послав лист до Шульг[ина]¹⁶⁰, бо Галичка невіразно пише.

18 [жовтня 1890 р.]. Сьогодні вранці став думати, що зовсім у мене мало часу і багато роботи; треба якось спромогтися, а то погано, я властиве не посунувся (хронологічно) далі того, як було вже написано, а часу застаєця не більше як два тижні. Те мене теж образило, що дуже плоть моя вже стає; Господи, поможи моїй немощі. 16 [жовтня] одержав я одразу два листи, одне приємне, а друге – кисле, од юристи; я спершу написав єму, що не сержуся й таке інче, але почув потім, що воно мене образило; довгенько вагався я чи посилати своє письмо чи ні, але послав. А ввечері був у Л[и]с[енків]¹⁶¹, були там і В[о]в[ки], коли верталися вкупі, вийшло так, що міні довелося йти з ст[арим] В[о]в[ком], а МПК¹⁶² – з молодого і як вони розмовляли про щось вдачно, то те мене вразило таки дуже...

19 [жовтня 1890 р.]. Не знаю, що вже робити з проклятою плоттю; що дальше мабуть, то гірше. Учора приходив Шульг[ин] за переписаним і я оддав; а вже був почав думати: а що як не одержав листа та не прийде? Потім я собі став читати патріарші акти, оце прийшов Сам[ійленко] і ми пішли, далі прийшли Р.¹⁶³, послали за Купер’яном¹⁶⁴. Розмова попереду йшла об різних річах, а далі звернула на батюшок і ксендзів; Куп[ер’ян] вів розмову, спасибі єму, дуже політичну, я одмовчувався здебільшого, хоч більше було такого, що не стосувалося поправді до релігії. Я тільки за себе на те досадую: коли сказав от ніх же первий есмь аз, шуткуючи. Господи, прости і положи камень ограждения о устах моїх і усміри плоть мою.

20 [жовтня 1890 р.]. Учора робив і добре було, заходив тільки до Злот[оверховникових]

запитати за дідуня, з ввечері ходив на вокзал, думав, що може побачу діда, та ні. Вернувшись робив і ніч пройшла добре зовсім. Сьогодні думаю піти у архів і почати переговори з Иконн[иковим] за програму. Неприємне вражіння було мині учора з того, що дядьки З[лотоверховникови] не дуже охоче згодилися забрати мої речі і одмовили тільки за шахву з книжками.

21 [жовтня 1890 р.]. Сьогодні намірився іти до Лаври, та не вийшло – Миша заспав. Учора на лихо з 11-ти пішов у архів і пробув до 3-х, через се втомився і до церкви сливе нічого не зробив і в церкві попереду мині було дуже добре, а далі напала нервна така турбота і хіть до роботи. Робив прийшовши, очевидячки був втомлений.

22 [жовтня 1890 р.]. Сьогодні скінчився місяць по моїх екзаменах – а здаєцця, що так вже було давно-давно. Властиве кажучи, не багато пішло часу на докінчення Київщини, а тижнів зо два, трохи більше, а й мині здаєцця, що то довго, і инчі питають – що й досі докинчує?.. Вчора й завчора на вечерні то все мене думки кучили, що не гаразд робити у свято, проте ж роблю; як згадаю, як нудився по святах, байдиковав, зумисне видумував, щоб піти кудись або як замутитись, як я боявся ціх свят, то мині здаєцця, що краще робити; нехай Господь простить! Се не гірше як піти у гости абощо, здаєцця, – а як воно, Господь знає... Учора був у Саши, хтів зайти до К.Н.¹⁶⁵, але було пізно, треба сьогодні зайти. Необмежоване це, непевне становище моїх обставин мене вражає: не знаю коли поїду, як буду з квартирою, з речами своїми; кажуть, що я змарнів. А тут би хтілося в архіві поробити; а що стомлений, се я сам чую і до молитви став дуже немощний.

23 [жовтня 1890 р.]. Ввечері заснув трохи не о восьмій, потім о дван[а]дцятій устав і помолився; погано мині, таки зовсім погано, треба б кінчати скоріще та рушати.

26 [жовтня 1890 р.]¹⁶⁶. Два дні так [було], що заснув увечері сам і ніч проходила добре; вранці в середу був на служенні, а в четверг ходив на акафист, але опізнився. Почуваю себе нічого, заспокоївся с поводу кватири, вчора переписчик приніс першу частку [рукопису].

¹⁶⁵ Під ініціалами "К.Н." згадується Катерина Миколаївна Мельник-Антонович (1859-1942) – археолог, історик і громадська діячка в Києві, друга дружина В.Б.Антоновича. Проводила розкопки на Волині, Поділлі, Запоріжжі, член багатьох археологічних товариств, дійсний член НТШ і УНТ в Києві. Головні праці – "Следы мегалитических сооружений в Южной России" (1884), "Майданові городища на Україні" та ін.

¹⁶⁶ 26 жовтня М.Грушевський помітив зірочкою біля цифри "26".

23 [жовтня] був у Форт[инського] – з powodu книжок, приймав ласкаво, але наговорив дуже велику кучу; 24 [жовтня] потім був у Іконнікова, сей шанувався більше, теж приймав добре; ввечері зберався до З[ахара] З[ахаровича], але не хтілося дуже кидати роботи; йде діло на кінець, то не треба спиняти. Сегодня вранці прийшла знову думка за те як бути з Галею, чи приїде вона сюди, чи ні. Господи помилуй її й усіх нас, звесели скоробні серця наши.

28 [жовтня 1890 р.]. Учора вранці пішов до церкви, бо було св. Нестора печ[ерського]. Потім трохи поробив, а далі пішов за книжками, багато зтратив часу безпотрібне і прийшовши мало що зробив. Увечері, вертаючись, побачив ніби гаразд [?] подумав сперше, чи не коло мене й злякався, а далі з'явилась думка піти з обов'язку на ту пожежу – проходився на вокзал, нічого не знайшов. Після церкви, де взагалі стояв погано, заходив до Зл[отOVERХОВНИКОВИХ] – думав, що за Лавру скажу, але як Миша не питав, то й я нічого не сказав. Потім робив щось до першої [години]. А сегодня вранці повстали думки, що не добре, що не пішов у Лавру, що треба було піти й так далі. Господи, борони мене й формалізм. Ввечері одібрав лист од наших; Галя пише, що "хтіла б приїхати у Київ, але знаю, що се неможлива річ", – Господи, помилуй, помилуй її й поможи!

29 [жовтня 1890 р.]. Учорашній день пройшов так, що я зробив мало аж надто – вранці була панахида, дак що з церкви я вернувся пізенько. Потім пішов до брата Олександра, ввечері до В[о]в[ків]; хтілося б поїхати у вівторок, та й не знаю чи встию, коли так, мабуть що ні. У В[о]в[ків] приймали дуже привітно, казали, що їм так здалося – довго мене не було... Прийшовши, трохи писав, а ліг не помолившись. Устав – часи стоять. горло болить – чогось простудив уночі, дуже було досадно.

30 [жовтня 1890 р.]. Вчора дописав перед обідом останню главу, дуже зрадів з того powodu, потім став переглядати кінець географічної глави. Вранці бачив ректора, Ант[оновича], заходив в залізн[ичне] управл[іння]. Так воно краще, як підеш уранці. Але після обіда почув себе зовсім притомленим

і пішов прощатись до О[лександра] Як[овича]. Попрошались дуже щиро й приязно, а то мині здавалося, ніби щось має на мене. Вертаючись, купив у якійсь крамниці цукерків теж подленького гатунку; а прийшовши, робив, ліг 1/2 1-ої [години]. Тільки мабуть сьогодні усе таки не поїду.

31 [жовтня 1890 р.]. Сьогодні думаю їхати в Сестр[инівку]; учора одібрав лист од діда дуже приязний і так розпорядковано, як я хтів. Переписка [Київщини] йде добре. Сьогодні допишу географичну главу. Учора комплименти ми говорили вдень єдній з хазяйкою через сина, тільки те знов трохи неприємне, що просили, якщо можна, знайти собі заступника [на проживання]. Був ще учора у дохтора й тут надурив: коли спитав він мене, чи получив я місце, я вистрелив: я хочу при унів[ерситеті] зостатись.

2 [листопада 1890 р.]. Ось я й знову в Сестренівці, хоч поки дістався, то доводилося думати, що краще було б і не їхати, та й бабуня трохи й теж думали. Мусив топати з жидком кудись і через парканаи перелазити, сидіти в его хаті (хоч було доволі чисто; мене от ще яка думка вразила: я чув як жидівка балакала з дочкою, а далі чую – дитинка сопе і губками чвака, мене се здивувало – я ждав наче, щоб і дитина сонна й таке инче якось одмінно од дитини християнської, чи що). Дорогою перевернувся, мусив піднімати воза, загубили якогось ключа – мене кучила думка, що то через мене, й я погоничу дав сорок грошей. Почуваю себе не зовсім здоровим і вчора молився, й уранці, й увечері.

5 [листопада 1890 р.]. Не писав, бо й у суботу, й у неділю був у церкві; утрено проспав, повичитав [сам]. Досадно було з простудою – насморк і голова боліла, але зранку полекшало. Теж за учорашне, що не святкував – думки ходили. Балакав сьогодні з дідом за¹⁶⁷ казав дуже приємні речі.

6 [листопада 1890 р.]. Сьогодні прокинувся у досаді – не молився звечора й уночі почував себе погано – прокидався часто й це споминалося; помолвився вже вранці на постілі. Потім згадалося, що 8-го свято св. Михайла архистр[атига] й що за тим – то мині нічого не можна буде зробити. Далі став думати за

¹⁶⁷ Далі замість слова
намальований значок – #.

¹⁶⁸ М. Грушевський повернувся у Київ.

дорогу – усе думки докучали. У псалтирі росс[ійській] дуже добре місце: Він сказав беззаконному: що ти береш завіт мій у уста свої, ти ж ненавидиш Заповіді мої.

7 [листопада 1890 р.]. Вернувся я до “своєї” хати¹⁶⁸. Яке то приємне почуття, коли вертаєся до *свого* кутка, хоч би наймізернішого! Я йшов до дому й думав, що чоловік переменяючи часто оселість, губить частинку й себе самого й розгублюєся, коли ж живе завше на єдному місці, то округ его стає якесь коло одухотворенне – гля его, котре впливає, вертає ему минуле, погублений час. В хаті було холодно, тільки сьогодні вранці сказав пропалити. Виїхав додому з бабуною 8 грудня [листопада 1890 р.].

16.XI.[18]90 р. В[ладикавка]з. Ось уже п’ять днів, як я удома. Не скажу, щоб зовсім було спокійно міні – турбує трохи думка (магістерський), а ще більше шуляє думка за Г[алю]; мене завше кучить питання, чи не егоїстично обертаюсь я до неї, чи не мусив би якомсь поліпшити її обставини, повезти її в Петербург абощо, чи не тікаю я од своїх обов’язків до книжок, чи маю я на се право? І по правді я не можу на се щиро одповідати і що *треба* не знаю. З погляду церкви і молитви я лінуватий – хочеця одпочинути, бути вільним, не турбоватись; я не знаю навіть, чи буду говіти; прости Господи і помилуй мя окаянного, а найпаче помилуй сім’ю нашу, Галю й инчих. Учора був знову лист – вже другий од А[нни] П[латонівни] Я[мпольської]¹⁶⁹, дуже привітний – закликає до “вічного приятельства”, по правді, я не певний, щоб се приятельство буде вічне.

¹⁶⁹ Ямпольська Анна Платонівна – добра знайома Михайла, очевидно, сестра його однокласника по Тифліській гімназії Володі Ямпольського (Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 12. – С. 116.). Вона вела тривалу переписку з Грушевським, пізніше переїхала у Київ і тут брала активну участь в громадській діяльності, зокрема у підготовці біографічного словника українських діячів, була віддана українській справі, допомагала у догляді за О.Я.Кониським в останні роки його життя. Про неї О.Лотоцький написав, що вона “наче виткана з чистого альтруїзму” (О.Лотоцький. Сторінки минулого. – Ч. I. – С. 203).

17.IX.[1890 р.]¹⁷⁰. Учора Г[алю] одібрала лист із Закастан. [?]; я спитався в неї тільки ввечері – вона сказала, що всьому кінець, була спокійна. Сьогодні мене зтиснуло за серце, коли став думать. Господи милій, зглянься на нас, пошли нам – а гля сего Г[алі] щасття й спокій; на тебе вся надія наша, а я – що я можу? Нічого не надумаю... Боже помилуй нас! Дума за те, щоб Г[алі] їхати в Київ, але якщо довго – то вона там нудитимеця, та й миші робити не можна буде.

¹⁷⁰ Тут і 18 листопада М. Грушевський помилково пише – 17. IX і 18. IX, але йдеться про листопад 1890 р.

18.IX.[листопада 1890 р.]. Ввечері учора балакали з батьком за Га[лю] і так міні сумно

було й учора й сьогодні, думаю, чи не поговіти на сім тижні, але не знаю; Господи Боже, невже не прийдеш втішити й заспокоїти нас?

19 [листопада 1890 р.]. Думки про Г[алло] все ж гнітуть мене; на сім тижні говіти не буду, бо мабуть буду в концерті в середу.

20 [листопада 1890 р.]. Туга трохи полекшала, хоч нічого втішного нема. Учора переводив Гегеля¹⁷¹ й писав листи; приходив Василь – думали, що буде архіерей; він завів розмову за священство; Галя здається була против – за великість сего сана і відповідність; я теж казав, що не можна йти, не маючи бажання якомога сповнити великі ті обов'язки, і він казав, що бажає й розуміє се. Сьогодні після довгих міркувань з поводу свята і за бабуніним дозволом збираємось на концерт український, тільки на лихо Саша кашляти почав.

21 [листопада 1890 р.]. Учора ввечері прийшовши з церкви читали з Галею Хрисанфа¹⁷² і балакали; з батьком теж спречалися за ідеали сучасні й таке інше, – я жалкую, що трохи прикро одповідав, хоч батько казали те ж саме, що й я думав; і врешті ми згодились. Ввечері учора і сьогодні вранці думав я про оповідання – з того, що розказував батько весною якось за Масєвську, а тепера з'явилася думка, що я свято на се трачу. Вчора мені докучала думка, чи добре святкувати свято й таке інше. Концерт за забороном архіерея перенесено на сьогодні, добре вийшло!..

22 [листопада 1890 р.]. Були учора у концерті; Галя попереду жалкувала, що не з кім іти, а далі трохи звеселилася; концерт був не дуже важний, але я радів з Саші, що він оживився й на его він зробив чимале вражіння; з великою утіхою помічаю, що своєнародне почуття росте в ему. Але як то треба помічати за собою у громаді: я трохи паясничав, перед Соф[ією]¹⁷³ похвалився про zostавлення [в університеті], а вертаючись пересміював промовку Городновського¹⁷⁴. Вернувшись, балакав з батьком з поводу свого оповідання; він сказав, що справді епізод дуже цікавий і обіцяв дістати це діло.

23 [листопада 1890 р.]. Проводив учора батька на вокзал – поїхав днів на шість. Вернувшись, одібрав лист од А[нни] Я[мпольської],

¹⁷¹ Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (1770-1831) – видатний німецький філософ, представник класичної німецької філософії, який розробив систему принципів діалектичного способу мислення. Прагнув створити універсальну науку про абсолютну ідею, як буття Бога в сфері чистої думки і пояснення природи, як втілення несвідомої творчості абсолютної ідеї. Головні праці – “Феноменологія духа” (1812), “Філософія права” (1821).

¹⁷² Хрисанф – святий мученик, родом з Олександрії. Батько Хрисанфа Полемій, знатна людина, прибув з сином у Рим, щоб дати йому добру освіту. У Римі Хрисанф таємно від батька охрестився і почав відкрито проповідувати християнство. Батько вирішив одружити сина з гарною дівою Дарією, прихильницею грецької богині Афіни, щоб відволікти сина від християнства. Але замість того сама Дарія прийняла християнство і спільно з Хрисанфом вони створили з свого дома церкву. За доносом подружжя було заарештоване, піддане катуванням і 183 р. живцем закопане у землю.

¹⁷³ Особа ближче невідома, але, можливо, одна з сестер Городновських – див. прим. 67.

¹⁷⁴ Мова про родину Городновських – див. прим 67.

175 Пипін Олександр
Миколайович (1833-1904) –
російський літературознавець,
фольклорист, академік
Петербурзької АН (1898).
Залишив числені праці з історії
російської та інших слов'янських
літератур, в тому числі широко
відому “История славянских
литератур” (тт. 1-2, 1879-1881,
у співавторстві), статті про
українську мову та літературу,
про російські твори
Т.Г.Шевченка. Третій том
4-томного дослідження “История
русской этнографии” (тт. 1-4,
1890-1902) присвятив Україні.
Був почесним членом НТШ
з 1903 р.

176 Оповідання “Старий терен”
було написане М.Грушевським,
але не опубліковане
(див. прим. 178).

177 “Русская мысль” – щомісячний
літературний, науковий і
політичний журнал, що виходив
у Москві у 1880-1918 рр.
Спочатку мав слов'янофільську
орієнтацію, а потім змінив її
на ліберально-народницьку.
У цей час у журналі друкувались
прогресивні письменники і
публіцисти, зокрема
В.Г.Короленко, А.П.Чехов та ін.
У 1905 р. став органом
російських кадетів
(конституційних демократів).

к[от]р[ий] уразив мене дуже: дуже вже вона
возносила мене, називаючи навіть пророком і
таке інше; звичайно я не прийняв сіх хвал, а
проте вони розворушили мене, до того ще
читання Пипіна¹⁷⁵, я мало що робив до обіда.
Ввечері дістав своє шпаргалля – як приємно
міні було его перегортати й перечитувати: я
боюся тільки, щоб не підупасти впливові своєї
минулості – з такого впливу не можна буде
добре поцінувати що чого варто. Взявся за
старий терен¹⁷⁶; останній начерк здався міні
грубоватим, але, як бачу, ввечері не дуже
гаразд сім займатися, думаючи добуваєш сон;
пишу “общеруською” [мовою], правописью і [з]
поглядю цензури, і дуже трудно.

25 [листопада 1890 р.], нед[іля]. Вчора був
у церкві, тим не писав. Читав Гегеля й писав
терна. Гегель дуже посуваєця зпокалу й це
мене журить. Терни тільки переробив те, що
було раніше, боюся, щоб не вийшов він нудний.
В церкві учора й сьогодні стояв поганенько, усе
спогади; згадався Кобилянськ[ий] й зажурих,
що нащо розраявся, теж П[і]ск[орський].
Думав за всперання часописів і таке інше, за
универ[ситетські] курси, і знову за те, що добре
не робити – губити час; учора ввечері мало що
прочитав і сон напався непереможний.

26 [листопада 1890 р.], понед[ілок]. Учора
додержав свято, тільки проміж “Релі[г]ій”
читав Руську мисль¹⁷⁷ тощо; думав, що
однаково часу губити не треба. В Релігіях
надибав цікаве місце про християнство, що
воно не цураєця усього людського аби воно не
перешкожало вищій меті (так як і у Ніканора).

27 [листопада 1890 р.], вів[торок]. Учора
робилося добре – переводив Гегеля, писав
Терна й читав Рус[скую] М[ысль]; перевів щось
80 стор[інок], дописав Терна – вже в дванад-
цять [годин]; міні здавалося, що кінець мав би
бути ширший. Думка про се оповідання
прийшла міні в 1885 чи 1886 [році], коли я
роздивлявся на кактус в лазар[е]ті гімназаль-
нім, я попер[е]ду й думав написати за кактус,
та вже перемінив на терен; я хтів виразити в
ему ідею за “целесообразность страданій”.
Наробив сьогодні вночі пополоху, вийшовши на
двір, налякав прислугу.

28 [листопада 1890 р.] Устрів учора батька –
приїхав здоровий. Перечитав я Тер[ен] й Д[і]обру]

¹⁷⁸ М. Грушевський перечитував написані ним оповідання під назвою "Старий терен. Казка" і "Добра жінка", які ніколи не друкувались. Зберігаються у ЦДАУЛ: Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 57.

¹⁷⁹ Соловйов Сергій Михайлович (1820-1879) – видатний російський історик, академік Петербурзької АН, професор, декан і ректор Московського університету, член багатьох наукових товариств. Автор великої кількості праць з історії Росії, серед яких найголовнішою є 29-томна "История России с древнейших времен" (1859-1879), доведена до 1775 р. Залишив також дослідження з історії України – "Очерк истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу" (1848-1849), "Малороссийское казачество до Богдана Хмельницкого" (1859).

ж[інку]¹⁷⁸ і він здався міні зовсім добрим, а я боявся, що він здасця зовсім гидким; міні дивно навіть, і я думаю, що тепера не зміг би написати такого. Я тільки з немоци своєї одняв роль у пастора й оддав лікарям, та вже не з немоци – викинув деякі неповажні вирази про запал крабів – се запал ідейний. Вчора балакали з Галею за видання оповідань.

29 [листопада 1890 р.], чет[ер]. Учора ввечері балакав з батьком за сектантів – що не повинні силувать їх, і за офіціальну релігію і таке инче; батько попереду сперечався, а далі замовчав одразу; міні стало дуже ніяково. Я справді на щось беру завше з батьком якійсь надто догматичний тон, хоч по правді я не вернув би й зараз того, що казав, хіба надто вже різко сказав, що роблочи правосл[авіе] офіціальним, "искажають христіанство". Властиве не искажають его саме, а одівають его у якусь зовсім непотрібну казенну наволочку.

1 [грудня 1890 р.]. Учора уранці їздили у собор на служеніє й акафист. Вернувшись, узявся за Соловьева Андр[ея] Б[оголюбського]¹⁷⁹, потім прийшов лист А[нни] Я[мпольської], к[от]рий мене дуже розсердив, я хтів одразу написати різко й суворо на се, але потім одіклав, Біг его святий знає, я шануюсь, бо вона дівчина слаба, а такі листи мене пиляють по нервах за те, що даю замість хліба камінь і таке инче. Ввечері розбалакались з Галей за се, потім вона стала казати за кур[си]; Біг его зна, що тут робити, я порадив здатися на час. Сьогодні, кінчаючи молитву, подумав, чи не піти до церкви – з-за Галі, але не пішов, щоб не засидити духа, а тепера поганенько себе почуваю. Який я немощний, Господи помилуй мя, помилуй Галю й усіх нас!

2 [грудня 1890 р.], нед[іля]. Учора ввечері згадав, що сьогодні І-е д[е]к[абря], що може якраз у факультеті міркують за моє сочиненіє. Хоч Ант[онович] і казав, що певне, що воно буде добре, але усе в руці Божій. Якщо добре, то дай Боже, щоб воно було гарне, коли ще не є то по думці Божій, то нехай буде й зле, тільки ти Боже дай нам спокій і втіш, помилуй Галю й усіх нас. Міні тільки [школа, що] не раз був похвалився, що мене зоставляно; теж гірко – прости Господи, подумати, що як не вдасця, то тім потішущія благопріятелі. Але се дурниця, важніше, що хтілося б втішити

179а Василь Ігнатович Грушевський – двоюрідний брат М. Грушевського, син молодшого брата його батька – Ігнатія. Закінчив Тифліську класичну гімназію, а потім духовну семінарію. Вчився в Харківському ветеринарному інституті. Подальша доля невідома (див. Листи В.І. Грушевського до М.С.Грушевського – ЦДАУК: Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 290).

батьків, але нехай буде воля Божа! Г[осподи] П[оможи] Г[алі].

3 [грудня 1890 р.]. Який то я далі немоцний. Сьогодні має держати екзамен Василь^{179а}, а хтів був піти на служеніє в Братство, але заспав. Тоді з'явилася думка йти в собор; але не хтілося – так, як то міні часом буває, що тяжко й подумати, силюваннї волі, формалізм і таке инче. Я не пішов, але так було тяжко думати й спречатися: невже ж так не можна помолитися вдома, се формалізм, зовсім непотрібне силюваннї, од якого застаєцца на душі лиш думка за немоц, недобре чуття якесь. Господи, помилуй Василя, помилуй Г[алю]. Снівсья міні ректор, що ніби йшов на совіт з баллотир[овочною] коробкою і сказав міні, що буде засіданіє за сочиненіє, а потім сказав, що моє [сочиненіє] одкладено до другого совіта.

5 [грудня 1890 р.], серед[а], вечер. Учора батько заслаб зранку з давнєї своєї хороби, нездужав і мордувався до післяобіда. Через се й бабуня не поїхали додому. Перед батьковими муками пропали всі инчі думки; й думалося, яка то непевна слаба істота чоловік і як то чудно, що вона, умолена мало чим од янголів, залежить так дуже од таких матеріальних дріб'язків; кучило теж, що в такі хвилини, незалежно од благаннї вставали думки зовсім непотрібні, якісь холодні – назираючі. До вечера так з того втомився; і сегодня щось мині так тяжко, так нудно, що страх. Вранці став дуже боязько – думав, чи живий батько; чудне якесь чуття небезпечности, непевности огорнуло мене. Вчора ввечері батько меж инчого сказав, що хтось ему казав, ніби в клуб его не вибрати за деспотизм семейний, на який скаржилась дуже близька до батька особа; невже таки я справді такий сухий, кам'яний, мізерний чоловік, що не почуваю сего деспотизму? Сегодня я не міг навіть робити, хоч батькові полегшало; я почував себе незвичайно притомленим. Якби знати, що завтра не доведецца йти на вечір у Реальну школу, то я б говорів. У Василя щось з екзаменом. Тільки ввечері сегодня мене звеселило, як усі ми – з Галею – заспівали колядок¹⁸⁰.

¹⁸⁰ Збоку коло щоденикових записів вписана колядка.

Щедрий вечір пане господару
Поздоров Боже твоего товару,

Поздоров Боже усею статку,
Поздоров Боже отця й матку,
Хорошую господиню, маеш,
Хорошенько її споряджаеш,
Як чашечка у меду
Як барвінок у саду
Сама собі господинька у своєму дому,
Добрий вечір!

6 [грудня 1890 р.]. Сьогодні міні трохи
лекше; батькові теж далеко лекше. Господь
єго зна, що то буде з Василем! За говіння не
знаю і досі, мабуть що не буду. Час би вже бути
звістці з Київа за сочиненіє.

7 [грудня 1890 р.]. Після служенія Василь
не приходив, за ним посиляли; сьогодні одбере
звістку за свій екзамен; коли б Біг дав, зробили
[б] ему яку полегкість. Ввечері їздили у
Реальну школу; Галя й Город[н]овськ[ий] не
танцювали, одначе каже, що було весело; то й
добре; я здаєшся поводився добре – нічого не
вдавав з себе й ніякого жалю або заздрости не
мав, а поглядав собі й тільки, навіть і думав
мало що, а так собі – спочивав. Тільки те не до
ладу, що мусів збрехать Ол. Город[новському]
з powodu того, який лікар коло батька, ніяково
було дуже одповісти, хай Господь простить.
Сьогодні проводили бабуно, дай Боже доброї
дороги!

8 [грудня 1890 р.]. Як учора ввечері я роз-
сердився, що аж на сьогодні стало; що то за
препаскудна в мене натура й нерви; сичиш мов
гадюка з усякого powodu; чи ступить, чи скаже,
наче то міні зумисне враз. Вчора ввечері
співали укр[аїнських] пісенок – Галя, Саша й
я, добра річ гля вимови. Читав Гегеля, суму він
міні надає великого: як так читати, то ніколи
не прочитаю я тіх книжок, що надав Фор-
тінський.

9 [грудня 1890 р.], нед[іля]. Сьогодні у церкві
думки осіли мене як рідко [коли]. Думалось за
девіз сочин[енія] – Всевишній, що даремне я
єго поставив¹⁸¹, і що то скажуть з сего powodu
ms. les esprits forts¹⁸², але одігнав їх [думки];
потім [думав] за книжки Фортінського; жод-
ним побитом не можна їх усіх перечитати;
треба поменчити [їх кількість]. Усе побільшу-
єш охота до перероблювання сочиненія; що
то буде з ним – звісток з Київа нема ніяких.
Карпінський¹⁸³ теж не пише, це цікаво – таке

¹⁸¹ Епіграфом до "Нарисів історії
Київської землі..." М. Грушевський
взяв слова з початкового
літопису – "То єсть старейшен
град в земли всеи – Киев".
Крім того він увів посвяту –
"Отцу и матери эту историю
родной земли благоговейно
посвящает автор".

¹⁸² Панове сміливці (фр.).

¹⁸³ Про Карпінського див. прим. 56

воно приятельство – не остигає перед “пространством і временем”. Вчора були Городновськ[і] – А.В. й Петро; побалакали. Ой, помилуй Господи Галю, шкода міні її, що страх!

Студень 11 [грудня 1890 р.], віст[орок].
Учора пішов вранці до церкви й надумав говіти; дай Боже тільки, щоб було добре. Учора приїздив архієрей та й так балакав сам за Василя; сьогодні має він іти до него; дай Боже все добре й щоб не було з сего тільки “хліба Ісуса”. Сьогодні в церкві прийшла думка, що чи не передаю я з своїм набоженством, – окольним, чи не буде се й перешкожати тій праці перед церквою й народом, яка єсть у мене на думці; ся думка приходила й раніш до мене, хоч єсть і була инча – бусе Божіє премудрее человек єсть; а головна річ та, що я й досі зовсім немощний і міні треба ще бути під ферулою, так здаєцца. Прости Господи, просвіти й помилуй Галю й усіх нас! Сьогодні одібрали од бабуні телеграмму.

¹⁸⁴ Багалій Дмитро Іванович (1857-1932) – український історик, учень В.Б.Антоновича, закінчив Київський університет, потім працював у Харківському університеті; з 1887 р. – професор, у 1906-1910 рр. – його ректор. У 1919 р. академік УАН. Автор понад 200 праць, присвячених історії Слобідської України, а також Лівобережжя і Півдня України XV – XVIII ст., Кирило-Мефодіївського товариства, творчості Т.Г.Шевченка, Г.С.Сковороди та ін.

¹⁸⁵ Дмитрій Ростовський (1651-1709) – російський церковний діяч і письменник. Мирське ім'я – Данило Савич Туптало, походив з української шляхти, у 1668 р. прийняв чернецтво, був ігуменом в багатьох монастирях України. У 1701 р. був призначений Петром I Сибірським митрополитом. Підтримував у цілому реформи Петра I, але був проти втручання держави у справи церкви. У 1694-1705 рр. створив багатотомний звід життій святих – “Четьи-Миней”, використовуючи російські, грецькі й латинські матеріали. Залишив багато проповідей і повчань, драматичні твори. Написав також історичні праці: Літопис від початків світобуття до Різдва Христового, Діаріуш, Каталог київських митрополитів. Останню роботу має на увазі М.Грушевський.

¹⁸⁶ Можливо, йдеться про Ільїнського Федора Михайловича (1863-?) – письменника, історика, вихованця Київської духовної академії. Головні твори – “Внешнее состояние православия на Волыни” (1892), “Большой катехизис Лаврентия Зизания как учено-литературное произведение” (1898) та ін.

13 [грудня 1890 р.], чета[ер]. Учора ходив у собор, бо довго не звонили у брацтві, то подумав, чи не пропустив; там постояв з охотою і акафіст Богородиці слухав. Вернувшись, читав Багалея¹⁸⁴, але ввечері стало міні – після розмови за вечерею – так гірко, що страх; плакав і молився, доки Господи міні мордуватися, доки молитися і як вже молитись? Прости мене й усіх нас Господи й помилуй! Окаянный аз, Христе, на тя уповаю. Сьогодні метикував собі – який я став взносливий, за якого доброго, гарного себе маю; се чи не вплив тієї похвали хазягчиної.

14 [грудня 1890 р.]. Сьогодні маю сповідатись. Робив, прийшовши з церкви, до дванадцятї [години]; був у церкві брацкій, вагався чи не піти до собору, але мати не порадили; потім міркував і читав хроніки Дімітрія Ростовського¹⁸⁵, а по обіді був розгубив думки з поводу листу з Петербурга од Ільїнського¹⁸⁶.

Господи Боже і царю мій! Призри на мя окаянного й преклони ухо своє, се аз предстою ти и исповедаю беззаконія мои. Исповедаю, яко мало взыдох в совершенстве от последнего покаянія; боюся, да не углебох паче в лености і ласкосерстве і ожесточеніи своем. Исповедаюсь, яко и ныне строптив есмь и на гнев скор

и яр, яко гневаюся часто на ближнія моя, на родители и сродники, наипаче в сердце своем; исповедаю, яко часто в сердце своем ношу часто злобныя, завистливыя ко ближним моим мысли, и вражду противу раба твоего, аще и поборох те иногда. Исповедаюсь, яко холоден есмь к молитве, тягощусь соблюдением праздников и на труд свой употребляю я; но не вем аще сіе – о праздниках грех есть, не лучше ли на дела употреблять, неже в лености иждивати; помилуй мя Боже и спаси. Скорблю паче, яко мало духовен есмь, и паче пекуся о внешних делах, неже о внутреннем преуспянии; яко болтлив и в слове невоздержан иногда; одначе не вем, аще грех есть по одобрению ближних нечто к веселію рещи; положи хранение о устах моих Владыко, но изыдет ничто тебе неугодное. Исповедаюсь, яко добра и благочестива быти себе помышляю, скверный і окаянный, яко лобочестен и весьма к славе и мненіи человеческого немощен и слаб. Исповедаюсь, яко искушаюся часто скверными помыслами, и очисти мя Владыко. Господи Боже, помилуй нас и спаси, и утеш и от бед и скорбей спаси в жизни сей и будущей, яко благ и милостив, аминь!

Вечер. Сподобив Господь сповідатись – після вечерні був акафист, а потім сповідали; я хтів був спитатись за роботу святкову, але не вийшло. Перед сповіддо була думка знову, чи гаразд судити й історичні особи – з powodu свого писання за Мономаха; така думка, що нема тут нічого злого; що історія не може бути без суда особистого, і що особистий суд знаходиться й по святих книгах, хоч би й Ісус сказав за Ірода – скажіт лису сему. Як помилюся я ув оцему, прости мені Господи.

16 [грудня 1890 р.]. Причастний день пройшов в мене не дуже добре, з вечера образився за Галю й плакав, а вранці був клопіт з-за плаття Галіного. Читав Псалтирь – прочитав за сповідний та причастний день. Ввечері наші їздили на вечері до Покан; се розбуркало в мене думки й надії; Господи Боже, помилуй нас з милости своєї. Вчора ввечері дуже погано в церкві стояв, все лізли думки за друкування. З Київа два дні нема пошти й ніяких звісток. Вчора ввечері думав за те, щоб написати про бунти київськ[і] 1855 р.¹⁸⁷ Мене образило, що не було в мене елею душевного з powodu причасття. Тільки спокій; Господи Боже, помилуй і спаси! Прийми ласкаво и неосууж-

¹⁸⁷ М.Грушевський має на увазі селянські заворушення в Київській та інших українських губерніях Росії під час Кримської війни 1853-1856 рр. Приводом послужив царський указ 2 квітня 1854 р. про формування морського ополчення, до якого додалися чутки про те, що записані в ополчення будуть назавжди звільнені від кріпацтва. В Україні ці чутки пов'язувались із відродженням козаччини. Заключним етапом селянського руху був т. зв. похід селян "у Таврію за волею" влітку 1856 р.

денно и помилуй нас й утешь, и спаси по милости своей!..

17 [грудня 1890 р.]. Учора ввечері так мині стало нудно, – без роботи чи що, – що страх. Не міг не читати, ні молитись, ні навіть щод узяти що робити, та й не хтілося першого ж дня після причасття неділю порушити. Дивлячись на камін, подумав за муки пекельні – чи спасуть од їх усі приємні словця про культурну працю, народ і таке инче? Думаю, що спасуть.

18 [грудня 1890 р.] Учора одержав разом листи од В[олодимира] Б[оніфатійовича] й В[о]в[ків] про медалю¹⁸⁸; линула думка – чому не премія. Хвалити Господа Милосердного, тільки, щоб було це не на шкоду душі, а на користь мині й нам усім і лоду нашому. Дуже привітно одписав В[олодимиру] Б[оніфатійовичу]; дуже приємні речі – В[о]в[кам]; дай Боже, щоб справдилися добрі надії, щоб бути добрим робітником Богу і народові. Не могу одначе сказати, щоб то була радош повна; якась туга при тому огортала мене; В[олодимир] Б[оніфатійович] пише: жичу весело провадити святки й оддыхнути добре після тяжких своїх подвигов; але як я могу веселим бути? Господи Боже, помилуй Галю й усіх нас! Дай щастя її й утіш скорбні серця наші! Сьогодні з'явилася думка піти на похорони – вмер Вадновський і батюшка Орлов з Моздока¹⁸⁹. Але се мині здаєцца немоцна думка; я помолився за них в Брацькій церкві. Господи помилуй мертвих і живих.

19 [грудня 1890 р.]. Щось не дуже робилося мині учора, хоч поправді не дуже й мрій багато; поки не получив того листу, то так дрібно б розмислив і друк, і де скласти й таке усе. Трохи єсть якогось розчарованія – що мовляв з усього того? Але при тому радію. Господи, помилуй Галю й усіх нас!

20 [грудня 1890 р.]. Учора писав листи; хтів би одписати і А[нні] Я[мпольській], та не знайду її листа. Вчора ввечері був потерпав з того powodu, що в батька бок нив і він ждав припадка, а сьогодні вранці сум мене огорнув – почав думати за Галю; й знов устала думка, що я винний, що я не піддержав її, не вказав дороги, кудюю йти. З другого боку, що его було й робити, се такий *circulus vitiorum*¹⁹⁰, що бієся мов в колесі – звичайно думками.

¹⁸⁸ Присудження золотої медалі за студентську наукову працю "Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст."

¹⁸⁹ Особи ближче незнані.

¹⁹⁰ Життєве коло (лат.).

¹⁹¹ Ігнатій Федорович
Грушевський – брат батька
і дядько М. Грушевського,
дяк в Пирогові коло Лісників.

Сьогодні вона хтіла йти до Соб. просити урока, але мама й я сказали, що тра спитати в батька. Господи, помилуй її й усіх нас!.. Сьогодні дядько Ігнацій¹⁹¹ іменинник, дай Боже здоров'я!..

21 [грудня 1890 р.]. Учора одібрав лист од Д[о]бр[овольського]. Дуже сумні речі подав про Син[явського]; шкода мині его дуже, написав листа, та вже боявся, щоб якомсь не уразити. Шкульнула мене звістка, що П[і]с[корський] вже вибраний до історичного товариства [Нестора-літописця], хоч воно звичайно так і слід, бо він раніше написав сочиненіє, але з поводу остатніх випадків склалося в мене пересвідчення, що я неперемінно повинен его переганять; коли я прочитав [цю звістку], то нічого, а далі стало якомсь сумно. Але це погано; тим то й погана була та суперечка, що вона проти волі моєї розбудила в мене недобрі почуття; се я почував давно. Сьогодні іде Василь, помагай ему Боже!

22 [грудня 1890 р.]. Ввечері думалося все мині за те, чи гаразд брати стіпендію; єсть резони, поводи – адже гроши вибераюцца з нашого народу й не гаразд було б, коли на їх годували б тільки ворогів та перевертнів; далі, що при сучасному громадському становищу було б шкода, якби усі держалися приватного стану; але все таки мині не певно; можна ще додати, що й батькові на шию є сидати тяжко. Думалося за П[і]с[корського], найбільше сьогодні вранці. Се два тяжкі беремєн[и] на мойї душі – Галя й той випадок с П[і]с[корським]. За ними я не можу бути зпокійним, обидва, найбільше – перше, б'ють мене по найболячому. Тяжко ти наказуєш мене, Боже! Але бігти навипередки з П[і]с[корським] не треба, яка користь з того? Якщо здаватимусь талановітійшим, то се ж не міняє думок за честність, як би хто її не вірив. Скільки погані розбудив в мені сій випадок – челоукоугодничество, завість, страх, непевність; я усе оглядаюся тепера. Избаві Боже мене й усіх нас од усіх скорбій наших.

26 [грудня 1890 р.]. Ось Різдво прийшло. Ввечері на кутю, коли вернулися ми з всенощної, стало миї дуже радісно, і на всенощної було гарно зпочатку, аж я заплакав, а далі звичайно і окаяшно розбіглися думки. По вечері колядували усі укупі, й у пекарні, коли

¹⁹² Вистава “Без вини виноватые” – комедія російського драматурга і письменника О.М.Островського (1823-1886), написана 1883 р. і вперше поставлена на сцені 1884 р.

¹⁹³ Шамрай Віктор – майбутній чоловік Ганни Грушевської, поручик 4-ої Кавказької стрілецької туземної дружини.

^{193а} М.В. Горяев і Г.А.Климовський були вчителями М. Грушевського у Тифліській гімназії. Про М.В. Горяева див. прим. 529. Г.А. Климовський був вчителем російської мови, греком за походженням. Михайло часто бував у нього вдома, де знайомився з літературою. (Див. докл. М. Грушевський. Спомини // Київ. –1988. – № 11. – С. 122.)

виходив, то чув, що співали молитви. Так мині вірилося в щасття. Боже, помилуй і спаси нас!.. Учора весь день пройшов так – околично. Служеніє почалося рано, по служеніі прийняли кілька чоловіків – батька не було, то я [?], поїхали прохудитися за місто з Галею і з Сашею, далі по обіді пішли до Дин[ників] на ёлку, [коли] вернулися, я вспів тільки вичитати вечерню (бо всенощну так і прогуляв), то поїхали до Городн[овських], а звідти в клуб. Господи Боже, помилуй нас!

28 [грудня 1890 р.]. Нема чого, поправді, й писати. Завчора був в театрі – “Без вини виноватые”¹⁹² – з великою охотою продивився; добра піеса, тільки основа її випадкова. А вчора мусив бути у школі на вечері – теж було гарно, тільки я на себе сердитий, що вдавав з себе якогось сановника й пишався. Вчора перед обідом образився я з powodu Галі – була з візитом в Качан[ових?] і очевидячки її вразило, що вона не якоеж прочіи человеци; і сьогодні скоро встав з-за неї ж попсував собі гумор. Тепер от як пишу, трохи втихомирився. Учора батько казав, що балакали Динничка за Ш[амрая?]¹⁹³. Хто его знає, чи бажати чи ні. Господи Боже, на тя уповаєм, не остави нас, но милостию твоєю помилуй Галю й усіх нас!

29 [грудня 1890 р.]. Учорашній день пройшов поправді погано, бо образа та его попсувала; зумисне по обіді ліг спочити, а ввечері довгенько читав Теккеря, щоб налагодити свій гумор; налагодити налагодив, але зробив мало аж надто; написав ще листи до Гор[яева] і Клим[овського] – на новий рік^{193а}. Галя була у Він., вернулась досить задоволена – багато танцювала. Батько дума, щоб і у нас щось таке вчинити, на добрий час!..

1891. Просинця [січня] 8. Давно не писав, дуже було тяжко писати. Другого дня нов[ого] року мав з батьком розмову, бо й сам я злякався; дуже було мині тяжко, що підняв я на его голос. Помалу налагодилось, до того ще приспіла “звізда” [?], спасибі їй, вона помогла лагоді. Трохи я втихомирився й уже так не пориваюся звідси. (Й забувся, що сьогодні здаєцца має бути акт; Господи, благослови; зараз з’явилася думка, чи не мушу я йти з сего powodu до церкви, але думаю, що не треба – духа не учащайте!). Одібрав лист од Добр[овольського], що [він] на мене має серце,

се міні прикро; не везе міні на приятелів мабуть! Динничка учора знову приходила казати за Ш[амрая]; Біг его зна, що тут робити. Але що я за неможливий, то сміх і горе – от тепера вже буде кучити думка за церкву. Господи Боже, помилуй нас і од злого усього оборони, а на добре напути!..

Пр[осинця, січня 1891 р.] 9 (середа). Учора знову розсердився з-за дурниці, й каюся на себе, от з поганої глини я зроблений. Докінчив в силу Гегеля, докучив він міні страшенно, не знаю, що то й буде з магістерським іспитом. Одібрав лист од Син[явського], й дуже зрадів з того поводу, хоч лист трохи холодний; не хтілося б з ним розходитися, бо люблю его досі.

11 (п'ятиця) [січня 1891 р.]. Налагодився трохи; їхати думаю 21-го, так написав і Добр[овольському]. Учора ввечері взявся й за кутю – а раніш була несила. Не хтілося б міні кидати писаньництва – може й тут не в мене талант, дак нащо его заривати... Роздумав, що як то мало увиходить у мене громадський елемент у писання; це чудна річ.

13 (неділя) [січня 1891 р.]. Учора така міні ввечері була халепа, що страх. В мене була висипала якась на лиці у четверг [висипка] чи що; я після того не цілував ікон, а то в суботу забувшись поцілував івангеліє; губи були сухі, й на губах не було нічого, проте ж, що я перемучився, страх. Сьогодні думав довгенько, чи йти до церкви, чи ні; нарешті пішов, але стояв отдалі й закутав собі рота, що[б] не дуже дихати. Воно певне, що не зле щось, бо нема й жару, й тряса, й з лица не переходить на тіло, проте ж моя “сожженная совість” трясеця, і тепера за вечірній театр вагаюся. Учора й позавчора передивився “Пана” й перероблював Кутю¹⁹⁴. Пан міні сподобався більше як я думав, боюся тільки що вийде сухо, неживе й схоже з казанням. За Кутю теж боюся, ще більше навіть, так як вона міні здаєця якась солоденька.

14 [січня 1891 р.]. Після довгих вагань пішов таки у театр. Прости Боже, коли согрішив і дай, щоб ніхто не заслаб од мене! Сьогодні одержав телеграмму од Добр[овольського], а попереду не догадався та думав, що од Мл. Квартира єсть, се добре! Прищення те зходить, але не зовсім, коли б хоч завтра зійшло. Господи, прости мя й помилуй нас!

¹⁹⁴ Оповідання “Пан” і “Остання кутя” – опубліковані твори М.Грушевського.

15 [січня 1891 р.], *вівторок*. Що поприщило було, зійшло трохи, але не зовсім, через те міні сьогодні знову кішки скребуть по серці: чи се “сожженная совість”, чи справжня таки?

16 [січня 1891 р.], *середа*. Були учора з Галею в партері на дві сім'ї. Дуже було гарно й николи так міні не сподобалося в театрі. Йшовши туди, вимив руки карболовкою й попросився, й в кешені мав хустку намочану. Прости Боже мое прегрішення й дай, щоб ніхто не заслаб через мене! Галю закликали Качанови¹⁹⁵ на завтра обідати й у театр, то маю йти й я у партер за кавалера. Вчора довелося стояти коло Кобилянського^{195а} й ми один від одного одвертали носи; сміх і не добре, міні завше шкода, що наша знаємость так пропала ні за цапову душу! Не добре теж, що наша Парасковья заслабла...

17 [січня 1891 р.], *четвер*. Як то час біжить! Я й не думав, що сьогодні вже 17 [січня]. Пошти нема з Київа вже щось днів трохи не з десять. Я зовсім забув думати за свою медалію, акт і таке інче за турботами з powodu свого виду. Учора читав Ясінського і почав Богд[ана] Хмельн[ицького]¹⁹⁶. Якось у середині міні поганенько, не знаю чи то з моральних чи з физичних [поводів].

20 [січня 1891 р.], *неділя*. В четверг спало міні на думку написати в Свободу¹⁹⁷, довгенько вагався, чи з лиця міні з'являтися у такому виданню, потім постановив, що можна. Написав в п'ятницю з одинадцятої чи дванадцятої до семої чи шостої [години]. Сьогодні принесли з друку перед служенієм, і так було погано – чисто не міг молитися. Не ворушить мене думка й за сип – ніхто з наших не заслаб, мабуть нічого лихого нема у тій хоробі. Одібрали сьогодні телеграмму од Василя. З powodu статії [у Свободі] мене втішило те, що батько не тільки не спречався, але був нею очевидячки дуже задоволений.

21 [січня 1891 р.], *понеділок*. Учора тільки ввечері читав став Костом[арова], проте ж сьогодні трошки пробігають думки; думаю, що праздним бути гірше як робити. Прийшло учора трохи пошти – дві станції ще занесено й об'їздить кіньми; з Київа не принесли нічого, обідно; думаю так, що може там дорога не вільна.

¹⁹⁵ Качанови – знайомі родини Грушевського у Владикавказі.

^{195а} Кобилянський Люцій Ремігійович – лікар у Владикавказі, у якого часто бував Михайло Грушевський із сестрою Галею. Кобилянський, навчаючись у Київському університеті, брав участь в українських громадах; пізніше був мобілізований і опинився на Кавказі. Докл. див.: Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 12. – С. 132-133.

¹⁹⁶ Грушевський пише про роботу М.І.Костомарова “Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России” (1857).

¹⁹⁷ Свобода – очевидно, мова про часопис з цією назвою, який виходив у Владикавказі.

22 вівт[орок, січня 1891 р.]. Учора цілий день читав Богдана Хм[ельницького], надто велике він на мене чинить вражіння, іноді аж не можу читати, так тяжко. Дорога досі не вільна, не знаю, що й чинити. Шкода, що ніяких звісток нема з Київа. Ввечері досадував дуже не себе. Господи Боже, нехай буде благословеніє Твоє на нас од нині й довіку. Вранці сьогодні були думки кучили, щоб іти у собор, але я не пішов, дома дочитував акафіста св. Варварі.

24 четв[ер, січня 1891 р.]. Тяжко міні було дуже учора й сьогодні – у Саші з'явилася сип; сьогодні вранці одначе вона була ледве знати. Учора ввечері так міні було сумно, що страх. Сьогодні хтів іти у собор, але батько радив краще йти завтра, то так і я згодився. Учора цілий день ждали пошту, та так і не діждався, а їхати не можна, бо сказали, що Харківська дорога не вільна.

Але як же міні було важко, тепера трохи розважився. Прости мене, Господи, одпусти гріхи мої і дай, щоб ніхто не заслаб через мене! Помилуй Боже і спаси нас!

27 [січня 1891 р.], неділя. З часом не легше, за однією бідую друга й третя. В п'ятницю ввечері [неприємність] з-за Галі, щоб іти до Шредерсів¹⁹⁸ поспречався з бать[ком]. Прости мене, Господи Боже, прости Всесильний й помилуй, помилуй нас, дай втіху серцям нашим, а то в уніє впадемо й розслабнемо. Тяжко так, що страх, в п'ятницю ж ввечері принесли пошту, лист од Добр[овольського], де він писав зі слів Писк[орського], що министр[ество] не прийняло ходатайства за мене. Батько став мене розважати, радитись, але я одхилив і пораду й утіху. Боже, прости, вразуми й помилуй. Оце третій день тяжко невимовно, але більш з powodu тутешних обставин, як министерських. Я[к]що тільки стипендії не дадуть, то й зовсім нема чого жалкувати, бо батько, спасибі ему за се велике, не одрікаєця дати грошей. Міні тільки жалко, що я пустив поголоску за оставленіє – але так запевняли – якщо зовсім не зоставлять. Але се дурниця кажу, тільки ти Боже дай, щоб у сім'ї нашій був покій, мир, щасття, спасеніє!..

28 понед[ілок, січня 1891 р.]. Ходив ще трошки до церкви. Немощний я став страшенно. Стосунки не міняюця, але почуваюся

¹⁹⁸ Шредерси – родина знайомих сім'ї Грушевських, повніших даних бракує.

наче трохи лекше. Пригадую, як колись міні у Лаврі сказав чернець, що міні треба терпіння. Помилуй нас Боже й утіш нас. Учора прийшла на думку тема оповід[ання], де був би неудачник. Коли власні свої біди абстрагуєш на якесь типичне лице, вони лекшають, це я помітив, й міні стало ніби лекше з цього powodu трохи. Дороги нема й досі, не можна їхати. Робота йде страшенно погано.

29 вів[орок, січня 1891 р.]. Стосунки ті ж самі, так же само молося Богові, щоб дав мир, щасття й спасеніє сім'ї нашій. Сегодня вранці міркував, чи не піти в собор, бо думав, що там буде акафіст [–] утолї моя печалі, але то завтра. Немоощ чи що? Господи помилуй нас... Дороги нема, щоб знову не натрусило [снігу]. Учора вже зробив доволі, міркував за свого "Пр[иват]-доцента"; тільки треба, щоб було не помічче, а група, а то нудно буде. Сегодня вранці думав я, очевидячки дуже пожував нерви, що треба буде так распорядити своє життя найрегулярніше, щоб не втомлятися. О, Господи, Господи, благоустрой та втіш нас; тоді й нерви мої направляющя мабуть.

¹⁹⁹ Латкін Василь Миколайович (1858-?) – російський історик права, автор праць "Матеріали для історії земських соборів", "Земские соборы", "Законодательные собрания в России", курсів лекцій з історії російського права та ін.

30 [січня 1891 р.]. Учора читав Латкіна¹⁹⁹; читав і ввечері, хоч і почув себе щось ніяково – чи добре, бо попереду міркуючи собі, думав, що не буду робити, але як свято не зовсім велике, то я й надумав робити. Також й сегодня вранці з сего powodu й досі я не певний. Уранці ходив на утрєно, бо звечора не було [служби], а це думаю йти у собор на служеніє. Повстають думки за день суботний, і за те, що в печалі треба пости трі молитись. Господь его зна, скільки тут правди й скільки немощи; здаєцца, що останнєї забагато. Боже помилуй, просвіти очи наші, щоб спастися. Помилуй, помилуй нас!..

31 четв[ер, січня 1891 р.]. Учора читав теж Латкіна; все міні було цікаво, й сегодня уранці; не знаю, що воно... Як ішов я учора до церкви, прийшла міні думка, що робота на роботу не однакова, що моя робота – гля просвіти й у неї нема гріха, але в церкві я почув як читали: хто разорит Заповідь і научить кого иншого, той менчий буде в царстві Божому, і знову це мене школьнуло. Так це я й вагаюся. Господи Боже, помилуй нас...

1 Лютого [1891 р.]. Стосунки трошечки поліпшуюцца, хоч на тому ж ґрунті

зостаюця. Учора Галя ввечері сказала: я поїду з тобою в Київ. Боляче було міні це чути; як не повертай головою, а нічого не видуваєш.

2 Лютого [1891 р.]. Саша заслаб, вчора й сьогодні лежить; ввечері я з їм же базикав, а вночі ліг коло его. Думаю їхати – на Звереву; з Києва нема ніяких звісток. Вночі сьогодні снівсь Луцицький і буцім казав, що не знає напевне за оставленіє... Дурниця. Коли б Господь помилював тільки сім'ю нашу.

3 Лютого [1891 р.], понеділ[ок]. Відносини мої з батьком, хвалити Господа, поправились, тільки не тикаюця того першого ґрунту. Вчора було міні тяжко так, що страх; мама вмовляла Г[алю] за Ш[амрая], Саша квилів, і не знав, що робити з дорогою. Сьогодні Галині іменини; подавав проскурку од мами й служив молебень. Боже! Боже! Дай їй щасття й спасення, милий наш, помилуй її й усіх нас, благоустрой її вскоріще і як найкраще! Одержали сьогодні лист од Ігн[атія] Фед[оровича], де він поздоровля із медалею, але шкода, що Микола і старший Ковалевські²⁰⁰ слабі.

²⁰⁰ Йдеться про родину тітки Грушевського по батьковій лінії – Марію Федорівну Грушевську-Ковалевську, її чоловіка і сина.

5 вівторок [лютого 1891 р.]. Вчора був на служенні, одівали когось. Довгенько думав, чи не провожать, але не пішов. Ввечері приїхав Василь; я лагодився був сьогодні їхати, та передумав і одіклав на завтра, хоч потім трохи жалкував. Сьогодні до церкви не ходив, потім гризло трохи. Саша ще досі на ліжку. Господи Боже, помилуй нас і спаси!.. Ввечері вчора з батьком читав акафіст Богородиці. Телеграмму з Києва одібрали аж сьогодні. Оце подивився я на список [літератури] гля руської] історії – як мало я зробив по цьому списку!

Лютого 11 1891 [р.]. Багато чого розказувати. Попереду усього дяка Богові милосердному й святому Миколаю, що дістався без усяких оказій; сего навіть я й не сподівався. Приїхавши, попав до дядька на іменини, було чимало паннів, грались у карти, то й я мусів пристати; за переїздом не поспів на вечерню й вчитав дома. Учора був ввечері в Софійському й Михайлівському [соборах]; попитав того старого еромонаха за историчний суд; не знаю, чи досить ясно я ему виложив свою думку, але він з великою певністю одказав, що недоброго нічого нема... Сьогодні хочу піти в редакції [Киевской] Старини й запитатись і як не

²⁰¹ Мова про статтю “Волинский вопрос 1097-1102” // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIII. – С. 32-55, 259-272.

²⁰² На засіданні Історичного товариства Нестора-літописця.

²⁰³ Важко встановити про кого йдеться.

²⁰⁴ Вовк-Карачевський В.Н. – див. прим. 114.

схочуть, то отдати до Унив[ерситетських] Изв[естий]²⁰¹. Ввечері був на Несторі²⁰², побачив там П[і]ск[орського], але ніякого з того поводу жалю (я боявся не почув). Ректор сказав за моє діло – що вдруге ходатайствовали – а П[і]ск[орського] zostавили додав він. Се, що ходатай[ствовали] – дуже лестно, але все таки значить неудача. Тут же Іконн[иков] попався й сказав, що вже сочиненіє друкуеця; се мене так вразило, що й не знаю що. З Добр[овольським] зайшли пити чай, я був у якісь ажитації; випили трошки вина, я почав розказувати за свої неудачи усякі і як Марк.²⁰³ вихваляв мою упартість. Пішли до О[лександра] Як[овича] – не застав, пішли до Добр[овольського] – там були панни, то мусив я їх проважати; після веремії дурня вдавали, та злого не було нічого.

12 [лютого 1891 р.]. Бігав учора в типо-гр[афію], звіти до Іконн[икова] – не так вже погано, як здавалось, тільки географичну главу тра буде швидко обробити; до того ще рукопис узяли у типогр[афію]; але це все так мене розрушило, що я не міг і читати в архіві нічого. Ходив звіти в редакцію Кіє[вскої] Стар[ини] з волин[ським] вопр[осом] – Кивл[ицький] згодився дуже охоче, хоч здавалось, що він має якусь думку “ограничительну”, але далі згодився абсолютно. Ввечері був у Вовків²⁰⁴ – приймали дуже приязно, старого не було дома, М[арія] В[асилівна] сідла, потім пішла до хати, сказала, що холодно. Господи Боже, помилуй нас усіх – Галю й сім'ю усю нашу!

Ввечері – неприємна річ – надумав у 11 [годині] вибивати гвоздя й сусіди почали сваритися!...

13 середа [лютого 1891 р.]. Учора вранці одібрав свою медалью і ті писання, що ходили в мініст[ерство]. З сего поводу мусив балакати з деканом – прийняв мене дуже шанобно, назвав по йменню й таке инче; спитав, чи не почекати з ходатайством, поки не вернеця В[олодимир] Б[оніфатійович]; мині се самому ще раніше здавалося добрим і я згодився. Ввечері був у Зл[отоверховникових] – вони дуже жалкували, почувши за міністерську резолюцію; так що я мав запевняти, що се ще не так велике лихо. Ходили до Розових; я балакав весело, розважаючи, прости Господи! Господи Боже, помилуй нас усіх, Галю й сім'ю нашу, всіх живих і мертвих.

²⁰⁵ Молчановський Никандр Васильович (1858-1906) – український історик, учень В.Б.Антоновича. Закінчив історично-філологічний факультет Київського університету (1884). За участь у студентському русі був засланий на 2,5 роки до В'ятської губернії (1879). Кандидатську працю "Очерк известий о Подольской земле до 1434 г." (1885) написав і захистив під керівництвом В.Б.Антоновича. Член київської Старої Громади. Як "неблагонадійний" був позбавлений професури у Київському університеті. За дорученням Київської археографічної комісії працював в архівах Швеції, Угорщини, збираючи документи до історії України XVII – XVIII ст. Знайдені документи публікував в "Архиве Юго-Западной России" (Ч. III. Т. VI. 1908) і в "Киевской старине".

²⁰⁶ Маковський Володимир Єгорович (1846-1920) – російський художник, дійсний член Петербурзької Академії мистецтв (1893), член Товариства передвижників, прихильник реалістичного живопису і демократичних поглядів. Багато живописних творів присвятив побуту і природі України, куди регулярно приїжджав з 1880 р. ("Дівич-вечір", "Ярмарок на Україні", "Українка", ін.)

²⁰⁷ М.Грушевський має на увазі картину В.Є.Маковського за оповіданням В.М.Гаршина (1855-1888) "Художники" – "Глухар".

²⁰⁸ Можливо, йдеться про Івана Андрійовича Лінниченка – див. прим. 380.

15 п'ятниця, лютого 1891 р.] Учора вранці ходив (правити) акафіст св. Миколаю, тільки трохи спізнився, потім постояв трохи на служенні; старцям дав укупі 25 коп[ійок] та й був нерадий, бо з-за сего вийшла сварка. Середу сів над Волинськ[им] питанням, заходив Добр[овольський], то побалакали любенько, а вчора принесли коррект[уру]; дуже я вагався, чи пускати географ[ічний] начерк так, чи додати географ[ічних] данних, аж уночі приверзлося (а позавчора дак просто приснилося, що я десь читаю, як шведського майора ловлять); ввечері був у О[лександра] Як[овича] (вернувся в дев'ять); були люди й не довелося побалакати; непрямно, що я завів розмову за М[о]лч[ановського]²⁰⁵ й О[лександр] Як[ович] почав з сего поводу балакати агресивно. Прости Господи нас грішних, помилуй Галло й усіх нас!

16 суб[ота, лютого 1891 р.] Учора не ходив нікуди, окрім що з поводу книжок. Був у универ[ситетській?] виставці, дуже мене вразила картина Маковск[ого]²⁰⁶ Ночлежники; трохи може аффектиров[анно], але вражіння глибоке – оце "Глухар" Гаршинск[ий]²⁰⁷; міні хтілося плакати і майнула думка, а що як би ти покинув свою працю й удався у філантропію і я злякався й подумав – і моя праця на користь люду. Теж була думка – це пролетаріат, він мусить бути і его доля – гинути, – яка гідка вона [думка] міні здалася. З инчих повезло на монахів усе з дуже симпатич[ими] лицями; найгарніший "Будущий інок". Заходив увечері Добров[ольський], побалакали; міні було дуже ніяково, що я посміявся з Ів[ана] Андр[і]овича²⁰⁸.

17 нед[іля, лютого 1891 р.] Учора ніхто в мене не був і я ні у кого. По дню продивлявся дальше [коректури], вернувшись з церкви теж ще продивився з годину, потім зібрався читати Релігії, але прочитав кілька сторін, став дріматися та так і ліг. Сегодня в церкві стояв погано – думки розбігаюцца за друк тощо. Батюшка промову казав за облудшого сина, за те як діти рвуцца з батьківського дому, хочуть волі.

18 понед[ілок, лютого 1891 р.] Згадав, що лист з дому мав бути присланий до Зл[ото-верховникових] й пішов перед обідом [до них], зумисне щоб можна було потім зайти до

церкви. Наче вгадав, пише Галя, що Ш[амраї] приїхав і батьки дуже вмовляють її [погодитись], а вона не хоче й сподіваєцця не здатись. Додає, що погляди в его дуже неприємні – консервативні (хоч се річ дуже широка – з якогось погляду й я зовсім “одсталий, філістер”). Біг его зна, міні трохи шкода цього Ш[амрая]. Не знаю, чого й бажати, тільки звичайно не примусу. Після того був у Соф[ійському соборі] і Михайл[івському соборі]. А сьогодні не пішов, хоч і були думки, але я думав, що се має знову гасити дух. Прости Господи і помилуй, благоустрой Галю нашу як скоріще, як найкраще, утіш скорбні серця наші.

19 віст[орок, лютого 1891 р.]. Учора нігди не був; хтїв був сьогодні занести Волн[ський] вопр[ос], але навряд чи поспію. Хто его зна, мене все таки думка кучить за его. Господи помилуй і вразуми. Вчора бачив О[реста] И[вановича] Л[євицького]²⁰⁹ і він казав, що альбом готовий, а за збірник думають; дав ему бланк з підписом – студент[ським] на архив, але ніяково щось, треба в батька попросити бланка. Забув ще записати, що як був у неділю в церкві, так один монах, подивувавшись, що я так довго вчуся, сказав: я вам уже так ра[д]жу, вчиться так, щоб усім показати. Кучить мене думка за церкву з powodu Галі і Вал. Господи Боже, змилуйся над нами.

20 сер[еда, лютого 1891 р.]. Зранку робив, але побачивши, що не скінчу, пішов у универ[ситет] та типогр[афію]. Перед обідом почував себе так ніяково, чи стомився чи що, що трохи задрімав, а по обіді пішов проходитись до церкви, і таки учора не встиг скінчити. Трохи заспокоївся, пишу лист до дому, але з powodu Ш[амрая] що маю казати?

21 четв[ер, лютого 1891 р.]. Учора одніс роботу до редак[ції]; хоч той раз згодився Кивл[ницький] зовсім, але я (може й дурно?) попросив продивитись до суботи; [він] здався на се – і се мене трохи вразило, бо сподівався, що скаже – буде й так. Звіти пішов у фотогр[афію], за подарунком, за окулярами; був коло виставки Сухор[ського] та нарешті таки не пішов. Вернувшись вже пізно, продивлявся сочиненіє. Сьогодні на акафіст не ходив, помилуй Боже Галю й нас, св. Миколає моли Бога за нас!.

Одібрав лист од А[нни] П[латонівни]

²⁰⁹ Левицький Орест Іванович (1848-1922) – український історик, архівіст, етнограф і белетрист, академік УАН з 1919 р., учень В.Б.Антоновича. Київський університет закінчив у 1874 р., працював секретарем Київської археографічної комісії, був членом Історичного товариства Нестора-літописця, дійсним членом НТШ, заступником президента УАН (1919-1921). Автор праць з історії України XVI – XIX ст. (“Нарис внутрішньої історії Малоросії в другій пол. XVII ст.” – 1875; “Спроба дослідження про Літопис Самовидця” – 1878 і ін.), а також багатьох документальних публікацій, художніх повістей, оповідань на історичну тематику.

²¹⁰ Можливо, йдеться про
М.Федоровського – див. прим. 312.

²¹¹ Особу встановити не вдалось.

²¹² Очевидно, В.Б.Антонович
сказав Грушевському про
домовленість галицьких
українців з австрійськими
урядовими колами про відкриття
у Львівському університеті нової
кафедри загальної історії з
українською мовою викладання,
яку запропонували очолити
Антоновичу.

Я[мпольської], дуже добрий, стурбована з
поводу звістки за незоставленіє.

22 *п'ятни[ця, лютого 1891 р.]*. Учорашний
день зпочатку ішов добре – поробив дома, потім
у бібліотеках, о годині пішов до В[о]в[ків]. Там
приймали добре, посадили за стіл із старими
між О[лександром] Як[овичем] і М[иколаю]
В[італієвичем Лисенком], побачив Фед.²¹⁰ і
побалакали тихонько, тільки він знов завів
розмову за [нерозб.] і міні потім ніяково, що
мене стали розпитувати і я насмішувато почав
розказувати за попередні стосунки, так що
М[арія] В[асилівна] навіть уважила – от як ви
насміхались. Це перша неприємність, прости
міні Господи! А дальша – така, що В[о]в[к]
натякнув дуже обережно, що моє незоставлене
було не без якоїсь інтриги й *торжества*.

23 *суб[ота, лютого 1891 р.]*. Учора день
пришов не знати по якому. Уранці то був у
мене Вн.²¹¹, к[от]рий і ночував у мене, далі
пішли до П[і]с[корського], той зайшов до мене,
пішов потім у архив трошки, по обіді пішов у
типогр[афію], далі прийшов К[остянтин]
А[рабажин], а за ним М[арко] Г[рушевський].
Найважче мені було оце з К[остянтином]
А[рабажиним], він запитав за віру й я, як то
бува, коли мене нагло щось запитають, зго-
дився й одказав, що одіймаю ему віру. Дуже
почував себе ніяко[во] потім, навіть і сьогодні.
В[олодимира] Б[оніфатієвича] досі не бачив;
хочу оце вранці однести лист до его.

24 *нед[іля, лютого 1891 р.]*. І учорашний
день прогаявся. Був у В[олодимира] Б[оніфа-
тійовича]; прийняв привітно, побалакали з
годину (і за К[остянтина] А[рабажина]); було
найприємніше чути, що інтриги бачити ніякої
не треба, а друге – за нову каф[едру]²¹²; я тіль-
ки порвався на сю думку: “одіклавши сором-
ливість молодечу, скажу, що й я міркував за
се” і подивував, як він казав, що ему робити не
довго й таке инче – се було не добре. Потім був
у ред[акції]; не дуже приємне; Ківл[ицький]
сказав так: почав я читати з увагами й зля-
кався – навіть мииі дуже важко, прочитав без
уваг – нічого. Тоді я [звернувся] до П.В.Голуб-
б[овського] і він прочитав також шматок і таке
же знайшов. Поміркувавши, постановили, що
можна... Я кілька раз сказав, що прошу, щоб
не було тут особистої ласки, щоб не було
шкоди часописі, він на те відповідав, що ні,

²¹³ Особу не вдалось
ідентифікувати.

нема. І усе таки міні ніяково було потім: схтів і ти екслуатовати бідаху! Чи не краще було залишити ті кілька карбованців та обернутися до Унив[ерситетських] ізв[естій]. Ввечері односив коректуру; почував себе страшенно стомленим, ладився спати, а це прийшов Кч.²¹³, з ним побалакали до 12 [години].

27 середа [лютого 1891 р.]. У понеділок ходив вранці до церкви, подавав проскурку, був у архиви, в неділю обідав у В[о]в[ків], а ввечері сів та робив. А в понеділок одержав собі лист з дому, де пишуть, що Галя погодилась [вийти заміж за В.Шамрая] і досить веселенька. Мені зчавило серце так, наче це був страшний випадок. Я потім заспокоївсь трохи, але ці слова – досить веселенька – й досі печуть мене. Учора був на служенні, звичайно з'явилась думка, щоб іти ввечері, і сьогодні й таке инче, але я не пішов. Боже, Боже помилуй нас, напути й до розуму доведи, яко благ і мілостив еси, й на тя повсякий час уповаємо. Учора перед обідов були в мене Брж.²¹⁴ і О[лександр] Як[ович], потім приходив наборщик і М[арко] Г[рушевський], Добр[овольський], ввечері ходили з Брж. до О[лександра] Як[овича], вернувся я у 9 [годині]. Господи. Сьогодні устаючи міркував, що я дуже вже недбале обертаюся до свого zostавлення, що й старшина через се теж руки попускає; справді, міні за его і зовсім байдуже, не знаю через що.

²¹⁴ Особа не встановлена.

28 чет[ер, лютого 1891 р.]. Учора ходив до Злот[оверховникових], до Голуб[овського], до Иконник[ова] – сей [останній] сказав, що почати не можна в книзці за лотий [друкувати Київщину]. Се мене трохи уразило, й я не схтів уже заходити, щоб побалакати з деканом. Перед обідом зайш[ов] Кеч., потім Тулуб²¹⁵, щоб укупі йти. Так мені вечір, та взагалі трохи не весь день пропав. У Злотов[ерховникових] тітка сказала, що Сущина в бабуні вмерла²¹⁶, вічний покій, і бабуня з того дуже були стурбовані.

²¹⁵ Див. прим. 146.

²¹⁶ Сущина – очевидно, служниця бабці М.Грушевського.

1 берез[ня 1891 р.], п'ятн[иця]. Так само [як] й учора; тільки й зробив, що вранці; й сьогодні вечір мабуть ізнову пропаде. Правда кажучи, учорашняго [дня] не шкода, але все таки се мене кучить, що так багато плине часу. Сьогодні день смерти имп[ератора] Ал[ександра]²¹⁷, Упокой Боже душу его! Сьогодні треба написати додому. Учора пішов

²¹⁷ 1 березня 1881 р. від замаху народовольців загинув імператор Олександр II.

²¹⁸ Під дітками Грушевський розуміє членів семінарської громади, роботою якої він керував.

перший півлист [Київщини] на [друкарську] машину.

4 берез[ня 1891 р.], понеділ[ок]. Проїшов цей тиждень; з вівторка й до неділі кожного дня по людях. Се докучило, хоч люде добрі. Дітки найбільше міні подобалися²¹⁸. Взагалі не можу сказати, щоб поводив себе дуже погано, може тільки що в лек[ції?] дуже жартував з хлопцями. Одібрав лист з дому; не заспокоїв він мене; Галя пише, що не знає чи добре, чи зле, знає тільки, що згодилась, що мати Ш[амрая] вже це рознесла.

8 берез[ня 1891 р.], п'ятн[иця]. Сьогодні хочу сповідатись; ходив до церкви ув уни-в[ерситет], а в четвер ходив по святошах, а сповідатись хочу йти до свого еромонаха у Мих[айлівський собор] – зпочатку се було через се, що він сказав: приходьте до нас поговійте, але таки я сам хочу того, бо в унив[ерситетській церкві] якийсь новий батюшка, не той, що колись сповідав мене.

Господи Боже, прийми моє говіння! Перш усего те мій гріх, що сварився з батьком; те самого мене вражало, й болів я душею, нехай буде воля Твоя; я просив у батька, щоб простив, і написав учора теж. Друге, що взагалі я строптїв, заздросливий, злий. Трете – що не вдаюся до річей духовних, тяжка міні молитва й святкування; я балакучий і до того, щоб чудити охочий. Спокушаюся поганими думками; люблю славу й шанобу; це теж мене кучить, що роблю по святах! Прости Боже й вразуми! Я за святкування все таки не певний, бо байдикувати, губити час теж не гарно, а я немощний! Була теж думка, щоб сказати батюшці за вільні свої думки; але я не маю їх за гріх, і це такий пункт, що чіпати его чи гаразд? Раз я зачепив его й потім не був задоволений. Прошу тебе, Владико, щоб ти мене визволив з немощи моєї, з формалізму. Сьогодні я бачив у церкві Гленке²¹⁹; після причастного стїха він пішов – певне він не менче побожний од мене, мабуть більше, а я б сего не зміг зробити, бо немощний. На серці в мене не покійно все таки. Думки за Галю; я й не знаю, що тут радити, чи радїти, чи борюкатися, і се мене мордує. Друге те, що мене ніколи не покидала думка за моїх недругів; чи стою на служенїї, чи що, я думаю, як вони б мали глузувати, або інсїнувати; се тяжко. Нема в мене такої віри в себе, як треба.

Осташїми часами мене вже вражає, що діло

²¹⁹ Особа незнана.

²²⁰ Довнар-Запольський
Митрофан Вікторович (1867-1934) –
історик, учень В.Б. Антоновича,
закінчив Київський університет
1894 р., працював у
Московському, Київському
університетах, наукових
установах Білорусії. Вивчав
історію Великого князівства
Литовського в XIV – XVI ст.,
білоруський фольклор тощо.
Головні праці – “Государственное
хозяйство Великого княжества
Литовского при Ягеллонах”
(1901), “Очерки по организации
западнорусского крестьянства
в XVI веке” (1906), “Мемуары
декабристов” (1907) та ін.

з оставленієм все стоїть; устають такі думки, що ніхто за мене [не] клопочецця, що треба було б просить, припадати, тоді і добився б чогось; устають думки про мою поодинокість. Сьогодні мене ще вразило, що почув од Довнара²²⁰, що він одержав 300 одтисків [роботи].

Недобре, я помічаю, що слава, проста слава мене дуже вабить; міні конечно хочецця мати багато праць, які б усім були відомі, а гля того – писані по російську. І думки про роботу усяку дуже вже забивають мені голову.

Человеколюбче Господи, тобі молоса! Дай щасття й спасеніє сім’ї нашій, а гля того перш усеґо Галі! Дай спокій та щасття й міні поганому!. Проясни міні очи й ум, укріпи волло, щоб служити тобі в дусі й правді, не недугуючи формалізмом і мертвостью душевною! Дай міні служити Тобі й народові моему щиро й добре, не думаючи ні за яку суету – похоть плоти, лес[ть] і гордість житейська хай не спокушають мене ніколи! І дай жити так мені й усім нам, що[б] усе, усякій ступінь, усяка хвилина життя нашого була [би] приемлею Тобі, була служенієм Тобі, твоїй триединій славі – правді, добру й красі! Боже помилуй, помилуй, помилуй!

9 берез[ня 1891 р.], субб[ота]. Учора ввечері сповідався у Михайлівськ[ому соборі], у того ієромонаха; перед сповіддю таки міні стало тяжко та сумно, що страх – тут і за Галло, і за себе, мов би мене скривджено, і що батькам нема од мене тепера втіхи, й таке инче. По сповіді почував себе дуже легко й спокійно, вечір був чудовий, місяшний. Побачив я й побалакав ще з тим діяконом, що давно не бачив. Думає, якщо встану піти у Михайл[івський собор] на ранню [службу] у 6 [годині], але заснав, прокинувся, було без 10 шість, то я ще ліг, і пішов врешті в університет. Теж не почував руху, й се трохи докучало міні. Була така думка, що зараз піти у Мих[айлівський собор], але я не пішов, а пішов до дому. Знаємих нікого сливе не було в універс[итеті], а все таки мене кучила думка за інсін[уації].

Тепера оце спочиваю. Взагалі спокійно себе почуваю. Думає за Галлю, але тільки те виходить, що лізти мені у сю справу не гаразд[д], і радити, і не радити міні звідси, нічого не знаючи, трудно.

10 [березня 1891 р.], нед[іля]. Учора зараз по обіді ліг та задрімав, а перед 4 пішов у

Мих[айлівський собор] й одслужив молебен, що обіцявся починаючи Київщину; трохи мене вражала думка, що я може не так пильно служу молебен дяки, як служив молебен прошучи. Після того зостався в великій церкві на всенощну, але тяжко було – скінчилося аж у пів до дев'ятої. Приходили думки за роботу, за поводжінне й таке инче. Прийшовши до дому, напився чаю, закусив, а далі ліг спати. Сьогодні думаю робити; в Лавру не пішов, бо навряд чи з свіжим почуттям пішов би я туди. Сьогодні оце читав апостола й мене вразили слова – ще хто о своїх, паче же о присних не промишляет – неверного горшій есть – взглядом Галі. І все таки не знаю, як тут промишляти! Господи Боже, вразуми й помилуй!

11 [березня 1891 р.], понед[ілок]. Прийшовши з церкви (з унів[ерситетської]), сів писати лист Галі, далі [–] за коректуру. З листом знову вийшла морока: написавши, подумав, що пішовши до церкви ввечері, передивлось [лист] і якщо не зроблю одміни, то можна посилать – як не буде одмін. Але в церкві подумав, що краще кінець одкинути, щоб не дуже спокушати – тоді думка [–] значить треба знову йти до церкви, бо будуть одміни? Се аж потом мене пройняло й я ладен був втікати з церкви – так мене ся неміч моя доймає. Просив Бога, щоб простив і не поставив у вино, коли я сю немочну думку одкину. Виходячи, зустрівся з Злото-в[ерховниковим], запрос[ив] до чаю, я й пішов туди у сім [годин], по дорозі стрівся з О[лександром] Я[ковичем], сказав зайти до В[о]в[ків]. Побачив В[олодимира] Б[оніфа-тійовича], той сказав, що моє діло йде; я спитався за Ліхот.²²¹ Він одказав: ви маєте jus prioritatis²²². Потім мині стало трохи ніяко[во] – що як я буду перебивать дорогу Ліхот. Одібрав листи од А[нни] Я[мпольської] і од О.; прислала характеристику логографичну, дуже добре зроблену.

²²¹ Особа ближче незнана, очевидно випускник університету, який теж претендував на професорську стипендію.

²²² Право першості (лат.).

²²³ Кіліані – даних про нього не виявлено.

²²⁴ Можливо, це Матушевський Федір (1869-1919) – український громадсько-політичний діяч, один із засновників видавництва "Вік", редактор першої газети українською мовою в східній Україні – "Громадська думка" (1906), співробітник "Киевской старини", "Літературно-наукового вістника" та інших видань, діяч ТУПу, радикально-демократичної партії, УПСФ, з 1919 р. – посол УНР в Греції. Автор праць, серед яких "Антонович в світлі автобіографії та даних історії", нарисів про Т.Г.Шевченка, спогадів.

12 [березня 1891 р.], вівт[орок]. Одібрав лист з дома, тра й собі одписувати; пишуть, що Кіліані²²³ вмер, царство небесне – це якраз перед смертю его генералом зроблено. По дню бігав то на Хрещатик, то до Ант[оновича] за книжками – аж трічі, а на вечір закликали до хлопців. Тепера мене вражає тільки, що балакаючи за муки пекельні, М.²²⁴ сказав ту приказку – може все брехня, я й прийняв її яко

приказку й посміявся й собі й додав – сміючись: мабуть був великий Філозоф цей піп. Може не добре? Учора балакав з Ік[онниковим] за те, щоб скоріше посунути друк; не знаю, чи буде що з того.

14 [березня 1891 р.], *четв[ер]*. Уранці зайшов учора до церкви (і звечера) і достояв преждеосвящ[енія]. Все те мене турбовав лист до Галі. Потім робив, робота йшла добре, але ввечері проводив дідуня на вокзал, а потім мав зайти до В[о]в[ків]. Там балакали любенько, тільки те вразило мене неприємно, що О[лександр] Як[ович] сказав: ми спріємо труду, і я потім міркував чи добре міні брати участь? Галі написав учора. Господи Боже, дай їй щасття й спасення! І дідуня не дали ради, казали, що діло Боже!

17 [березня 1891 р.], *нед[іля]*. П'ятн[ицю] і суб[оту] ходив до церкви на час, також і ввечері в п'ятн[ицю]. Одібрав лист од Карп[и]нського – пише за Скитського²²⁵. Сьогодні Олексія й я згадав, що в мене аж чотири небіжчики Олексії і з того була повсталала думка подати на часточку. По правді, я таки став дуже немощний та полохливий за останній час. Перезвонюють до церкви, піду!..

18 [березня 1891 р.], *понед[ілок]*. До вечера усе йшло гаразд. З церкви просто пішов на Нестора²²⁶, там було багато люду, балакали собі. Тільки падало міні вернутися за В[о]в[ками], і як сказали, що в їх буде В[олодимир] Б[оніфатійович] і запросили, то мав за ніякове одмагатись і зайшов. Дорогою йшов з М[арією] В[асилівною] й жартував – так, не зле, але просто, тільки все таки жартував. Там більше мовчав, потім о дев'ятій [годині] випросився йти, задержали – бо К.М.²²⁷ ішли і я мав йти з нею й на дорозі вона розсердилася на мене, що я хтів її провести. Сьогодні так погано почував себе, що страх. До того прийшла думка з сего поводу бігти до церкви. Я не пішов, вичитав покаянный канон. Погано з такою вдачею як у мене, не пайдить²²⁸ мені межі людьми.

19 [березня 1891 р.], *вівт[орок]*. Учорашній день пройшов добре – тільки хіба що заснув. Зранку читав Буданов[а]²²⁹, потім зайшов до кабінету археол[огії]; хтів розказати за випадок з К[атериною] Н[иколаївною]²³⁰, та не

²²⁵ Скитський Леонід – студент і випускник історично-філологічного факультету Київського університету. Покінчив життя самогубством у грудні 1890 р. через, як пише до М.Грушевського, повідомляючи що новину М.Карпинський, – “недовольство жизнью” (ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Стр. 519. – Арк. 17).

²²⁶ Засідання Історичного товариства Нестора-літописця.

²²⁷ Можливо, мова про К.М.Мельник – див. прим. 165.

²²⁸ Не пайдить – не везе, немає вдачі.

²²⁹ Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович (1838-1916) – російський історик. Закінчив Київський університет і з 1875 р. до кінця життя працював у ньому професором історії російського права. З 1882 р. головний редактор Київської тимчасової комісії для розгляду стародавніх актів, а з 1887 р. – голова Історичного товариства Нестора-літописця. Автор числених праць з історії права та історії України, Росії, Литви, Польщі (“Передвижение южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого” (1888), “Обзор истории русского права” (1886) та ін.).

²³⁰ Див. прим. 165.

вдалось, то я ще по обіді пішов до его [Антоновича], але не застав. По обіді прий[шов] Добр[овольський], і я передивл[явся] кінець I глави. Потім зустрівся з Іконн[иковим] – він почав жалкуватись за очі, так що я й не займав питання за друк, і це трохи шкода, треба докучати, бо інакше нічого не зробиш. Почав лист до дому писати, але тут знов з'явилась] думка, що як писати про слова діда, то треба піти до церкви; дуже неприємна міні така неміч, не знаю, чи поборю.

21 [березня 1891 р.], чет[вер]. Три дні сежу дома, нікуди не хожу; одначе учора щось чудне вже робилося зо мною – чи втомився (наче б швидко), чи хто его зна. Але не можу вийти, щоб міні щось неприємне трапилось; чи став вже надто “мнітельний”, чи що. У вівторок був у редак[ції], познаем[ився] з Мякот[иним]²³¹, і там мене вразило, що про якогось офіцера сказав, що він побоявся собаки там на дворі; ввечері пішов до Ант[оновича], на дорозі бачив, як дівчина брала кавалок дошки – чи не чужої? Я зупинився, сказав, що ти робиш, вона наче якось неначе боязько подивилась, нащо береш чужу, от якби так спіймали, чи добре було б? І з тим пішов, і потім все думав, що міні треба було б зробити, і врешті подумав, що треба було б її щось дати, щоб вона ту дошку не брала, й так міні стало тяжко. Так і учора – зайшов у архив, забалакав за одбитка Ікон[икова], і знову почував себе зовсім погано. Тепера думаю та не знаю як міні бути з реценз[ією] Кам[аніна].

23 [березня 1891 р.], суб[ота]. Учора ходив до церкви, а потім сів дом[а], як і позавчора, тільки ходив на лекції. Розказав В[олодимиру] Б[оніфатійовичу] за К[атерину] Н[иколаївну]²³², він сказав, що на се не треба уважати, так що я з сего боку зовсім заспокоївся. Учорашній вечер весь пропав, бо після лекції Добр[овольський] зайшов до мене, а я до его, а крім того назначено неділю, понеділок і вівторок – біда. Набуть прийдещя од якоїсь [лекції] втікти. Сьогодні прийшла думка, що чи гаразд [робити] в неділю – проти Благовіщення, хоч воно не те, що веселий збір, і можна втікти.

24 [березня 1891 р.], нед[іля]. Зранку поробив, потім пішов у друкарню, аж там дізнався, що книжку [Киевской старины] за

²³¹ Мякотин Венедикт Олександрович (1867-1937) – український історик і публіцист, пізніше один з лідерів партії народних соціалістів. У 1891 р. закінчив історично-філологічний факультет Петербурзького університету. Жив у Києві і працював під керівництвом професора І.В. Лучицького над соціально-економічною історією України XVIII ст. Після 1919 р. – професор Софійського університету в Болгарії. Залишив праці – “Нариси соціальної історії України в XVII – XVIII ст.” (Т. I. – Вип. 1-3. – Прага, 1924-1926), “Переяславський договір 1654 р.” (1930) та ін.

²³² Див. прим. 165.

²³³ Яблоновський Александр Валер'ян (1829-1913) – польський історик, походив з багатой шляхетської родини, вчився у Київському і Дерптському університетах, багато мандрував. Разом з А.Павіньським видав багатотомну серію “Історичні джерела”, до якої увійшли і томи з історії українських земель в XVI – XVII ст. Крім цього написав чимало розвідок з минулого українських земель і склав їх історичний атлас (“Українські староства в пер. пол. XVII ст.” – 1877, “Земля Волинська всередині XVI ст.” – 1889, “Україна” – 1896, “Киево-Могилянська академія” – 1900 та ін.).

²³⁴ Напевне, йдеться про підручник “Религии древнего мира”.

²³⁵ Можливо, це Володимир Іванович Самійленко.

²³⁶ Мабуть, йдеться про А.Верзілова (див. прим. 104).

²³⁷ Ідентифікувати особу важко.

березіль випускають на сім тижні, наборщику гарячка, і я, прийшовши до дому, зараз почав правити коректуру. Чудно, що з Київ[ської] ст[арини] нема жодної звістки, думаю – чи знають адрес мій? Ввечері з церкви (у 8-й) пішов до О[лександра] Як[овича] спитати за Яблон[овського]²³³ та за свої статті, а там кривляця по Пр.[?], це трохи неприємно – а яких же я? Та дарма. Там поседів – аж уже пізно йти було на вокзал, трохи міні було шкода вечера, та нічого робити, однаково мав колись йти туди. Тепер чекаю коректури.

25 [березня 1891 р.], понед[ілок]. Учора прийшовши з вечерні, читав Религ[и] др[евнього] мір[а]²³⁴ й почував себе дуже добре, одержав лист з дому і писав відповіді. По дню ходив до Вл.И.²³⁵ з мал[им] В[о]в[ком], к[от]рий зайшов до мене. Ввечері був у В[з].²³⁶; прийшлося пробути довше як сподівався, хтів утікати до вечері, дак не пустили. Взагалі здаєця поведився добре, може тільки не треба було займати суперечок з Пл.²³⁷ Вернувшись, ще правив коректуру аж до 3-ої, і добре, бо вранці сьогодні вже прийшов наборщик. Все таки й учора й сьогодні вранці якось почував себе не добре з powodu оцієї учорашньої справи, краще якби її не було.

26 [березня 1891 р.], вівт[орок]. По дню читав Іст[орію] рел[ігії], потім писав лист до дому. Вже прийшовши [з] вечерні, трохи поседів коло Київщини, але далі прийшов Самійл[енко] й укупі пішли до В[о]в[ків]. Все було нічого, тільки за вечерею мій піст мусив прийняти поголоску. З К[атериною] Н[иколаївною] поздоров[ався] і трохи балакали. В[олодимир] Б[оніфатійович] обертався дуже добре і закликав до екскурсії в Бакоту. Господи Боже, помилуй і спаси нас, помилуй Галло і усіх нас!

28 [березня 1891 р.], четв[ер]. Учора пішов в церкву, да потрапив на похорони, достояв одправу, а проводить не пішов, вийшов на “прийдіте”, ховали К.Л.²³⁸ В вівторок нікуди не ходив здаєця; ввечері пішов до Наум[енка], да не було дома – так і краще. Але мало що зробив, бо почував себе погано з двох недоспаних ночей. Учора правив Київщину, був у архіві, у П.В.Голуб[овського] – ні це я у вівторок був у Голуб[овського] і в Київськ[ій] Стар[ині], потім принесли коректуру з

²³⁸ Особа нестановлена.

²³⁹ Квіти і плоди (пол.).

²⁴⁰ Йдеться про магістерські іспити, котрі повинен був складати М.С.Грушевський.

²⁴¹ Данилевич Василь Юхимович (1872-1936) – український історик, археолог, учень В.Б.Антоновича. Закінчив історично-філологічний факультет Київського університету, з 1902 р. доцент Харківського університету, з 1907р. – професор Київського університету. У 30-ті роки професор Інституту червоної професури. Разом з К.М.Мельник розкопував ранньоскіфські кургани. Праці – “Очерк истории Половецкой земли до конца XIV ст.” (1896), “Археологічна минувшина Київщини” (1925) та ін.

²⁴² Марков – можливо директор 1-ої Тифліської гімназії, де вчився Михайло Грушевський, і знайомий його батька.

²⁴³ Напевно, йдеться про Л.П.Скочковського.

Київ[ської] Стар[ини]; усього того тільки вразило мене, що я посміявся з Kwiaty i owoсу²³⁹ Київськ[ої] Старов[ини]. Хтів побачити ректора, та не довелось, і сьогодні теж мабуть.

Ці дні йдуть довго; мині здається не знать коли я одписав до дому, а тільки в понеділок!

30 [березня 1891 р.], субб[ота]. В четв[ер] ходив до рект[ора] і він сказав за екзамен, “що не тра більш над випускний”²⁴⁰ – дуже я зрадив з цього, але мині трохи не сподоба[лось] поважіння п[ана]– ректора. Зайшовши звіти у архив, побачив В[олодимира] Б[оніфатійовича] А[нтонювича], із ним побалакав трохи. Увечері з Ск[очковським] ходив до Данил[евича]²⁴¹ – добрі люде, але мабуть не буде з них великої користи. В п'ятн[ицю] вранці був у церкві, але стояв не добре, жалкував, що пішов до церкви. Потім був у Архиві, там Каманін за Нестора знову як у четверг почав казати, і мині справді шкода стало, що книжка н[е] вийде до неділі і не можна буде до свят стати причинником того товариства, хоч я раніше міркував, що мене товариство трохи скривдило, через се не тра допасться до єго. Потім чигав на Лучицьк[ого], а ввечері прийшов Добр[овольський], сказав за Маркова²⁴² і мині було досадно на себе, що ця чутка не дуже мене вразила (що зараз з'явилась [думка] – чи не тра йти до церкви – от він формалізм проклатий!). Ввечері був у Л.²⁴³ Тяжко, нема часу зовсім! . . .

1 квітня [1891 р.], понед[ілок]. Вранці в субботу бачився з Луч[ицьким], поводитись приязно, треба йти ще у пятн[ицю]; боюсь, щоб не схотів показувати мирських перспектив. Стрівся з В[олодимиром] Б[оніфатійовичем] й хтів побал[а]кати за [товариство] Нестора, але не міг. Ввечері одібрав лист з дому, міркують за час весілля; я пішов потім до Зл[отоверховникових], щоб спитати, чи не піде Миша у Лавру, там одібрали теж звістку од Галі й підняли такі радощі, що ну. . . Чудне діло, але як побачив я і послухав, таки миші й самому здалося, що треба тільки радіти. Питалися мати, чи можна приїхати на Паску й тітка казала, що мати пишуть як їм тяжко й нема з ким порадитись. Хоч воно мині й не зручно їхати на великдень до дому, але підожду дальшого листу. В неділю був у Лаврі, нічого собі, подавав на молебень, і те тільки вразило, що не чув, щоб читали. Ввечері сидів дома;

²⁴⁴ Мова про вибори М.Грушевського у члени Історичного товариства Нестор-літописця.

²⁴⁵ Особа неznана.

²⁴⁶ Зінківський Трохим Авраамович (1861-1891) – український письменник (друкувався під псевдонімами Т.Звіздочот, Т.Певний). Закінчив військово-юридичну академію в Петербурзі. Писав вірші, байки, оповідання, літературно-критичні статті, зокрема опублікував розвідку “Тарас Шевченко в світі європейської критики” (1891), автор п’єси “Сумління”, віршів для дітей. Рано помер в Києві на сухоти.

²⁴⁷ О.Я.Кониський тоді докладав багато зусиль для видання “Записок НТШ” у Львові, як першого наукового збірника. (Див.: Возняк М. Олександр Кониський і перші томи “Записок” (з додатком його листів до Митрофана Дикарева) // Записки НТШ. – Львів, 1925. – Т. 150. – С. 339-376).

²⁴⁸ Можливо, йдеться про Качанових.

²⁴⁹ Коваленко Григорій (1868-?) – український письменник і популяризатор, громадський діяч на Полтавщині, організатор “Просвіт”, видавець “Життя і знання” (1913-1914), співробітник “Киевской старины”, багатьох галицьких видань. Надруковані збірки оповідань “Жарти життя” (1911), біографічний нарис “Григорій Сковорода” (1919) та ін. Загинув під час репресій 30-х років.

приходив Добр[овольський] і став гадати, чи не вибрали мене²⁴⁴. Се мене вразило; сьогодні розпитаюся.

2 [квітня 1891 р.], вівт[орок]. В десять [годин] учора пішов до архива, по дорозі зайшов до типографії і там посердився на набір і з того було ніяково; коректуру прислали пізніше як обіцялись, до того страшенно брудна, але я додав дві вставки і мині через се ніяково лягається. Це учора зустрів В[олоди-мира] Б[оніфатійовича] і він просто каже: я учора зле ужив ваше ймення, пропонував вас до товариства Нестора. Се доволі приємне; підписали ще: Левіцький, Каманін і якийсь Іванов – се мені було не конче приємне, можна було під більш колочим союзом піднести; але се дурниця. Увечері ходив в корпус, але дядька не бачив, розказували за Коростил.²⁴⁵ і їх жениха дуже жалібні речі.

3 [квітня 1891 р.], сер[еда]. Був у архіві, в друкарні; нічого незвичайного не було. Увечері з Л[уюко] П[олікарповичем] Ск[очковським] ходили до Зінк[івського]²⁴⁶; я думав, що він плохший як єсть; страшенно жалко було на его дивитись. Хоть би Господь дав, щоб одужав. Шкода теж було її сестри [?].

4 [квітня 1891 р.], чет[вер]. Уранці був у Ан-т[оновича], дивився альбом, те мене втішило, що посажали мене з людом поважним, але неприємне, що задержав був Ант[оновича]. Потім був у О[лександр] Як[овича], балакали за збірник²⁴⁷ і зборисько задля сего, він звичайно сердився і я з ним, хоч у цьому те не добре, що я був таки ображений, що мене не заклика-но. Ввечері був у В[о]в[ків], посидів дві години, вечер пропав, бо приходив ще Кач.²⁴⁸ і наборщик. Неприємне, що щось таке завелось з-за несповненої обіцянки, В[олодимир] Б[оніфатійович] і я боюсь, щоб і мене туди не пришили. В архіві бачив Ясин[ського]; Антін казав: вас вибератимуть, давно пора, он коли П[і]с[корського] прийняли, що се вас так обидили. Се мене теж уразило; заходив у архив Ковален-ко²⁴⁹ з кадетами, питався, що я без жалованія зовсім [працюю], із лобви к іскуству. А Ясин-ській казав – він багатий, в его батько як ректор, хоч тут зараз поправив, що се він не дорікає. . .

5 [квітня 1891 р.], п’ятн[иця]. Учорашній день пройшов сумирно. Вранці ходив у Управу,

²⁵⁰ Косач Петро Антонович (1841-1901) – український громадський діяч, батько Лесі Українки, чоловік Олени Пчілки. Закінчив Київський університет в 1864 р., був активним членом Старої Громади. До кінця життя служив у відомстві по селянських справах (Мороз М.О. Літопис життя і творчості Лесі Українки. – К., 1992. – С. 516).

²⁵¹ Мається на увазі Никитський Олександр Іванович (1842-1886) – відомий російський історик, дослідник історії Новгороду та інших російських земель в XI – XV ст. Автор багатьох праць (“Очерки из жизни Великого Новгорода” – 1870, “Очерк внутренней истории Пскова” – 1873, “Очерк внутренней истории церкви в Великом Новгороде” – 1879 та ін.) і підручників.

питатися за жетони, потім заходив у книгарні, був у архіві й одержав гроши. По обіді був Ск[очковський], потім пішов на лекцію і проспав половину – деяка утома чи що?! Купив собі збірник Петерб[урзького] истор[ичного] тов[ариства] і там знайшов себе між оставлених [в університеті]; гріх замовчати, що се міні було дуже приємно. Сьогодні думав, чи йти до церкви – не пішов; зараз треба правити коректуру. Я почуваво себе чудно, наче щось трапилось зо мною незвичайне – невже з того збірника? А тім часом ці дні знову постали думки за Мономаха; дріб'язки їх розбудили, між инчого Косач²⁵⁰ почав казати: міні здається, що самий ідеальний тип між князів – це Мономах і таке инче.

6 [квітня 1891 р.], суб[ота]. Учорашній день був мій; доправив другу главу, в архіві передивився записову книжку – ще гірша як декретова, хочу сьогодні ще кілька передивитись. Зустрів Луч[ицького], але [він] сказав, що не можна сьогодні [зустрітись?], бо совіт і так[е] инче, оберт[ався] приязно. Ввечері правив главу і таки прочитав щось 20 ст[орінок] з Никітського²⁵¹. На лекцію В[олодимира] Б[оніфатійовича] не пішов, бо ніяково було б перед Лис[енком?].

7 [квітня 1891 р.], нед[іля]. Теж саме влас- тиве, що учора, нігде не був; ждав листу з дому, але не одібрав, може сьогодні чи не буде; зате прийшов лист од Грицька з Буків, питає за екзамен; це приємне, це він не забуває за его. Учора міркував, що як знову одкаже мініст[ерство] і почував, що се вразило б мене. Ввечері, прийшовши з церкви, поправив трохи сочин[еніє] та почитав Никітс[ького], зібрався читати релігії та заснув, прости Господи!

8 [квітня 1891 р.], понед[ілок]. По служенію правив коректуру, Никітск[ого] читав тощо. Потім був на акафисті у Іриня; думав попере- реду йти після вечерні, а далі достоявся. . . Увечері був у Ів[ана] Сем[єновича] Нечуя- Левицького]: нічого, балакали любовько; одержав лист од А[нни] Я[мпольської]. Шкода – щось простудив голову й зуби.

9 [квітня 1891 р.], вівт[орок]. Учорашній день пройшов поганенько. Вранці зайшов до А[нни] Я[мпольської] і до канцелярії з поводу Грицька; в архіві прийшлося поробити тільки

²⁵² М. Грушевський вживає нову абрєвіатуру А. Сиянвського, тому що він на той час був висланий властями з Києва за участь у таємних молодіжних організаціях (див.: Сиянвський А. Л. П. Добровольський у споминах... – С. 111-112).

²⁵³ Очевидно, хазяйка будинку, де мешкав М. Грушевський.

²⁵⁴ Не вдалось встановити про яку книжку йдеться.

²⁵⁵ Капитановський Саша – приятель М. Грушевського по Тифліській гімназії.

²⁵⁶ Русов Олександр Олександрович (1847-1915) – український земський статистик, етнограф і фольклорист, член Старої Громади. Після закінчення історично-філологічного факультету Київського університету (1868) працював вчителем, потім був одним з організаторів і активних діячів земської статистики в Україні. Русова (Ліндфорс) Софія Федорівна (1856-1940) – українська громадська, культурна діячка, педагог, дружина О. О. Русова. Брала участь у роботі освітніх і виховних закладів України і Росії, неодноразово ув'язнювалась за зв'язки з російськими народниками, піонер демократичного жіночого руху в Україні, в 1917 р. – член Української Центральної ради. З 1922 р. в еміграції, була професором педагогіки Українського педагогічного інституту ім. М. П. Драгоманова. Залишила багату спадщину – друковані твори з педагогіки, шкільні підручники.

з годину. По обіді поробив, а далі прийшов В[ер]з[илов], Данил[евич], потім мусив іти до В[олодимира] П[авловича] Науменка[?] і звіти вернувся вже опівночі. Там завівся був дуже, краще може було й помовчати, але зате, що хтів, то зробив з В[олодимиром] П[авловичем]. Одібрав лист А[нтіна] С[инявського]²⁵², пише, що приїде сіми днями: се мині звичайно дуже приємно.

10 [квітня 1891 р.], сер[еда]. Учора вже почав був турбоватися, що довго нема листу з дому, аж одібрав – оден мій лист пропав, се дуже неприємне. Одібрав ще листи од Марка й Грицька Г[рушевських], перший бодрий, а другий в меланхолії, треба одписати. Ще згадаю, що присилюсь мині, ніби П[і]с[корський] попросив у мене пробачення й ми помирились, і так мені з того мило було. Вранці виправляв сочиненіє, ходив до архіву, але не діждав Кам[аніна], так і пішов, Боже борони, чи не трапилося чого ему, а мині сказали, що я там – жартуючи, казав, що треба б збунтоватись на его. Потім знов за сочин[енієм] сів та читав Нікітск[ого]. Приходив Лука [Скочковський]. Ввечері пішов заминуті до церкви, але одправа вже зкінчилася; сьогодні були думки на двоє, але врешті не пішов: не було вдачі, стояв би погано... Прости Господи й помилуй Г[алю] й усіх нас. І ще забув: приходила Горсенська²⁵³ і просила Замотова, щоб дати на дорогу в Житомир; мені се здалося не потрібне і я не дав, хоч дізнався од Горсен[ської], що гля того треба з карб[ованці], то можна б[уло] може й дати, але все таки не потрібне! Господи помилуй.

12 [квітня 1891 р.], п'ятн[иця]. В середу як звичайно був у архіві; Каманіні нічого не казав за свою причину; розказував за свого небожа й я узявся попросити Зл[отоверхникова] за него; спасибі, обіцявся клопотатись за ним. Був мене вразив Ік[онников], аж я не дуже поважно обі[й]шовся з ним – сказав, що на тім тижні буде випускати четверту книжку²⁵⁴ й чекать мене не буде, але сего не буду [робити], й учора вже це полагожено. Перед вечером в середу був у мене Саша Капитановський²⁵⁵, Вася В[о]в[к], а потім я заходив до Зл[отоверхникових], за того хлопця й зумовитись за Русових²⁵⁶ – ходили учора туди; там вже поздоровляли з Галиним весіллям; значить уже пішла поголоска; казали за Маркова й

²⁵⁷ Виговський Іван (?-1664) – гетьман України у 1657-1659 роках.

²⁵⁸ Грамота Бучацька – документ про надання Бучачу міських прав. Бучач – місто в Тернопільській області, нині районний центр. Перша згадка про місто датується 1397 р., статус міста за магдебурзьким правом отримав 1515 р.

²⁵⁹ Артос (артус) – тіло, посвячений хліб, що символізує тіло Господнє під час церковного обряду Пасхи.

²⁶⁰ Особа ближче незнана.

²⁶¹ М.Грушевський при підготовці дисертації про Барське староство ознайомився з документами і матеріалами щодо земельних відносин і устрою староства. У спадкоємців Є.Любомирського виникли суперечності з шляхтою, котра не бажала підпорядковуватися старостинській юрисдикції, наполягаючи на своїх “дєдичних” правах. У 70-х роках XVIII ст. пройшло кілька голосних судових процесів Любомирських з шляхетськими землевласниками, документи яких були опубліковані у збірнику “*Volumina legum*” (Т. VII-VIII, 1782, перевидання 1860 р.). Правдоподібно, що М.Грушевський у Румянцевській бібліотечі Москви знайомився з томами цієї збірки. У “Барському старостві” він посилався саме на ці документи (С. 217-224), доповнюючи їх новими актами у збірнику документів про Бар (Архив Юго-Западной России... Часть VIII. – Т. II. – К., 1894. – С. 407-412).

²⁶² З контексту важко встановити про кого тут йдеться.

²⁶³ Грушевський записує роздуми про магістерську дисертацію; адміністрація – документи Барського староства.

там, і у Злот[оверховникових], що вже в Кирилов[ці], дак що мусив розправляти правду. Учора був зрадів даремне – знайшов докум[ент] за Вигов[ського]²⁵⁷ і грамоту Бучацк[у]²⁵⁸, і вийшло що все оце відомо. В друкарні наборщик кривищця з-за мандрівки – справді воно трудно. Не знаю теж як бути з артосом²⁵⁹.

13 [квітня 1891 р.], субота. Учора зранку бігав: забіг до Добр[овольського], по дорозі – в церкву на парастас потрапив, потім в типо-гр[афію] і до Луч[ицького], та не застав, а балакав в унів[ерситеті]: так собі, не дуже зле, не дуже й добре, [декан] обертався дуже привітно, тільки те міні було неприємне, що розказав анек[дот] за Богоцкого²⁶⁰, анекдот і не злий та мене все таки шкульнуло: от глузуватимуть і ти підсмієся, бо не схочеш образити; хоч не дуже підсміявся, а все ж. Дорікав, що перепустили Рум[янцевську] опись Мякотину, казав, що з Бара не вийде диссертації. Читав процесс Любомирськ[ого]²⁶¹ – подає великі надії. Ввечері сів дома, тільки забіг до В[о]в[ків]; там спитали за ТА.²⁶² і єго бесіди, оповідав з неохотою; просила дівчина [Марія Василівна], щоб завтра провести її до церкви.

14 [квітня 1891 р.], нед[іля]. От і вербна неділя! Ходив учора до церкви з дівчиною, вернулися із свічками, було зовсім тихо й донесли [свічки] до дому. В церкві й потім було міні сумно, як часто бува по святах – ізнову почував себе заволокою, неїмущим перебувающого града, не їмущим меж людом певного товариства і так[е] инче, хтів був у сему тоні й листа до дому писати, але нащо їх зажурювати на Великдєнь. Ввечері довгенько думав за свою архівну працю, заснув, сьогодні й у церкві вона [думка] мене докучала. Чи вийде, чи ні? Тепера тільки [справа] за одним – за адміністрацією, якби знайти, то діло певне...²⁶³ В суботу сів в архіві і ці три дні седітиму, шкода, що якраз припадають свята й не можна справи цієї конечне розправити.

19 квітня 1891 р. Хочу сьогодні сповідатись; три дні цего тижня, коли був у Києві, метушня була й поривався скоріще на село, що[б] трохи втихомиритись. Були думки, не треба сповідатись. Руху не почувую, да й не готувався властиве; по правді боюся, чи не з ліноти се, а

така думка, що як недавно я говорив, то щоб се не стало тягаром, не потягло формалізму й лицемірія, то не примушувати себе; прости мене Боже й помилуй, якщо я грішу й помиляюся у цьому, не постав у гріх і прости мене.

Що головніше мав би сповідати – се суєтність. Господь его знає, як тут бути; що я плотяний і дуже мене займають, проти волі, нікчемні усякі думки, на які в інший час не звернув би жодної уваги, се певно; але міні здавалося й здається, що “телесное обучение” тут “весьма есть полезно”, і що краще робити своє діло, возгрівати дух, як нудити себе до формального благочестія. Кажучи се, я не обмишаю, що я не зовсім у сему певний; іноді я боюся, що зоставшися при самому возгріванню духа, я зовсім захолону; але поправді “телесного благочестія” доки ще в мене й так его, порівнявши з духовним, є доволі. Господи, приложи в мені лобови, віри й надії, вдачі до духовного, небесного, отврати очи наші не бачити суєти, Далій маю спокувувати звичайні – на горі моє – гріхи – уразливість, вдачу до балачок, до слави, до суду, погані думки і – мені здається – дріб'язкова немощь, мінительность.

Мене все кучить думка про сім'ю, про Галю, чи не грішу я проти заповіді: аще хто о ближних, паче прісних не печецця й так далі; але подумаєш, що поможу я? Із своєю нервовою, напруженою метушнею, залізанням і обов'язковим клопотом? І все се теж та сама неміч, рабський страх, а пеха свободі, яка зв'язана з духом, і яка ніколи не пропаде, поки все в мене буде крутитись коло “телесного обучения”.

Господи Боже, прости мя і помилуй мя, благоустрой як найкраще Галю, дай їй спокій та щасття, на все добре направ і помилуй нас, амінь.

20 [квітня 1891 р.]. Вчора міні не довелося сповідатись – пропустив час, і жалкував з сего, і нарікав, що не дбав; ввечері так страшенно почув себе чогось втомленим, що в силу вичитав канон страстьям, а причастний – одіклав на ранок, і не попросив, щоб збудили, так і проспав утрєню. Се так мене вразило, що я ще думав, чи добре й сповідатись. Пішов до церкви, там сповідали й читали причастні молитви, я надумався й висповідався, потім вичитав утрєню, канони два, а заснув трохи у садку; після канонів задзвонили на часи, от зараз почали вечерню, дак що причастні вичитав поки причащали, здалося, що добре,

²⁶⁴ Ідентифікувати не вдалось.

принаймні не бавився не знати як. Почував себе дуже добре по сповіді; дідуня дуже докладно казали, щоб пам'ятати, що й знаття й розум – тільки привод до спасенія й що з нашого знаття більше матиме відповідности. Тільки потім принесли коректуру, то повстали думки за видання тощо; а то ще приїхав Пелип²⁶⁴, то мусив виходити до єго й дещо буркнув таке, що краще б було змовчати. Прости Господи й помилуй.

21 [квітня 1891 р.]. Паска. На служеніях поночи спалосся [нерозб.] прости Господи. Після того то спав, то ходив по садку, то трошки читав Діянія [апостолів?]. Повставали були думки знову за історичний суд – у зв'язку з тією суперечкою П[і]ск[орського], як то я повставав, що він мене осудив, як казав, що тра ухилитися суду над особою людською; пригадувалося: не судіте да не судіма будете. Ці думки дуже були тяжкі й не скажу, щоб зовсім я переміг їх або переконався, що вони нікчемні. Думав тільки, що іноді судити не гріх – судити з обов'язку, що історична праця єсть теж обов'язок гля суду, що тра тільки судити праведно, не вдаючи з своїх думок конечну істину; що в суді П[і]ско[орського] мене тоді образило те, що він був не праведний, дріб'язковий і з великою надто певністю виложений, до того ще з уст дружних і таке инче. Думав теж вранці за наукову діяльність, за аскетизм [і] таке инче; одначе межі того багато думав і про свої ближні заміри й праці. Господи, помилуй Галло й усіх нас!

22 [квітня 1891р.]. Сегодня вранці знову пригадав я П[і]с[корського] і прийшла думка, що може то Біг мене покарав, що не святкував тоді Паски, а на Різдво – за те не зоставляно. Дуже та думка миї була прикра і мене кучила, але врешті я не поняв її віри, не може бути, миї здаєця, щоб Господь за се мене покарав, тим більше, що робив я з дозволу духовника, та й перший день святкую. Тим узявся за працю, попросивши Бога, щоб не поставив у вину. Думка за Галло теж мене кучить, вже й не думаю за неї, Господь помилуй її й благоустрой!..

23 [квітня 1891 р.]. Знов ті учорашні думки кучать, що от мав би Біг мене скарати тим, що мене не виберуть до Нестора, або не затвердять, але я все таки не можу на те здатись, не можу

²⁶⁵ Як і обіцялось (лат.).

²⁶⁶ Можливо, аббревіатура слів
“Господи помилуй Галю”.

тому повірити, хоч би воно й трапилось так. Господи Боже, просвіти й спаси нас! Часом міні приходить думка, що як би ці записки дістались кому у руки, як би здивувалися або глузували, що от у наш вік і таке інше... Не стиждуся благовірієм!.. Хоч і багато в мені немоцного, недостойного; сьогодні прийшла думка, що й попереду була, чи гаразд, що в мене стоїть *hoc erat in votis*²⁶⁵, – за поганські молитви?... Здебільшого гаюся у садку; як там гарно, що страх! Ще й не цвіте ніщо, а пахне так у повітрі, що не можна доволі намити-ватись.

24 [квітня 1891 р.]. От і минули три дні; сьогодні перебрався у звичайну свою одіж. Ті думки ГПГ!²⁶⁶ До учорашняго вечера мене кучили; Боже, прости і помилуй. Ввечері міркував, що то, що так мене лякає перспектива не бути zostавленим [в університеті] або вибраним [у товариство]? Дуже вважаю я на шанобу людську, треба б се залишити. Звичайно, що й там якась така була б думка – прибільша авторитет, вплив, таке інше, але до серця не треба приймати – багатство аще течет, не прилагайте сердца!

24 [квітня 1891 р.], вечер. Сьогодні одібрали лист з дому, де мама пишуть за діда й бабуні, що знову якась заковика – якісь чутки і просять помолитись. Се дуже мене вразило, але я не поняв віри, що се мені кара. Біг его зна, як воно; [в]вечері заспокоївся трохи – думка така, що нема чого турбуватись, а тра здатися на Господа. Мама пишуть, – шкода, що мене нема; ся думка давно мене самого кучить; але якби то знати, коли мене буде треба! А то прийшло би жити тепера цілий рік про случай. А молитися – молився й молюся Господеві, що[б] благоустроїв Галочку, дав її спасеніє й щасття й усій сім'ї дав мир, любов, покій, щасття та спасеніє. Боже, помилуй нас!..

25 [квітня 1891 р.], четв[ер]. Сьогодні вранці знову малодушествоваше дух мій; погано, що знову повстали думки за оставленіє [в університеті] тощо. Але воно пройшло; Господи Боже, на тя уповаю, благоустрой якнайкраще і якщо ласка як скоріще, щоб нам не унівати духом.

27 [квітня 1891 р.], суб[ота]. Одправив сьогодні листі до дому; тяжко міні писать, а

більше все через ту мою неможність – що сказати, щоб не образити, щоб не було невпадат і таке інше. Не знаю, чи робити завтра; ці останні дні я таки підупав духом, не знаю тільки чи на добре то, чи на зле.

30 [квітня 1891 р.], вівт[орок]. Виїхав з Сестр[иївки] в неділю; довгенько вагався, але як почало боліти горло, то побачив на ему “пленку”, то поїхав; тепер, хвалити Бога, далеко лучче. В понед[ілок] вранці був у церк-ви, застав, приїхавши, лист з дому; Галя пише, що “зовсім спокійна й з надією дивиця на дальше”, се мене страшенно зрадовало, аж потім по звичаю моему повстали думки, чи не егоїстично, що я хочу знати її за спокійну, чи не лучче страждати, але таки доходить кращо-го й таке ніче... Приходили В[о]в[ки] – старий і молодий, Лучін[ський]²⁶⁷, Тробл[ина]²⁶⁸, і Добров[ольський]; з останнім багатенько балакали, і мині потім було дуже прикро за своє пащакуювання.

²⁶⁷ Лучинський Петро
Лаврентійович – див. прим. 121.

²⁶⁸ Мабуть, що Грушевський
називає Троблину, докладних
даних про яку бракує.

²⁶⁹ Йдеться про статтю
М.Грушевського “Волянський
вопрос...”.

2 Травня [1891 р.], четв[ер]. Учорашній день пройшов нічого; бачився з В[олодимиром] Б[оніфатійовичем] й привіталися дуже добре; балакали за Кам[аніна], за Волинь²⁶⁹ і він дуже похвалив; був у редакції. Вранці пішов до Соф[ійського собору], але опізнився на служе-ніє і тільки поклонився мощам – страшенно [багато] було люду, ледве доступитись, взагалі тепера трудно [бувати] по великих церквах; тим не хочещя мині йти й на акафіст. Учорашній день пройшов ще краще – нікуди не ходив і до мене ніхто, тільки ввечері зайшли на хвилинку В[о]в[ки]. Закликають їхати з ними у неділю, але мині ніяково – служеніє кидать: хіба піти на ранню?.. Господи Боже, помилуй нас!..

3 [травня 1891 р.], п'ятн[иця]. Учора бачив В[олодимира] Б[оніфатійовича] і він сказав за деканат, що одповідь добра, хоча й змісту її він не знає; зараз з'явилися думки – поїти до церк-ви, але потім, по росписанію обдивившись, знайшов, що треба дочекати кінця; хтїв був з сего powodu помолитись та якось не виходить – хай буде воля Божа, мині сором просити у Бога, щоб мене залишили; як залишать – слава Богу! Ввечері згадав, що я вранці не помолився, щоб екзамени добре пішли, з цього ввечері була немала турбація. Був у В[о]в[ків], був там же О[лександр] Як[ович] – спречалися за те, щоб їхати Васи, потім тільки надійшли діти; якось

²⁷⁰ Маються на увазі збори семінарської громади.

²⁷¹ Ідентифікувати особу важко; можливо, це був П.Л.Тучапський, оскільки в найближчі дні М.Грушевський часто зустрічався з ним.

²⁷² М.Грушевський помилився – 5 травня 1891 р. було неділею.

²⁷³ “Всіютувати” – слід розуміти як “уситувати” – розмістити (пол.).

²⁷⁴ Мова про розслідування справи драгоманівського гуртка К.Арабажина, А.Синявського та інших, члени якого були у 1889 р. заарештовані і віддані під суд.

мене здебільшого не задовольють мене ці навідування...

4 [травня 1891 р.], суб[ота]. Учора був у людей²⁷⁰, нічого, поведився здаєцця добре. Ще заходив до мене П.Л.²⁷¹ і міні то дуже було приємно, що поводитись ми добре і щиро, з узгляду тогочасніх наших бесід. Ніяк не розв’яжуся з текущою справою, щоб сповнити свої інчі обов’язки. Сегодня буду седіти мабуть для сего дома; але ні... треба б таки побачити когось з начальства, щоб таки роспитатись.

5 [травня 1891 р.], суб[ота]²⁷². Учора докінчив передмову [до Київщини] etc., сегодня ще б хтілося всіютувати²⁷³ карту й тоді годі, скоріше братися за рецензію й рух. Учора казали що Б[а]рв[інський] дуже просить заповоги. Був я [у] В[о]в[ків], поводитись дуже добре, не знаю, чи буде сегодня, бо зберались їхати; я одмовився. Учора одібрав лист од батька дуже привітний та приємний, ассігнуе гроши і просить наперед не клопотатися за се. Приємне, що за весілля теж пишуть як за певну справу. Господи Боже, помилуй нас! Приємне теж, що у Тифлісі згадують і досі.

7 [травня 1891 р.], вівт[орок]. Одібрав у неділю лист од Галі – пише те ж саме, що й раніше і одписав їм зараз. Між людом був і трохи те міні на себе було прикро, що два раза дотикався фривольн[их] речей. Ввечері хтів був перечитати рецен[зію] з В[о]в[ка], але поїхали, учора було ніяково йти; піду вже мабуть сегодня. Учора так промантивчився, хоч і нігди не був, – то корект[уру] правив, то літопис читав, то Саша приходив. Сегодня повстали думки, щоб з powodu екзаменів іти до церкви; прости мене Господи, але міні здаєцця, що се неміч і я не йду; поможи їм Господи!..

9 [травня 1891 р.], четв[ер]. В вівторок ввечері приходив Добр[овольський] – сповістити про сумні новини з коміссією; шкода хлопців, страшенно шкода²⁷⁴. Але я обернуся до себе. В вівторок згадав я, що бувши на служенні в понеділок, не помолився за екзаменатів; тоді прийшли думки, що тра йти до церкви з-за сего і я таки після вагань пішов опівдню у Софійськ[ий собор]. Коли я почув, що вийшло так погано (з 8 – 4 на письменних застрягли), то подумав – я був у церкві і не

²⁷⁵ Щербина Володимир Іванович (1850-1936) – український історик, педагог, громадський діяч, член-кореспондент УАН, член Старої Громади. У 1873 р. закінчив Київський університет, учень В.Б.Антоновича і М.П.Драгоманова. Працював викладачем гімназій у Києві, співпрацював з Київською археографічною комісією, був членом Історичного товариства Нестора-літописця. З 1920 р. працював у різних установах УАН, керував комісією історії Києва і Правобережжя, тісно співпрацював з Грушевським. Головні історичні праці присвятив історії Києва – “О киевской старине” (1884), “Прошлое Киева и его памятники” (1912), “Нариси з історії Києва 1654-1914” (1926), а також історії козацтва (“Сава Чаленко и Игнат Гольий” – 1891, “Последние следы козачества в Правобережной Украине” – 1899 та ін.). Залишив спогади про Антоновича і Шульгина.

²⁷⁶ Можливо, йдеться про Якова Забілу.

повиньось ніяким обов'язком. От він проклятий формалізм! Ввечері був у В[о]в[ків], балакав з старими – стара була слаба й молода більше коло неї поралась. На себе досадно, що сміявся з старих жартів багато, після так сумного випадку. Учора заходив до О[лександр] Як[овича], потім зустрів ректора і той мене поздравив з оставленієм і стипендією. Переписував рецензію і потім був у церкві. Одібрав листи і телеграмму з дому і од А[нни] Я[мпольської] – ідемо!

10 [травня 1891 р.], н'ятн[иця]. Вчора багато було немощних всяких вагань, та за їх неохота й розказувати. Увечері була у мене бабуня з тіткою; радилися за те, чи їхати. Провівши її, вернувся й зустрів Щербину²⁷⁵ – почали балакати. Потім, вернувшись, правив коректуру да й заснув. Приходив Добр[овольський], казав, що за філологів послано телеграму. А бабуня розказала дуже сумний випадок за чоловіка, що вбито ніби за злодійство...

11 [травня 1891 р.], суб[ота]. Вчора так прогаявся весь день, що гірше й не треба. Вранці приходив Зб.²⁷⁶ і з ним ходили, потім я зайшов ув унів[ерситет], потім, вернувшись трохи до дому, пішов до Золотов[ерховникових] обідати й вернувся вже у шостій. Потім вийшов трошечки провітритись, потім прийшов Добр[овольський]. Отак, як бачите. Почуваю себе поганенько, якось знервовано.

12 [травня 1891 р.], нед[іля]. Учорашній день біганина мабуть була ще гірша як позавчора – падало чекати Ант[оновича], то чекав щось дві години, а далі прийшов Гриць, а після церкви [пішов] до О[лександр] Як[овича] – покликали, а потім – до книжок. Учора мене уразили три обставини – перше, що я дорікнув Марку прилюдно за неприїзд. Друге, що якось по інерції чи що став казати, що в житію Филар[ета] нема релігії, а тільки мораль. А третє, що я почував у собі за всі оці часи стимул самолюбія, – от, мовляв, знай наших.

13 [травня 1891 р.], понед[ілок]. Учора поводився нічого. Біганин було теж повен день; недоспав уже дві ночі й почував себе погано. Хтілося як скоріще виїхати – і гля того навіть, щоб одпочинути. Вчора не був на

²⁷⁷ Тучапський заходив дивитись на квартиру М. Грушевського для того, щоб підняти її на час виїзду Грушевського у Владикавказ.

²⁷⁸ Далі у щоденнику йде чиста сторінка і часовий пробіл – продовження щоденника в червні 1891 р. За цей час (друга половина травня) Грушевський здійснив поїздку по Поділля.

вечерні... Вражіння дуже добре, здається діло засновується чим раз краще.

14 [травня 1891 р.], вів[орок]. Вранці заносив лист на вокзал. Потім заходив дивитись квартиру Тучап[ський]²⁷⁷, потім був за грошима у Дінтера, потім по усіх митарствах – в унів[ерситеті]. Потім, згадавши, що забув переказати, що мині казав Кулак[овський], побіг знову до Унів[ерситету] – гля форми, по звичаю своєму. Зустрівся з Анг[оновичем] і він запросив мене на обід на середу; я згодився без вагання; знову таки по звичаю, – потім постало в мене без ліку усяких “сомненій”; одне вже сьогодні прийшло – що то буде в середу, (а я пости і так не держав оці дні). Потім заходив до бабуні, потім до В[о]в[ків]; і В[о]в[ки], і О[лександр] Як[ович] знову казали за інтригу проти мене... Вернувся од В[о]в[ків] і так мині страшенно сумно стало – не з того, що з ними розстався, а трудно сказати з чого; може з того, що буть зтомлений, бо дві ночі не досипав. Мене кучить думка, що я з-за дрібязків, од яких би можна зовсім одкоснутись, не дбаю про душу; не дбаю й про прісних²⁷⁸.

1891, липця [червня] 4. З-за деяких прояв не зовсім звичайних, що були мене потурбовали, не хтілося писати раніше. Перше те, що застав я А[нну] Я[мпольську] тутечки і мій план сваташя, так уже розміркований через се не то, щоб занедбано, а просто одложено – як то воно буде виходить. А друге те, що 30 травня на Вознесеніе впустив я хрести; другого дня я страшенно був тим потурбований, хоч – прости мені Господи – більш, як мині здається, через те, що вже почував раніше потребу будь переляканим та потурбованим. Потім трохи приспокоївся з того, що теоретично оправив себе (що не з умислу, що з хрестом натільним можуть трапиться таки чи подібні випадки, значить в цьому нема гріха, врешті – що й не певно зовсім, чи туди вони впали), але більше почуттям – це мене й турбує тепера – бо заспокоїтись з недбалости, індеферентізму – борони Боже! Боже прости й уразуми мене! Хтів би подивитись за батюшкою, зовсім налагодивсь був спитати о[тця] Капітона, та не прийшлось.

6 [червня 1891 р.], четв[ер]. Учора ходили усі до церкви укупі, й Галя причащалась. Почуваю себе не покійю, хоч не дуже; додержую

епітімію – тиждень не читати нічого стороннього. Часто думаю за Галю; вагаюся, але врешті звичайно перечити не маю; сьогодні він [В.Шамрай] приїде, дуже цікаво подивитись на его. Одібрав лист од Карпін[ського], пише, що має приїхати. Учора й позавчора балакали з Сашею; виходить добренько, краще як я сподівався.

7 [червня 1891 р.], *п'яти[иця]*. Учора одібрав лист од А[нни] Я[мпольської]; перше почуття було – досада й гнів, ніби за мою щирість мене ж беруть у руки, а далі роздумавши – став думати інакше. Тепер вагаюсь, чудно – образ М[арії] В[асилівни Вовк] одступив тепера. Ніхто тут мені не порадить окрім Бога; думаю одписати на другий день після Трійці абощо.

14 [червня 1891 р.], *п'яти[иця]*. Сьогодні обвінчали й проводили молодих²⁷⁹.

14) Сьогодні обвінчали й проводили молодих, дай Господи милосердний найбільшого щасття й спасення. Їх щасття – наше щасття; помилуй нас Господи! Звечора метушились і підтоптались; дуже потурбовало, що не готова була сукня²⁸⁰ до вінчання. Обряд проваджено добре; за ціми церемоніями ніякого майже руху душевного не зосталось. Дуже вразила розмова Вик[тора] з батьком, хоч я певний, що те було щиро й без усякого умислу; потім се трохи забулося за обід, але було прикро те, що стара якась була насуплена; було мені прикро теж, що я надто трохи вільно поводився. Але це дріб'язки. Боже, пощасти, помилуй, спаси!..

16 [червня 1891 р.], *нед[іля]*. Сьогодні чекаємо од молодих звістки; мама ждуть телеграмми та мабуть не буде; як там Господь їх милує? А в хатах така пустка, й за столом так просторно. Одібрав сьогодні лист од хазяйки, що перейшла, а то я почав був турбуватися за свою мізерію. Підбиваю, щоб їхати на хутір, та не знаю, чи вдасця. Час би бути відповіді й од А[нни] Я[мпольської] – чи не образиться?

17 [червня 1891 р.], *понед[ілок]*. Учора їздили на кладовище – так там гарно, рожею заросло повно й игчими квітками. Потім то читав Істор[ію] реліг[ій], то так сновигав – ввечері стало мінні дуже досадно за се й став взагалі міркувати на тему за перешкоди до роботи; дуже мало зроблено за увесь цей час гля екзамену, й хто его зна, чи зроблю даліше більше.

²⁷⁹ У щоденнику далі йдуть записи на наступні дні, але на окремому аркуші М.Грушевський ще раз описує 14 червня 1891 р. Тому подаємо цю вставку як продовження записів за 14 червня, писаних, очевидно, заднім числом.

²⁸⁰ У рукопису – “скуня”.

²⁸¹ Очевидно, лист був від П.Л.Тучапського.

²⁸² Далі у щоденнику два чистих аркуші.

²⁸³ Фінкель Людвік (1858-1930) – польський історик, професор Львівського університету з 1892 р., ректор у 1911-1912 рр., дійсний член краківської Академії знань, ініціатор і видавець “Бібліографії історії Польщі” (тт. 1-3, 1891-1904). Автор численних праць з історії Польщі і польської літератури (“Marcin Kromer historyk polski XVI w.” – 1882, “Elekcja Zygmunta I” – 1909, “Historia Uniwersytetu Lwowskiego” – 1894), а також праць теоретичного плану – “O tak zwanej metodzie regresywnej w nauczaniu historii” (1894) та ін.

18 [червня 1891 р.], *вівторок*. Одібрали сьогодні лист од наших – хвалити Бога – листи добрі; дай Боже, щоб і було все справді добре. Одібрав лист од Т.²⁸¹ й хочемо їхати як скоріще – у п’ятницю, 21 [червня]. Помилуй Боже нас грішних!²⁸²

19 [червня 1891 р.], *середа*. Дочитую книжку за дороги; а це чудно, що так швидко виїздимо; учора на хуторі – так шкода кидати й їхати у Київ, що страх. Хочу з батьком перебалакати за свої справи, між инчого й за А[нну] Я[мпольську], та ніяк не виберу часу. Шкода, що мое оповідання так зосталось.

20 [червня 1891 р.], *четвер*. Почуваю сі дні себе дуже гармонично, себто гарно. Сьогодні пішов був у собор на служеніє, та спізвився: починають години ранище як я думав; учора ходив туди ж на всенощну. Одібрав учора лист од А[нни] Я[мпольської] – гарний, хоч і з звичайними “виговорами”, помилуй її Боже. Меж инчого вона каже, що от як дівчина виходить без любови – “всі скажут хором: слава Богу! Й ні один не скажет жаль”. Се вона приміняє до себе, але се можна примінити й до Галі й мене; за це хочу одписать, бо не почуваю себе винним. Учора прочитав книжечку Фінкеля й написав рецензію²⁸³.

Червця 13 [липня 1891 р.]. Після довгих блукань повернувся я вчора до своєї келії, вкупі з Галею і Віктором. Довго розказувати те, що було. Дуже надало мені клопоту ангиинне горло, але в дальшій мандрівці повелітали турботи потроху. В Сестренівці застав Галю вже, а Саша був здоровий. Іноді мені здаецця чимсь чудним, що Галя вже оддана, нема її повороту. Пощасті Боже їм!

14 [липня 1891 р.]. Учора бігав майже цілий день, одначе поробив і в архіві години з 1 1/2. Ввечері були у Софійськ[ому соборі], але прийшли зарано. Ввечері трошки робив – поправив коректуру тощо; одібрав лист од А[нни] Я[мпольської] і зараз і собі одписав; умудри Боже у сій справі.

17 [липня 1891 р.]. З того 14 [червня?] так мині було тяжко, так тяжко – що страх! Бо Галя виявила ясно своє незадоволене. Господь его зна, сю нудьгу не легко й зрозуміти, що в її – чи жаль, чи гордість, чи самовиненне...

²⁸⁴ Можливо брат Леоніда Добровольського – Володимир; докладніших даних не вдалося розшукати.

²⁸⁵ Родина вчителя з Київщини Динника, який вчителював на Північному Кавказі, була близькою до батьків Грушевського у Владикавказі. Грушевські часто бували у Динників, де господар замовляв дружині різні українські страви, гарно грав на скрипці і навіть почав вчити грі Михайла (Київ. – 1988. – № 12. – С. 131.).

Так іноді полекшає, розважиш її, а потім знов; тяжко. Учора ввечері приходив А[нтін] Син[явський] з Вл.Добр[овольським]²⁸⁴ посідали, пореготались, потім я пішов з Син[явським] до О[лександра] Як[овича] – розбалакались і роз'яснили собі свої відносини; він дуже радів, побачивши Галю. Сьогодні мині стало страшенно жаль, що я сміявся учора з Добр[овольського], з его вигадані[х] хімер і навіть дошкуляв его.

18 [липня 1891 р.], четвер[е]. Те ж само – то нужуся, то трохи заспокоююся; рознервовався я дуже: вірши “Я, Матір Божія. . .” попалися мині, дак не міг навіть дочитати їх до кінця. Учора ждав Син[явського], щоб їхати укупі в Китаїв, та не прийшов – поїхав; я робив в архіві трохи й дома. Сьогодні вранці вагався з-за акафисту, та таки не пішов. Учора ввечері балакали за Диннічку²⁸⁵ й мині прийшло в думку, що може Господь і це на найкраще зводив і зведе; дай Боже, й помилуй нас! . .

22 [липня 1891 р.], понед[ілок], вечер. Сьогодні провів своїх. Щастя Боже їм на всякому місці; на прощання щиро побалакав з Вікт[ором]; казав він дуже добрі речі – дай Боже, щоб завів їх на діла. Помилуй Боже Галю й дай їм щасття!.. З Сашею дуже прощалися сердечно, хлопець дуже, дуже добрі дає надії; порадує Боже нами усіма старих батьків! А останні, тай усі таки, відколи приїхали дні було мині дуже сумно й важко, поможи нам Боже!..

24 [липня 1891 р.], середа. Учора пішов вранці в церкву [помолитись] за наших, потім робив; текуча робота взяла мене в обценьки й одігнала усі думи; я кучив метранпажу за наборщиків, а коли він сказав учора, що ставить двох, а далі й третого – я схаменувся, що в мене мало оригіналу й чимдуж узявся за виправку. По обіді забіг до В[олодимира] Б[оніфатійовича] – попрощатись – розсталися дуже привітно, О[лександр] Як[ович] каже, що він знедужав, видно морально – мені его дуже не шкода, бо все таки він не потребує жалкування, а спочуття до его велике. Як то наші там? Сьогодні беруся писати листи – запустив.

26 [липня 1891 р.], п'ятн[иця]. Мене таки добрі люде не забувають – позавчора прийшли Дашкевичи²⁸⁶, а вчора я до їх ходив вранці –

²⁸⁶ Див. прим. 33.

²⁸⁷ Можливо, йдеться про Василя Івановича Селина – студента Київської духовної академії, який брав участь у роботі семінарської громади. Про нього згадує О.Лотоцький (Сторінки минулого. – Ч. I. – С. 104). Але міг бути і В.І.Самійленко.

вкупі ходили по церквах, був ще ВИС²⁸⁷ й Грицько з Шабельн[ого?] – завів він дуже важну розмову – про загальний погляд на брак і я з охотою виложив свій погляд; дуже добре, що він сам се зауважив, а то він ішов у данайський табор зовсім не обережно. Одписав А[нні] Я[мпольській] – щиро й чуле; Біг її зна, що тут і як чинити; я все таки не зовсім певний, щоб були ми щасливі, хоч я тепер і ношуся з думками про неї. Заніс учора трохи грошей до схову. А з типограф[ії] нема нічого, здається чи не даремне мене там налякали – мабуть прийдеця знову собі йти туди та лягаться – себто просити.

29 [липня 1891 р], пене[ділок]. Учора з Дашк[евичами] ходили в Лавру; вернувшись – робив; до вечерні не пішов – ще попереду думав, що це краще одкинути, що тут більше форми як доброго; одначе, не пішовши, почував себе ніяково – зараз заходили усякі думки – меж нами така, що у горі пішов би й з радощів – а тепер залінувався, але я все таки не одстаю од попередньої думки. Рабський дух страшенно в мені панує й мені дуже хочеться жити просто, й просто дивитися життю у вічі, не заглядаючи до свого календаря. Вчора ввечері був Леонід [Добровольський], позавчора – Дашкевичи ввечері (вкупі ходили до церкви), а я в їх [був] вранці, а провівши їх, ще був (на закликання) до О[лександра] Як[овича] – тільки проседів не уступаючись в розмову, поспитав Грицька за его справи. Йдучи звіти, потрапив на пожар і втік, щоб не з'явилася думка в огонь лізти. В п'ятн[ицю] відносив книжку у О[лександру] Як[овичу], отак бігаю, чи гостей приймаю – се мені надає суму, думав, – що хоч влітку сего не буде!... Сьогодні, як виїхали наші – тиждень – се мені трохи стало сором, що я не записую про них, але згаду[ю] я часто. І вчора рабський страх зараз на що сторону почав мене бити.

Червець [липень 18]91 [р.]. 30, вівт[орок]. Мабуть я швидко зовсім зажурюся: учора по обіді прийшов Гриць з Шабельн[ого?], потім Добр[овольський], дуже приємно було з ним[и] побачитись і побалакали любенько; тільки мені трохи не приємно, що розмова так велася, що я “розправляв” про сучасну історіо-гр[афію], а Добр[овольський] слухав. Ще важніше, що Грицько мені розказав; на мене – то тяжка коллізія; вразуми его, Господи! Бідна, бідна дівчина! А сьогодні мені стало досадно

²⁸⁸ Дружина М.П.Дашкевича –
Олександра Олександрівна.

²⁸⁹ Йдеться про арабські джерела
до давньої історії Росії.

²⁹⁰ Мехлюдія – меланхолія.

²⁹¹ Біляшівський Микола
Федотович (1867-1926) –
український археолог, етнограф,
мистецтвознавець, академік УАН
з 1919 р. Закінчив Київський
університет у 1891 р. У 1902-
1923 рр. – директор Київського
історичного музею. Досліджував
історичні пам'ятки на терені
України. Головні праці –
“Монетные клады Киевской
губернии” (1889) тощо.

на О[лександра] Як[овича], що він радився усе
зо мною за це, а по правді не розказав. Була
думка, чи не піти до церкви, бо може сьогодні
опереція із Ол.Ол.Д.²⁸⁸, та не пішов, поздоров
її Боже – добра жіночка.

Час би вже бути листу з дому, якщо у їх там
ведеця.

31 [липня 1891 р.], серед[а]. Все таки нема
листу з дому. Одібрав учора [лист] од А[нни]
Я[мпольської] – поправді вже був теж заскучав
за листом; мало цікавого тільки. Учорашній
день пройшов гарненько: ніхто не приходив і
перешкод не було ніяких (тільки Добр[оволь-
ський] зайшов за грошима й зараз поїхав).
Висів у архіві 4 години з хвостиком, переди-
вився арабів дома²⁸⁹. Так воно можна щось
зробити, і почував себе добре. Сьогодні думаю
забігти до Дашк[евичів]. Подумав теж сьогодні
за наближаючийся піст і говіння – не знаю. Не
хотілося б одставати од заведеного вже, але чи
добре...

31 [липня 1891 р.], середа, веч[ір]. Одібрав
сьогодні лист з дому, пишуть все благополучно.
Дай Боже.

2 серпня [1891 р.], п'ятн[иця]. Вчора був на
посвячинні, і з вечера ходив; думав за говіння,
та тепер не випадає. Позавчора ввечері був у
Василя – приїхав із жінкою; посів я в его
години з дві – нічого, гарненька й мабуть добра
жінка в его. Вертаючись, трохи в мехлюдію²⁹⁰
вдався. Вчора ввечері запрошений був “на
пиріг”; зарані перепросив і довго не сидів, пово-
дився гарненько. Позавчора й вчора заходив до
Дашк[евичів], та й сьогодні зайду.

Тільки усі оці путешествія страшенно мене
бентежать, трохи Богу молосся, щоб ніхто мене
не зачіпав. Ніяк не зберуся й одписати А[нни]
Я[мпольській], треба б хоч сьогодні.

3 [серпня 1891 р.], суб[ота]. Вчора нікого в
мене не було гостей – так хоч би кілька днів.
Сьогодні міркував за говіння; вже з'явилася
була думка (як то в мене бува – от мовляв
злякаю), щоб іти сьогодні вранці до церкви,
щоб причинити до говіння.

4 [серпня 1891 р.], нед[іля]. І вчора не було
нікого – заходив тільки Біляшевськ[ий]²⁹¹ та на
лихо не застав. Був звичайно у Дашк[евичів] –
там мене удвох наражували до весілля,

²⁹² Роман – працівник Київського Центрального архіву.

²⁹³ Крисловський – працівник Київського Центрального архіву.

²⁹⁴ Оглоблін – очевидно, це не російський історик, а власник київської книгарні М.Я.Оглоблін.

²⁹⁵ Чернов – ближчих даних бракує.

Влад[имир] казав, що я й тепера горобців лякаю. В архіві неприємности – не було ще ніколи (11 год.), Роман²⁹² став кричати, що хожу не тіми дверима (хоч даремне), а у 3-й год[ині] Крисловс[ький]²⁹³ почав умовляти Каман[іна], щоб ішов зі хати, таке инче і врешті Каман[ін] позаберав книжки. Се мене вразило; до того й в типогр[афії] справа йде дуже зпокову й я удався у мехлюдію. З церкви пішов у ботаничн[ий] сад, рано ліг і таке инче. Ввечері прийшла думка, що що це Саша нічого не написав і я злякався – Боже помилуй нас! Галі нічого не писав – не знаю, до А[нни] Я[мпольської] теж одпис[ав] офіційно доволі. Ой немощний, немощний я, дуже!

5 [серпня 1891 р.], віт[орок]. В неділю мав велику радощ: одібрав лист з дому й мама пишуть, що вони зовсім тепера щасливі – так усе йде гаразд; дай Боже, щоб так і було, було й завше! Теж дуже радів, одібравши од Саши лист по українську. Дай Боже! Але вчора було мині тяжко з усяких перешкод: опізнився в архів, бо забіг до Оглобл[іна]²⁹⁴, потім до своїх, в архів прийшов [нерозб.] й поседів з півтори години, а далі одібрав лист од В[о]в[ків], щоб довідатись, чи єсть Чернов²⁹⁵ і зараз же дать знати – то вже заніс той лист на вокзал. І так мині було нудно, трохи не плакав – вже всякі пляни в голову приходили – щоб замикатись, нікуди не виходити чи т[ак]е инче. А головна думка, що се єсть мій хрест. Теж мині дуже неприємне, що так багато мушу мати суєти на сім тижні.

9 [серпня 1891 р.], н'яти[иця], вечер. Завтра думаю сповідатись; багато було суєти сі дні – головно, що в архів ходив, а то бігати треба. Сьогодні ввечері і вранці почував себе дуже добре... Але хочещя дуже спати.

10 [серпня 1891 р.], суб[ота]. Оце маю йти до сповіді. Почуваю себе спокійно, нема страху або руху – чи добре се, Господь зна! Коли я думав задалегід[ь] за говіння, воно мене лякало, але ці останні часи – ані на чич, тільки так собі міркую, як то буде після него, на вільному часі. Гріхи моє, ті що й раніше – чи що кращаю я, Біг зна, – чи не поганчаю – теж хто скаже? Дуже мині неприємна моя суєтність, та зле ще превозношеніє, фарісейство. З формалізмом я борюсь – чи здолаю побороти? Одіслав навмисне причастіє на неділю, щоб

не одривати часу у роботі й як менче її перешкожати; сьогодні сів в архіві до пів другої; було неприємне тільки, що Кам[анін] завів широкі балачки, хоч дуже цікаві, за Лучицького; а зрания правив коректуру, потім був у Благов[іщенській] церкві.

Я хтів був спитати духовніка за Грицькове весілля, але сьогодні, коли я читав канон, стало мені се ясно.

Мині приходили думки, що я дуже зле приготувався, не одкинув роботу усяку. Се трудне гля мене дуже питання. Справді я не достоен причастія й нема в мене теплого каяття – але брати себе у формальні тиски, як 1887 р. – чи не гірше ще буде; се було тільки биття батоном, од котрого хтів би тільки втікти як скоріше²⁹⁶.

Уразл[ивість], гордість, заздрощи, балачки, схолодність, суєта, помисли паскудні, крес-тики.

Помилуй мя Боже немощного й окаянного, спаси і ущедри.

Я йду! Боже, не отрини мене, але помилуй Галю й усіх нас, і всіх скорбящих, страждущих і озлоблених.

11 [серпня 1891 р.], неділя. Сповідав мене о[тець] Володимир, сповідав дуже мало – зараз розгрішив; мині хтілося, прости Господи, скакати, так що я заледве достояв одправу; вийшов з церкви вже о пів дев'ятої, вертатися було дуже гарно. Прийшовши, вичитав два канони й ліг спати щось у одинадцятій, бо дуже був зтомлений. Сьогодні був у Благовіщенський [церкві] й таки причастився. Було мині смущеніє: читаючи молитви передпричастні, згадав я, що на дворі пиляють два чоловіки – зараз думка, що то гріх і за него – щоб я цього повіків не робив цілий день після сьогоднішнього; хоч я її одігнав, але вона мене кучила, й навіть тепера кучить. Я не хочу її поддаватися, бо це формалізм той, котрому й учора й сьогодні брався я що мога противитися. Прости Боже й помилуй! Перед причастієм молився за Галю й за Віктора – помилуй їх Боже! Молився й за Ганну, й за Ольгу.

Батюшка казав добру промову (хоч я її слухав боязько з поводу свого того смущенія) про те, що як хто має певну віру, той завше спокійний, сміливий, й ні за чим не журицца дуже. А я такий полохливий, переляканий!..

[11 серпня 1891 р.]. Неділя, вечір. Трохи мої смущенія попроходили; був у церквах, звіти

²⁹⁶ Далі Грушевський перераховує для сповіді ті риси власного характеру, котрі він вважає негативними.

зайшов поседів у Дашк[евичів], пильнував, щоб не завести розмову за щось недолadne. Не знаю, чи з втоми, чи що з їжи трохи почуваю себе наче нездоровим. Та се суєта. Завтра б треба одписати щось до Галі – написала мені! Пощастить їм Боже! Одібрав лист і од А[нни] Я[мпольської] – од мене [буде] на завтра.

1891 серпень. 12, понед[ілок]. От причастний день і пройшов; дуже було міні не приємно, що вночі було недобре й спалося погано; Господь его зна з чого. Думав, чи не піти до церкви, але помолився тільки вдома, а до церкви не пішов. Сьогодні, читаючи канон ангелу, прочитав молитву, щоб нам бути в царстві Божому з ангелами, й се мене здивувало трохи – так я осуєтився. Боже, помилуй нас! Учора звечера читав іст[орію] Реліг[ій] та думав за свої справи. Думав, що не вспію видержати екзамена до Різдва, а перед літом уже мабуть.

13 [серпня 1891 р.], вівт[орок]. Учора одібрав лист з дому – пишуть за архієрея дуже неприємне. Шкода Василя, коли б Господь ему пощастив хоч трошки. Вчора робив цілий день без перешкод (поседів тільки годину у Дашк[евичів]), в архіві зробив чимало, а ввечері принесли хуру корректур, коло 2 листів – V гл[ава], буде ще й на сьогодні правити. Тільки те шкода, що не можна повологщі доправити цей шматок V гл[ави], боюсь, щоб не було дуже волохате. Прочитав лист од Ямп[ольського Володимира] – назначено его інтендантом старого. Дуже радію, тільки мені здалося, та воно так і єсть, ще се одсовує од мене дальше А[нну] Я[мпольську] зо всім салоном нових обставин.

14 [серпня 1891 р.], сер[еда]. Учора теж працював як запряжений, од коректур аж голова замакітрилася, ще оце буду доправлять. Виходив тільки ввечері до Дашк[евичів], а сьогодні не знаю, чи йти ув архив, чи доправляти оригінал? Мабуть піду таки. А сьогодні перенес[ення] мощей св.Феодосія, по церквах служенія – а я не пішов. Отче Феодосіє, помилуй нас!

15 [серпня 1891 р.], четв[ер]. Перша Пре-чиста. Учора був у архіві, а прийшовши, зробив щось трошки з Київщини – дуже ся робота йде зпокволу. Увечері був у Благовіщ[енській]

^{296а} Напевне, на чисть прохання М.Грушевський давав уроки хлопцеві ("Мач" – ?), який повинен був скласти екзамен. 20 серпня 1891 р. Михайло пише, що хлопець успішно склав іспити.

²⁹⁷ Грінберги – лікарська родина, для їх дочки М.Грушевський давав приватні уроки.

²⁹⁸ Варвара Филіпівна – дружина одного із знайомих М.Грушевського, більш докладних даних бракує.

церкві], звіти зайшов до Дашк[евичів], поки вернувся тощо – було десята година, почитав історію релігій та й заснув. Вночі було міні велике огорчення. Збираюся їхати у Боярку властиве за того Мача^{296а}, а тепер хочу іти у Софійськ[ий собор]. Господи Боже, помилуй нас!

17 [серпня 1891 р.], суб[ота]. В четв[ер] був у Боярці, там собі прогаявся гарненько, ходив на вечерю й чтенія, а як поїзд опізнився – прийшов у 1/29, то я й не заходив до Дашк[евичів], а поправив коректуру тощо. Учора пішов на служеніє, був і в архіві та мало що зробив – треба було піти й в бібліот[еку], і в I гимн[азію], і до Гринб[ерга]²⁹⁷. Трохи мені ніяково, може я її зконфузив, що тут же на аллеї почав читати уроку. Перед вечером заходив до Дашк[евичів], була там і Варв[ара] Фил[іпівна]²⁹⁸. Одібрав лист од А[нни] Я[мпольської] – добрий. А вчора ввечері хазяйка об'явила, що зостаємося у сему помешканню; що ж, буває й гірше!..

18 [серпня 1891 р.], неділя. Учора тільки що поткнувся в архив, застав там друкарськ[ого] хлопця з дуже неприєм[ним] листом од наборщ[ика] ("Реззким") – хтів був ему вимовити за се, та передумав – може це він по "невежеству" – се суєта. А тільки попросив приготувати оригін[ал] і через се я пішов скоро з арх[иву] й цілий день правив оригінал. Одначе ввечері коректури не прислано. Тра все таки архів на якійсь час залишити мабуть через се, хоч се не приємно. Одібрав лист з дому – пишуть, що молоді збираюцца їхати 17-го. Пощасті Боже! Трохи мене вразило, що од Віктора не було за увесь сей час ані стрічки – не за себе, міні що? Аби вони були щасливі. Ввечері учора попрощався з Дашкев[ичами] – сьогодні [вони] виїхали вранці, так що я й не проважав. Що я зауважив – на сім тижні ніхто мені візитами не перешкожав (був тільки на хвилину Вл[адимир] Добр[овольський]) – се приємно дуже, тільки коли б людей не оплудити й не розсердити.

19 [серпня 1891 р.], понед[ілок]. Учора не був нігди окрім церкви. Робив і по служенію й по вечерні, хоч не без вагань; була найшла думка, що я за те повинен сьогодні піти до церкви, але я одігнав її яко формалістичну й юридичну. Вертаючись ввечері, думав за творчество і

свободу его, а також за те: свободою, ею же Христос вас свободи, стойте и не паки под узы работы держитесь – токмо да не свобода в вину плоти... Сієї свободи я прагну й борюся задля неї. Але який я переляканий – як тільки заходить яке вагання – зараз постає невиразний якийсь страх – за Галю. Господи Боже, помилуй й поможи нам!..

20 [серпня 1891 р.], вів[орок]. Учора знов [були] вагання; знов смущенія – приходив хлопець Мач. і сказав, що з усіх [предметів] видержав [екзамени], з руського – непевне, а ввечері буде совіт – от і причина. Я одначе не здався. Господи Боже, даруй нам дерзновенно, свободно і неосужденно приступати к тебе. Зробив не багато – то в бібліот[еці] книжки гортав, то вийшов та зустрівся [з] О[лександром] Як[овичем], то забіг в гимназію, а вертаючись – зп[іт]кався з В[о]в[ком] і мусив зайти ввечері [до них], посідіти 1 1/2 години. Дуже се все неприємне й важке.

21 [серпня 1891 р.], сер[еда]. Спаси Господи й помилуй! Потроху борюся за свою свободу. Ввечері учора дізнався, що таки хлопець перейшов [у наступний клас]; слава Богу! І все таки дивувався, як то з своєї немоци я з дрібних обставин ставлю собі трохи не принципіальні “чи бути, чи ні”. Врапці заходив у типогр[афію] – там щось робота заснула знову дуже міцно.

22 [серпня 1891 р.], четв[ер]. Учора був у Добр[овольського], а там був С[и]н[явський?] – балу, балу, досідили до години – правда, що пішов я пізенько; шкода, що більше каламбурили тощо. Заходив у гімн[азію], та Голуб[овського] не побачив – дуже неприємно. Одібрав [листи] од Клим[овського] (і листи лежали у Злот[ов] [єрховнікових]).

23 [серпня 1891 р.], н'ятн[иця]. З ваганнями й з великою неохотою таки пішов до типогр[афії] й вопіяв; справді ввечері прислали з аркуш коректури. Звіти подався в думу – з-за комісії Клімовського²⁹⁹, зайшов в капличку, звіти в універс[итетську] бібліотеку (таки знайшов Конст[антина] Порфир[огенета]³⁰⁰) й тільки коло 12-ти дістався в архів. А по обіді мусив бігти до Грінб[ерга], звіти зайшов до Ол[ександра] Як[овича], коло 9 [години] прийшов до дому й правив коректуру – бігаємо. З Грінб[ергом] поведився добре і вона

²⁹⁹ М. Грушевський напередодні отримав лист від знайомого по Тифлісу Клімовського Григорія Андрійовича – вчителя російської мови Тифліської гімназії, про якого Грушевський відгукувався досить приязно. У родині Клімовських гімназист Грушевський бував часто. Очевидно, у своєму листі Клімовський звертався до Михайла з якимось проханням, яке треба було вирішити у Київській думі. (Див.: Грушевський М. Споми́ни // Київ. – 1988. – № 11. – С. 121-122.)

³⁰⁰ Константин Багрянородний (905-959) – візантійський імператор і письменник, залишив важливий з історичного погляду твір “Про управління імперією”, де є дані про ранніх слов’ян і Київську Русь. Грушевський розшукував саме цей твір.

то дорікала, що я окрім історії ні про що не балакаю з нею, та це суєта – нема про що нам і балакати.

25 [серпня 1891 р.] нед[іля]. Борюся, часом і побораю, а часом побораюся. Якийсь немощний страх останніми часами знову в мені піднявся й мучить мене, нагинаючи до формалізму. Учора вранці був у Благ[овіщенської церкви] і так мені стало гірко й сумно – хоч плач!.. Оце сижу й вагаюся – чи йти у Соф[ійський собор], чи ні. Учора прочитав хостом 40 ліг – подобалось, тільки основна ідея, що найтяжча кара – згубити, в єго не показана ясно, пластично, себто, що се єсть найтяжче лихо.

27 [серпня 1891 р.], вівт[орок]. В неділю трохи поробив по служенні, а ввечері пішов у корпус – на лихо дядько був дежурний, провозжали кадетів в М[оск]ву, так що ми пішли укупі на вокзал. Я попереду жартував, а далі покинув трохи. Вертаючись, засмутився на ту тему, що ніколи я не був молодим, вільним, щасливим – завше щось гнітило, лякало мене. Прийшовши, зараз ліг. Учора не був нігди й у мене ніхто [не був]; був у архіві, зробив 24 л[исти?]. Каманін налякав мене, питаючи, чи не втомляюця очи; справді, щоб їх не зопсувати. Одібрав лист од А[нни] Я[мпольської], звичайний, добрий; мене трохи тяготить думка, чи гаразд, що я так фаміліярно тощо повожуся? Але се щиро, без обману... Прости нас Боже! Од Галі все ще нема нічого – але ще рано; пошта ходить кудоюсь навкруги, лист іде 10 днів з Тіфліса. Учора в архіві казав Кам[анін] за вибори П[і]ск[орського] й Молчан[овського] до Петербурськ[ого] товар[иства] истор[ичного]: се мене не вразило, дуже принаймні. Взагалі ця історія поблідла й сховалась. Воля Божа!

28 [серпня 1891 р.], середа. Немоци, немощи – й краю їм нема. Учора робив як звичайно; в унів[ерситеті] бачився з А[нтоном] Ясин[ським], з Голуб[овським], Довн[ар-Запольським] і балакали. Антона шкода (грішний я таки подумав: і твоя бадерість та гордовитість пропали під впливом обставин!). Ввечері подумав, що давно не бачив Добр[овольського], пішов до єго, не застав і все таки прогаявся з годину, а потім він до мене прийшов – так часу й уплило.

³⁰¹ Мирний Панас (літературний псевдонім Панаса Яковича Рудченка) (1849-1920) – видатний український письменник, автор класичних творів – романів “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” (1880), “Повія” (1883-1884) та багатьох інших.

³⁰² Прізвище невідоме, напевно, якийсь поліцейський чин.

³⁰³ Справа з одруженням Грицька Грушевського описана О.Лотоцьким (Сторінки минулого. – Ч. I. – С. 68-69).

29 [серпня 1891 р.], четв[ер]. Вранці учора заходив до мене старий В[о]в[к], а по обіді – молодий; зумовилась завтра зійтися – себто, щоб я пішов до его. З В[о]в[ком] укупі пішли до архіву, по обіді читав трохи Мирного;³⁰¹ а далі задзвонили до церкви; неприємно було почути, що у сусідній хаті живе Р...³⁰² знаця маю над собою око. Ввечері поробив трохи, виправив коректуру – й не дурно, бо вранці, ще я спав, прийшли за нею, став думати та й заснув. Од Галі нема досі листу; од батьків і од Саші одібрав. Вагаюся й борюся; немощи обсіли мене були з того powodu, що тепера тріма[є] екзамену Крамаренко, й тепера – за кінець 5 главу – про християнство. Закликав мене Добр[овольський] йти сьогодні гуляти, та я не пішов – щось сьогодні неподобне дієця, та й нема часу, і воли рано виходили.

30 [серпня 1891 р.], п'ятн[иця]. Приходив учора Грицько, заговорив я за откладання [весілля]?³⁰³ – нема чого й казати. Міркували за гроши – треба ему було якнайменче – 70 крб. Я міркував попередю ему дати 15 крб. ще, а потім, бачучи таку сироту (він сподівався, що мати привезе, але та привезла тільки 30 к[арбованців]), обіцявся – 25 [крб.], не знаю, чи [він] добуде ще... Дати ему всі 70 к[арбованців] – мені трудно, в мене увесь стовп тепер – 200 к[арбованців], з позичками; мусив би зостатись без книжок і не мати грошей на переписку [документів].

Але це суета. Сегодня Сашини іменини. Пажадаю ему од Господа, щоб виріс він чесним, добрим і розумним, добрим, і вірним, і користним слугою Богові й свому народові, мині добрим, товарищам і батькам на втіху!..

2 [вересня 1891 р.], понед[ілок]. Вчора одправили ми весілля Грицькове; пройшло шире, тепло – й не сумно; вже що було на серці – а було весело. Привели на парад у п'ятій. Я був за боярина в Грицька. Грошей він не добув, прийшлося дати ему всі 70 [крб.]; хоч він і обіцявся дати частину до Різдва, але хто его зна. Мабуть прийдеця обернутися до батька за допомогою.

3 [вересня 1891 р.], вівт[орок]. Дуже мині прикро: з всім нема часу. Учора вранці писав листи, потім був у архіві (“удостоївся” бути порекомендованим самому Буданову), звіти мусів ходити за книжкою до Голуб[овського]. З

³⁰⁴ В.Б.Антонович запропонував М.Грушевському видати документи Барського староства через Київську археографічну комісію.

³⁰⁵ Ролле Антоні Юзеф (1830-1894) – польський письменник і історик (друкувався під псевдонімом "Др. Антоні Й."), проживав в м. Кам'янець-Подільський. За професією – лікар. Автор історичних повістей і деяких досліджень з історії Поділля і України.

³⁰⁶ Гурський Владислав – власник приватного архіву із документами про Барське староство, проживав у селі Катюжани на Вінничині. Польський історик А.Ю.Ролле, з яким познайомився Грушевський під час поїздки по Поділля (1891), обіцяв молодому дослідникові "приступ" до архіву Гурського. Але Грушевський не скористався цією пропозицією. Матеріали архіву Гурського були 1896 р. видані сином А.Ю.Ролле Міхалом Ролле (Rolle M. Z przeszłości. Okręg Rowski. Starostwo Barskie (do r. 1774). – Lwów, 1896).

³⁰⁷ Малінін Василь Миколайович – професор російської історії в Київській духовній академії і Київському університеті. Друкував роботи з історії церкви ("Исследование Златоуструя по рукописи XII ст." – 1878, "Хоженье Даниила, русьскыя земли игумена" – 1884), російської літератури та ін.

дому пішов у тіпогр[афію] і до Оглобл[іна] – книжку посилати Василю; потім прийшов О[лександр] Як[ович], Марко й ще дехто, посідали до 10 [години].

4 [вересня 1891 р.], середа. Все таки нема часу. Зате ж учорашній вечір був дуже приємний – зустрів В[олодимира] Б[оніфатійовича] і він зайшов до мене, написали чаю й побалакали – про мої роботи; похвалив дуже 5 главу, балакали за Барщину й він сказав, щоб написати записку гля Комісії про видання³⁰⁴. Був у Грін[берга], займалися, меж инчого я розповів, що є така по правді штука й сказав, що вона мені не подобається. Вирядивши В[олодимира] Б[оніфатійовича], трошки поробив – а далі заснув. Про екзамен постановили, що його треба одсунути. Ролле³⁰⁵ написав, що вже списувався з Гурским³⁰⁶, хто його зна: мені так[а] ще тепера [приходить] думка, що чи не краще б обійтися зовсім без поляків у сій праці.

5 [вересня 1891 р.], четвер[я]. Учора таки одібрав листи разом з дому й з Душет – од Віктора й од Галі; дякую Господу милосердному; дай Боже, щоб радіти мині своєю ріднею, а не боліти. Василя висвящено 30 серпня. Дай Боже, щоб сестра моя й брати мої й дальша рідня восходили од сили в силу в житті сему, в добрі, правді і премудрости. Ввечері був Марко й заночував; велику має охоту учитися далій, а так трудн[о]!.. По[ма]гай ему Боже! В его таки єсть багато енергії й снаги до роботи. Я вчора пішов був ввечері до церкви, але було зачинено; сьогодні була така думка, що чи не піти на акафист, але я не пішов, щоб не плодити формалізму. Помилуй нас Боже! Надали мені троха зкрути з друкарні – просять оригінала, а з Княжею горою досі заковичка.

7 [вересня 1891 р.], субота. Позавчора їздив до Малінін[а]³⁰⁷; після немалих вагань, хоч мало що довідавсь од его. Сі дні я справді як оглашений. Вчора сів, доправляючи 5 главу, а не доправив, і з Княжею горою досі нема нічого. В архіві повстає питання за перепищика – Каманін пропонував, щоб одікласти, та се невірно.

8 [вересня 1891 р.], неділя. Учора метушився – тра було забігти і до бібліотеки, до тіпографії, і до Біляшев[ського] бігав – і тут почув, що він аж у Одесі. З тіпографії присла-

ли хурку коректур – одним слово[м] седи й не ріпайся. Все вагаюся з поводу свого уступа п[р]ю християнство тогочасне. Кожний раз як думаю, дохожу до такої думки, що сей уступ чіпати не треба, а все таки ваган[н]я з того не менчають чи, властивне, не пропадають. Думка така, що се немощи, але хто его знає.

10 [вересня 1891 р.], вівт[орок]. В неділю заходив до мене Ант[онович] с поводу Біляшевськ[ого] розкопок. Потім я щось трохи робив, увечері пішов до Зл[ог]о[в] [єрховників], хтів був звіти піти до Лисенк[ів] та забарився й прогаяв час. В понеділок вранці був на служенні з поводу Іоакима й Анни (не в преждисті [?]), в архіві майже нічого не робив – пішов пізно, бо дещо тра було підробити, а вийшов рано, й там метушився з В.О., Голубевим³⁰⁸ і таке инче. А ввечері й сьогодні було вагання міні з поводу Грицька – щоб він сьогодні держав екзамен; спасибі, Юл[ія] Георг[іївна]³⁰⁹ поїхала сповістити его – тільки надаремне. Й я все міркував чи не винний я піти ще сьогодні з сего поводу, але се здаєця зайве – сожженна совість, так міні здаєця. Прости Господи й помилуй. Ввечері був у В[о]в[ків] з поводу К[атерини] Н[иколаєвни] М[ельник].

³⁰⁸ Голубев Степан Тимофійович – професор Київської духовної академії по кафедрі історії і викриття розколу. Написав праці “Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники” (1883), “История Киевской духовной академии. Вып. I. Домогилянський період” (1886) і багато ін.

³⁰⁹ Особа не встановлена.

³¹⁰ Бубнов Микола Миколайович (1858-?) – російський історик, професор Київського університету по кафедрі давньої історії. Закінчив Петербурзький університет. Його головна праця “Сборник писем Герберта (983-997), как исторический источник” (3 т., 1888-1890) була представлена як магістерська дисертація, але захищена як докторська. Крім цього написав ряд менших праць з римської історії.

³¹¹ Як офіційна особа (лат.).

12 [вересня 1891 р.], четв[ер]. Вівторок сів дома, тільки як прийшли В[ер]з[илов] з Добр[овольським], то побалакали якийсь час. Дуже міні приємно було почути од В[ер]з[илова], що він навернувся на вивчення етики й релігії християнської, й що єсть купка таких людей, що також обернулися до християнства. В середу був на лекц[ії] Бубнова³¹⁰, робив у архіві, а ввечері пішов був ex officio³¹¹ до М[иколи] В[італійовича] Л[исенка], але не застав. Та забувся! Зранку подумав – піду я у церкви, щоб уже розрішити як бути з тим уступом про християнство, міло стояв, думав і постановив; потім сусіль – думка, що треба б порадитися або з духовником, або з кимсь добрим до сего. Так мені стало важко – не розберу, чи то немощ, спокуса, чи спасенна думка. Тільки ввечері приходять наборщик й просить орігінал далі, я подумав – і оддав. Прости Господи, якщо погрішив. Одібрав лист з дому й з Камянки, а в вівторок – од А[нни] Я[мпольської].

13 [вересня 1891 р.], п'ятн[иця]. Був у Грінб[єрга], проседів не довго, поводитись

добре. Ввечері зайшов В[ер]з[илов], вийшли з ним, пройшли до тріумф[альних] ворот і по одеському полозку пройшли; говорили поперед за громадські питання – а далі за моральні й релігійні, говорили щиро, й міні здається, що багато дечого на его таки зробило вражіння. Міні приходили досадні думки, що час пропадає, але я їх одігнав, і без того з поводу попередньої розмови я міркував над словами, що краці [літа] вбив у 4 роки мложитія. Думка про раду з батюшкою все мене кучила й кучить, страшенно!..

14 [вересня 1891 р.], суб[ота]. Мені аж дивно – за цією думкою час так довго тягнеться, що сей тиждень здався мало не за місяць. Ніяк не доберу ради; ще здається не було міні такої скрути. Ввечері вчора подумав, що я міг би прочитати реферат цієї неділі й міні дуже було досадно на себе, хоч я й перемагав. На вечерні був у Благовіщ[енській] церкві – було тісно й довго, прости мене Господи! Звіти провів М[арію] Вас[илівну] до дому; були деякі дурні мабуть думки – що шкода, що я не можу відповідать їй й таке інше. Робив, а потім заснув – се останні дні усе оттаке міні здебільшого.

15 [вересня 1891 р.], неділя. Учора не був нігди – робив коло останньої глави. Ввечері був ув універс[итеті], думав же за пораду, думав за те, щоб обернутися до Злот[оверховникових], аж нарешті з'явилася рішуча думка, що радитись нема чого, і хоч і піти до дядька, чи що, але се не важно. Разом з тим стало міні легко. Зайшов я до дядька, але его не було, я пішов до дому, робив, а далі голова заболіла, то ліг спати.

16 [вересня 1891 р.], понед[ілок]. Учора зранку сів дома – то марив, то робив, то до дому писав листи, просячи грошей. По обіді зібрався був до церкви, аж прийшов Добр[овольський], то я й пропонував піти укупі до Софійськ[ого собору], потім заминули до Михайл[івського собору], о[тця] Владим[ира] не було, вертаючись, зайшов я до Злотов[ерховникових] – там нікого не було. Вагань одначе не було ніяких, хоч я все таки задержав цій столбець у себе. Ввечері був у О[лександра] Як[овича], балакали з поводу нових тутейших епархіальних [ведомостей], бачив Федоровск[ого]³¹², міні трохи неприємно, що я наче не

³¹² Федоровський Микола (1838-1918) – український громадсько-культурний діяч, генерал російської армії. Був створителем театральних груп в Єлисаветграді, ініціатором заснування українського "Благодійного товариства видання загальних, корисних і дешевих книг" у Петербурзі.

те, щоб і справді ліцемеряв, а щось таке... – компліментував мене, бачте.

17 [вересня 1891 р.], вівт[орок]. Благослови венец лета, Господи, и помилуй вся рабы своя!..

19 [вересня 1891 р.], четв[ер]. Що головніше трапилось за сі дні, це батьківська дарственна. Спасибі батькові, це мині міцна допомога; благослови, Боже, користуватись нею, пам'ятаючи з тим: богатство ще тевет, не прилагайте сердца. Одначе треба сказати, що як одібрав я її, з поводу недавнєї розмови за голод, вона викликала багато таких думок, що дуже мене мордували; се моє горе, що не вмю я розрізнити, де кінчищя сожженная совість і де починаєщя спасенная думка. Дуже мині теж доучало ще те, що Іконніков одіклав главу, оддалив вихід [книги] на два місяці й таке инче. Се справді дуже неприємне, але я таки надто вже ним вразився. Учора ввечері був у хазяйки – не можна було [не піти?] – й у В[о]в[к]ів. У хазяйки дуже балакали за моє благочестіє, що мині дуже неприємне; сегодня мині тяжко було згадати, що я сказав, Боже борони – ходити сегодня до церкви – наче одрікався.

22 жов[тня, вересня 1891р.], нед[іля]. Три дні тепера значні в мене – 17, 20 и 22 [вересня]. Перші два я проводив по буденному; 20-го пішов у Соф[ійський собор] та спізвився на ранню [службу], достояв трохи пізнєї. Потім був у архіві, а обідав у Зл[отоверховникових]. Одібрав 2 листи од Галі, з дому, од А[нни] Я[мпольскої] й тепер од Саші. Молоді здаєщя живуть добре; але неприємне, що Віктор уже пише, що до Ак[адемії] готуватись не можливе. Зате Саша мене дуже порадував своїм листом, хоч тут же, збираючись купувати книжки, думаю очевидячки за астрономію тощо. Вчора ввечері я готував реферат про Пипина тощо, та зробив мало, заснув (потім запросила хазяйська дочка провести її в аптеку). Віктор, пишучи, сказав, що він на свої іменини пішов би до Лаври й тим мині подав думки за се. Але я пішов до Троїц[кої] церкви], а звіти зайшов до Анг[оновича]. Кучить мене теж думка про Грицьків экзамен, що одкладено на вівторок.

23 [вересня 1891 р.], понед[ілок]. Дуже мині прикро – я совсім розбест[ився] – все засинаю, сплю з вечора. Учорашня неділя пройшла в

метушні – хоч і не все з моєї волі, й мені досадно! Господи Боже, помилуй. Вчорашнє казання [в церкві] знову збуд[ило] в мені думку, що я за роботою тікаю від себе, заплющую собі очі на своє життя. Господи Боже, помилуй нас! Ввечері учора був у Черкун[ова] – він слабує бідорачка.

25 [вересня 1891 р.], сер[седа]. Ці два дні я був як у укропі. Хвалити Бога, пройшло здаєцця усе добре, й загубив час не марно; трохи учора я був наче знервований й через те дещо не зовсім впорядкував, і мині здаєцця трохи генералів [зацепив?] – оборони мене Боже! Сьогодні хтів був піти, чи краще – вагався, чи йти, чи не йти провести п[ані] Ранцеву³¹³, врешті не пішов, бо Грицько приходив, та й коректури були.

26 [вересня 1891 р.], четв[ер]. Таки я притомився за ці кілька днів; учора ще мусів після служенія бігти до О[лександра] Як[овича] занести книжки, але там не зостався, зайшов та не застав Добр[овольського] й пішов додому, але заснув щось чи не о десятій і якраз була [нагода] виправити кор[ектуру] – то прокинувшись, заснув аж у 6-тій, бо коректуру принесено було о 9-ій. Сьогодні заснав служеніє – бо єго мабуть почали тут у 8, так що мушу піти до Унив[ерситетської церкви] абощо. Дуже привабно дзвонять у Соф[ійському соборі], та я туди мабуть не піду. Учора була від В[олодимира] Б[оніфатійовича] записка за свідомство, але мене не було дома. Мене кучить думка про моє превозношеніє – з приводу слів Рк.³¹⁴ – під вашим проводом; не добре!

27 [вересня 1891 р.], п'ятн[иця]. Не був нігди, написав листи тощо, передивлявся Київщину – її дуже запустив ціми днями, так що вчора мусив дати оригіналу тільки два листочки. Бували [в мене] люде – В[о]в[к] з сином, Добр[овольський] й Ботв[иновський]³¹⁵ за чтенія, але сиділи не довго. Ввечері заснув дуже рано й почував себе дуже чи притомленим, чи що – властиве неспособним до роботи.

28 [вересня 1891 р.], суб[ота]. Учора щось мені було не в собі – нездужалось трохи, й сьогодні теж. так що я усякі завів “предосторожності”, ів хину й сижу в хаті; одначе єсть пильні потреби вийти в архів сьогодні; учора я теж був у архіві й у Грінб[ерга]. За нею до-

³¹³ Ранцева (Ранцель?) Ольга Володимирівна – див. прим. 25.

³¹⁴ Можливо, згадується член семінарської громади Іоїль Руденко.

³¹⁵ Ботвиновський Іван – молодий діяч українського руху, який активно співпрацював з редакцією “Киевской старини”. (Див.: Житецький І. “Киевская старина” сорок років тому (Історичні нариси та спомини) // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 131.)

³¹⁶ Савенко – член Старої Громади в Києві у 1870-х роках. У 1879 р. разом з іншими членами громади був висланий з Києва (Рябінін-Скляревський О. Київська громада 1870-х рр. // Україна. – 1927. – Кн. 1-2. – С. 148).

³¹⁷ Йдеться про переписника, який переписував для М.Грушевського архівні документи. Загалом вдалось встановити, що документи для Грушевського переписували М.Козловський, М.Шуйська, Івановський (Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського. – Х. 10882. – Арк. 2зв.-3зв.).

глядав тільки, але нічого [не] помітив недоброго. Наборщики мене чисто догнали, трохи не б'ють у карк. Хоть би дав Біг не занедужати. А от Грицько Г[рушевський] написав, що его жінка занедужала на інфлюенцу.

29 [вересня 1891 р.], *воскр[есення]*. Сьогодні не йду до церкви, не був і учора; боюся, щоб не розпростати свою хворобу, тим більше, що тепера мині хорувати зовсім неможливо. Учора ховали Савенка³¹⁶, кажуть, що вмер з інфлюенци; а в типогр[афії] наборщик застрелився – все такі сумні новини! Одначе я не про те кажу, що з сего б і я боявся – не боюся за Богом смерти, а заслабнути не хочу, бо нема часу.

30 [вересня 1891 р.], *понед[ілок]*. Учорашній цілий день сидів дома й почував себе взагалі добре, майже зовсім. Сьогодні хочу одважитися виткнути носа в бібліотеку й у архів – може дідок дописав уже всеньке³¹⁷. Учора докучала мені чувствен[ність] – може що притомився. Майже цілий день порався коло “литов[ських] літописів”.

1 [жовтня 1891 р.], *вівт[орок]*. Учора виїшов тільки в унів[ерситетську] бібл[іотеку], а ввечері – до церкви, й то потерпав добре. Ввечері були в мене ббл.[?]. Неприємно, що знову був зчепився з Т[у]ч[а]п[ським]. Київщину попер [вперед], так що як наборщики мої не збунтують, можна буде роботу погнати добре. Сьогодні у церкві батюшка читав про голодающих. Не знаю досі як бути; але в мене з'явилося пресвідчення, що я немоцний з сего погляду – боюся мати гроши, як боюсь мати і вільний час, і що з сего погляду треба добувати собі вільної волі (да не будет токмо Владико, в вину плоти)!

2 [жовтня 1891 р.], *середа*. Учора був заклик до Кат[ерини] Н[иколаєвни] дивитися на Ок.[?] Важно те, що поставлено мою професуру дуже рішуче; аж мині се було прикро, тим більше, що заздальгідь се не було обмірковано. Хочу за се балакати сьогодні з В[олодимиром] Б[оніфатійовичем].

3 [жовтня 1891 р.], *четв[ер]*. Все таки не зовсім здоровий – якась неміч, несила, зтома. Хтів переспати, але заснув рано, а потім о одинадцятій прокинувся та поробив, то не знаю, що воно буде. Учора двічі бачився з

В[олодимиром] Б[оніфатійовичем], але побалакати не довелося, нехай вже потім. Все думаю за що пропозицію, коли прийшлося так рішуче подумати, багато впливає жалю й турботи – але се дарма!

6 [жовтня 1891 р.], неділя. У четв[ер] довідався я, що митрополит вмер, – якраз я потрапив на університетську панахиду. Багато тут постало міні вагань – чи йти на внос [тіла], чи йти поклонитись, чи йти на погребеніє. В п'ятницю вранці я пішов поклонитись; тіло стояло в Соф[ійському соборі], без усякої помпи, тільки батюшка читав над ім Євангеліє, а після [нерозб.] служили паніхиду. На погребеніє не ходив, хоч дійшов до кутка університета вагаючись, та далі повернув ув архів – думав, що однаково за народом не протовплюся, та крім того боявся, по правді, що церемонія буде дуже довга. В п'ятницю ввечері був В[олодимир] Б[оніфатійович] – з powodu географії, проводив час занятненько, хоч не конче користоно. Балакав з ім в п'ятн[ицю] і суб[оту] за пропозицію і вийшли зовсім солідарні; тільки все таки він вважає можливою якусь інсинуації, з-за котрої б мене зост[авили] nach Vaterland³¹⁸ – се неприємне! Учора ввечері вагався, бо була думка – с powodu знов таки митрополіта йти у Соф[ійський собор], але я пішов в Благовіщ[енську церкву]. Приходив Добр[овольський], розказував за Стойкова³¹⁹ й тим дуже вразив мене. Прийшла також давня ідея казки про прівіденіє те жіноцьке. Вернувшись додому, продивився трохи коректуру (мало прислали), а то лежав і думав за сю науку, аж поки заснув.

³¹⁸ На батьківщині (нім.).

³¹⁹ Стойков – бракує даних про особу.

8 [жовтня 1891 р.], вівт[орок]. В неділю по служенію щось собі почитав тощо, а ввечері був 1-й раз на Несторі – дуже міні не хтілося йти сідати в “сонмі”, та треба було колись. К[атерина] Н[иколаївна] таки шкульнула мене, сказала, що загордився, що член [товариства]. Теж шкульнуло мене – ба навіть дуже!! – що В[олодимир] Б[оніфатійович] предложив Біляшев[ському] – от мовляв сего – дак зараз [прийняли?], не вспів скінчити [унверситету], а мене дак цілих півроку мангачили. Се погана думка пройшла на служеніи. Ввечері був у Злат[оверховникових] – З[ахар] З[ахарович] підмовив мене туди, вийшло, що там багато учителів зібрано, приємно було познаємитись з Андр[ієвським?] й Іващ[енком?]³²⁰, але

³²⁰ Можливо, це О.О. Андрієвський – див. прим. 546. Іващенко Петро (1846-?) – український етнограф, писав праці про релігійну культуру українського народу в його приказках, записував кобзарські думи.

прикро, що за вечерею я балакав усе з Голуб[овським], а З[ахар] З[ахарович] сів мовчки. Робив учора у архіві, заносив листка на вокзал, ввечері швидко заснув (бо не виспався). Ждав Стойкова, але він не прийшов.

9 [жовтня 1891р.], *середа*. Був у архіві, але щось було не в собі, так що я перемагав себе, щоб робити, і помітили, що я був блідий; не знаю з чогось, чи що не виспався в неділю, чи се все одгукующя тая моя хоч і легка інфлюенца. Приходив зрання Марко, хоче осістись в Києві; помагай ему Боже! Далі прийшов Стойков. У вечері я пішов до В[о]в[ків] (ще раніш приходив син его), але якось мало що мали до балакання; хоч він у неділю й казав, що має щось сказати non multa sed multum³²¹. Не знаю, що воно так...

³²¹ Дещо серед іншого (*лат.*).

10 [жовтня 1891 р.], *четв[ер]*. Цілий день сів дома (по архіві), хоч зробив небагато такого, щоб бачити. Правда, коректури виправив аркуш цілий, поправляв текст, читав Полуботка³²² – оттаке! В архіві пішли такі погані документи, що не можна й прочитати, хоч і намацав оден цікавий [документ], трохи очи рогом не вилізли як почав читати. Думаю все за голодаюущих.

³²² Полуботок Павло (бл. 1660-1724) – чернігівський полковник (1706-1722), наказний гетьман Лівобережної України (1722-1723). М.Грушевський, очевидно, читав працю М.Костомарова “Исторические монографии”.

³²³ Пристойно, гідно (*фр.*).

³²⁴ М.Грушевський записує, що заходив у друкарню, де друкувались його “Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.”, в текст яких він повинен був внести якісь поправки щодо литовського князя Іоанна Ольгимунтовича, який сидів в Києві при Вітовті (див.: Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – К., 1991. – С. 182-183).

³²⁵ Йдеться про Січинського Юхима Йосиповича (1859-1937) – українського історика, археолога, члена Історичного товариства Нестора-літописця, НТШ і Українського наукового товариства. Закінчив 1885 р. Київську духовну академію, з 1899 р. – протоіерей кафедрального собору в Кам'яні-Подільському, потім викладач українських вузів, засновник і директор історично-археологічного музею (1890-1922). Активний член Старої Громади на Поділлі.

11 [жовтня 1891 р.], *п'ятн[иця]*. Учора ввечері напав на мене сон, так що мало що й зробив. Бігав теж багато – був у гімн[азії], у Іконн[икова], Гр[і]н[берга], Голуб[овського]; неприємно трохи повожуся я з Гр[і]н[бергом?] – надто не somme il fant'но³²³ держуся і таке инче. Сьогодні вранці доправляв коректуру аж до 9 [години]; Стойков ще в мене – сьогодні піде. Ніяк не виберу часу написати до Галі й до Миті.

12 [жовтня 1891р.], *суб[ота]*. Вчора бігав – на пошту, в банк, до Оглоб[ліна], в друкарню (задля Йв[ана] Ольгимунтовича³²⁴). В листу, що прислано з грошима, батько питає, чи не міг би я приїхати до їх, зкінчивши друк, що мама могла поїхати в Душет; але міні се трудно, так і буду писати. Одібрав лист од Сецинск[ого]³²⁵, спасибі ему, що впорядкував; тільки трохи не добре, що малий срок – до 1 грудня гля священників. Приходив Лучинск[ий], а то я правив коректуру да писав про шляхту. Назбералось на мою душу гріхів!

13 [жовтня 1891 р.], *нед[іля]*. Друк іде до кінця і мене зовсім зкрутило з цім друком –

Гетьманщина одняла часу, а ці останні дні наборщики погнали роботу, й тепера не знаю, чи встигну за ними. Учора седів правив коректуру до 2-х [годин]. Сегодня не піду до О[лександра] Як[овича], шкода, що не можу занести книжки Грінб[ергу]. Сегодня вранці постали звичайні думки, що Біг скарає [мене] на сочиненні, що тра піти сегодня у Соф[ійський собор], але одігнав їх як немощні. Господи Боже, помилуй нас і помози нам!

14 [жовтня 1891 р.], понед[ілок]. Учора робив, хоч зробив не дуже багато – таки потроху перешкожали – Вася [Вовк], Вр.М., наборщик, а то тра було забігти до В[олодимира] Б[оніфатійовича]. Лягаючи, чув рабський страх, хоч і не виразно, перед Богом. Прости мене Господи і помилуй!

15 [жовтня 1891р.], вівт[орок]. Учора седів цілий день і зробив таблицю, оглав[леніє], указатель і щось трохи опечаток. Не знаю, чи зкинчу за сегодня, мабуть – ні. Ходив учора до Оглобліна, але він не пристав на мою ціну; ввечері, знайшовши приключку, ходив я до В[олодимира] Б[оніфатійовича] і він не порадив продавати³²⁶. У Ікошікова вмер брат; в друкарні скаржаця – вийшла задержка.

16 [жовтня 1891р.], середа. Учора вийшов на півтори години в архів, й сегодня піду. Коректури Ікон[ніков] вернув і в друк[арні] єсть робота і без мене. А мене все немощний страх от держить. З Оглобл[іним] конечно не погодились. Хай так. Боже наш, помилуй мене окаяшого.

18 [жовтня 1891р.], п'ятн[иця]. Учора був у церкві; надав мині доброго суму лист од Галі; Господи Боже, помилуй і поможи і во благая управи – дай Віктору енергію, й добрую волю. Неприємне теж, що вона писала про А[нну] Я[мпольську], що та вередує щось; може щось було в тому листу, котрого я не одібрав і за те вона розсердилась; се дуже неприємно. В друкарні якась зачіпка – мабуть Іконніков коректур не прислав.

20 [жовтня 1891р.], нед[іля]. В п'ятницю я ходив по лавках, [був] в друкарні; з книжкою загаялись, так що як завтра зкінчать друк, то ще добре. Трохи я в якомусь пригнобленому становиську; єсть, чи краще сказати, була тому

³²⁶ Мова про продаж тиражу "Нарисів історії Київської землі..." для покриття видатків.

кілька днів ажитація з поводу того, як то книжка буде виходити, і якась негарна денервація, найбільше уночі – може з поводу втоми; хочу як небудь налагодитись да й не знаю [як].

Вчора був у Ковал[енка?], сьогодні по служенні (був у Софійськ[ому соборі], зберався в Лавру, та не зумовився з Добр[овольським]) – у Злотов[ерховникових], а ввечері думаю бути у Розових. Ввечері вчора заходив у [?] Добр[овольського], але в того очевидночки була молодіж, чутно було як співали; я постояв довгенько під вікнами, ждучи, що може викличу его, а дзвонити не хтілося та з тим і пішов.

21 [жовтня 1891р.], понед[ілок]. По дню трохи читав Соф[іійський] собор Айналлова³²⁷, трошки робив – і мучили міні ці коректури страшенно, ледве присилую себе, щоб поратись коло їх. Вчора [ходив] к Роз[ову], посміялися трохи, але злого здаєця нічого не було. Живіт болів (з грижою); ліг я не пізно, щоб налагодити голову.

23 [жовтня 1891 р.], середа. Учора цілий день сидів дома, й позавчора. Тоді подякував наборщика – дав 5 крб. на двох наборщ[иків] і машиніста, й наборщ[ики] запили зараз, і моя робота стала. Навряд чи вийде з друкарні до неділі. Дуже се міні було прикро, хоч з деякого боку може й краще – щоб переходитися за сей час, так вічно єсть – я вже заспокоївся й ніякої ажитації не маю. Учора писав про шляхту й читав документи Овру[цькі].

24 [жовтня 1891 р.]. Довгенько вагався, чи не піти сьогодні до Скорблящих з поводу, що сьогодні ікони Скорблящих радости, та не пішов, сидів у архіві; меж инчого перепросив К[ате-рину] Н[иколаївну], бо вчора був її розсердив ненароком з поводу білета на тор[жествене] засід[ання]. Вчора ввечері був у В[о]в[ків] – запросили з поводу бесіди за книжки В[олодимира] Б[оніфатійовича] з [нерозб]. Вранці балакав з Будановим з Барщину – дуже вихваляв мою тему. Але це все суєта. Прочитую останній [твір] Толстого – багато правди, хоч не нової, багато³²⁸. Сегодня до того бачив свого наборщика після п'янства!..

25 [жовтня 1891р.]. І далі нема кінця книжці; міні б хтілося уже б її добути, розіслати,

³²⁷ Айналлов Дмитро Васильович (1862-1939) – російський історик мистецтв, з 1914 р. член-кореспондент Петербурзької АН. Закінчив Одеський університет, з 1903 р. – професор Петербурзького університету. Головні праці – “Эллинистические основы византийского искусства” (2 т., 1932-1933), “Этюды о Леонардо да Винчи” (1939) та ін. Декілька книг присвятив українському мистецтву і серед них – “Киево-Софийский собор” (1889, у співавторстві з Є.К.Редькіним).

³²⁸ Див прим. 147. Важко сказати про який твір Л.М.Толстого пише М.Грушевський.

одправити в магазин, однести книжки в бібліотеку й прийматися за щось инче. Учора був у архіві, а вернувшись, застав квіток од тітки, Злотов[ерховникової], що бабуня приїхали – то я пішов до їх, так що і учора мало що зробив. А, забув зовсім, що обіцявся Грінб[ергу]. Хочу одпочити духом і даю собі полегкість, але мене все щось гнітить – невиразна думка за Галю, за гнів Божий на мене, за голодних і таке инче; я знову почуваю себе “біглим рабом”.

26 [жовтня 1891р.], вечер, субота. Сегодня ввечері принесено міні перші примірники історії Київщини. Дякую Богові милосердному, що дав міні довести до кінця сю працю й в протязі її кілька років дав міні сили до неї. Дай же Боже, коли его суд і ласка на добре, щоб ця праця була добра й на все добре користна, найпер[ше] народові нашому.

27 [жовтня 1891 р.], неділя. Сегодня поста-ли думки, що як сегодня день св.Нестора піти поклонитись ему, але се під багатьма поглядами не сподручно. Краще, щоб не немоществовать, піду я просто собі до церкви та й годі.

28 [жовтня 1891р.], понед[ілок]. Учора цілий день бігав. З церкви пішов на пошту – опізнився, послали на центральний пункт – і там не прийняли, бо більше як хунт; дуже се мене образило, але я переміг себе. Зайшов до св. Софії й заспокоєний пішов додому. Заходив після того до В[олодимира] Б[оніфатійовича] звіти пішов на “торжеств[енное] заседан[ие]” і дуже каюся. Меж инчого Дашкевич міні зробив честь – прийшов і сів коло мене на заді й балакав за Київщину. Звіти пішов у гімназію, там був і на вечерні; звіти [пішов] до О[лександра] Як[овича], де читав [реферат] про шляхту і був “одобрен”. Вернувся у 12 [годині]; а сегодня вранці проважав бабуню й тільки на кінчик поспів на молебень у Благовіщен[ській] церкви.

30 [жовтня 1891 р.], середа. Учора таки одправив книжки – цілий вечер і ранок надписував їх, аж голова заболіла. Одніс також книжки Ант[оновичу] і Іконн[ікову], і з Оглобл[іним] уміркувався за 30 примірн[иків]. Трохи шкода, що не більше, бо я тепер купую книжки польські на які[й]сь спродажі п.Влод[имира] Радзім[іньского] – міні треба б грошей, та Оглобл[ін] просив 35% за 50

примірни[киві]. Трохи міні лекше, що збувся клопоту, й тепер навіть не страшно, що лягатимуть. Господи Боже, помилуй нас, а се все суєта! Учора Іконн[іков] жічив “продолжать так же успешно, как начали”, тільки шагнувати здоров’я.

31 [жовтня 1891 р.], чета[ер]. Учора цілїсенький день бігав з книжками – до Ант[оновича], до Луч[ицького], до Форт[инського], в 1 гімн[азію], в Железнодорожний дом, потім по обіді – до Вов[ків], до Флор[инського], до О[лександра] Як[овича], до дядька в корпус, до Ин[окентія]. Там сподівався попасти на баталію, але Бог милував.

2 [листопада 1891 р.], суб[ота]. Учорашні два дня трохи оддыхав; одначе й учора бігав на пошту; а позавчора клопотався то з комісіонером тощо. Послабли мої знаємі – то О[лександр] Як[ович], позавчора В[о]в[к] старий – то був у его учора й позавчора. Отак за біганиною діло й стоїть.

3 [листопада 1891 р.], нед[іля], вечір. Сегодня ходив у Лавру з Добр[овольським], ходили добре, хоч вертатись було зле – був дощ і мерзло. Прийшовши, мав ждять людей (тім не ходив на лекція [?] Антон[овича], та й другим разом не піду); був Яц.³²⁹ і Саша Капитан[овським]; сей поседів у мене до 5 і я до церкви не ходив. Був потім у В[о]в[ків], та й стара заслабла, а вернувшись, читав Айналова. Учора, вернувшисься з церкви, читав сі записки й сегодня теж. В архиві мало що був – бігав за коміссіон[ером] тощо. Хочещя по сім тижні засісти за роботу, та як Біг дасть!

4 [листопада 1891 р.], понед[ілок]. Вчора зумисне ліг не пізно, щоб виспатись; почуваю себе добре. Будемо робити. Те тільки міні прикро, що не можу довести роботу про Барщину до кінця – тра буде перервати; і так вагаюсь – чи не можна якось сего втікти.

5 [листопада 1891 р.], вівт[орок]. Учора постановлено міні читати реферат 24-го [листопада]³³⁰. Поводилися зо мною поважно й се мене потішило; потішив теж дуже лист од Смаль Ст[епа]на³³¹. В архиві зробив небагато – робота сумна і тяжка. Прийшов і дід, к[от]рого не було 3 дні – каже, що спарив лице. По обіді заходив до В[о]в[ків] і до

³²⁹ Напевно Грушевський пише про відвідання Панфіла Яценка – українського радикала, члена української молодіжної громади, що збиралась у М.В.Лисенка (див.: Чикаленко Є. Спогади 1861-1907. – Львів, 1925. – Ч. I. – С. 90-91).

³³⁰ М.Грушевський згадує про доповідь на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця.

³³¹ Смаль-Стоцький Степан (1859-1939) – український мовознавець, педагог, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ, ВУАН і багатьох інших товариств. У 1885-1918 рр. – професор Чернівецького університету (закінчив Віденський університет, учень Ф.Міклошича), з 1921 р. – професор Українського вільного університету в Празі. Багато зробив для українського національного відродження на Буковині, розвитку освітніх і культурних установ, будучи послом до буховинського сейму (1892-1911) і віденського парламенту (1911-1918). У 1914-1917 рр. – член Союзу Визволення України, з 1919 р. – посол ЗУНР в Празі, де і залишався до смерті. Похований у Кракові. Автор багатьох підручників з української мови, досліджень з українського і слов’янського мовознавства (“Розвиток поглядів про сім’ю слов’янських мов та їх взаємне споріднення” – 1925), літературознавства і історії (“Буковинська Русь” – 1897).

О[лександра] Як[овича] – до їх болящих. Ввечері поробив – а далі надало міні розібравшись читати – я й заснув, така досада! Почуваю себе добре, хоть чаттує десь глибоко закарлючка за Галло, й також за голод.

6 [листопада 1891 р.], *середа*. Учора сів до ма; тільки вийшов трохи провідати В[о]в[ків] – там виздоровіли. так що можна й не ходити, а потім [заходив] до В[олодимира] Б[оніфаті-йовича], теж трошки [побув]. Нагадав декан за відчіт і міні, і Ант[оновичу], і міні се неприємно, що привів до нагадки.

7 [листопада 1891 р.], *четвер*. Учора був у архіві, потім ходив до Грінб[ерга] і до О[лександра] Як[овича], у восьмій вернувся додому, дописав відчіт, узявся за документи, але почав мене брати сон. Сьогодні вранці знову постали думки за голод. Тяжко, як не запомогти, по закону Господню й по людськьому – і от тім разом постають думки, що ув усій широкости закону любви не всім можна прикладати у цьому разі.

9 [листопада 1891 р.], *субота*. Позавчора був у В[о]в[ків], а учора заносив тільки відчіт Антоновичу. Позавчора заніс я гроши у Красний хрест, той прийняв же, з тим мороки – бо на квітку не було написано, що на голод, то я міркув[ав], що може на що инче їх обернуть; після довгих і тяжких вагань я таки зайшов учора з церкви (на Михаїла був я в печерах і вранці), зробив “справку” – вийшло, що помилки не було ніякої, прописати було слід. Одержав листи з дому і од А[нтіна] С[инявського] з поводу книжки – дуже втішні – Слава Господу Богу, що довелося порадувати батьків. А п[о]тім аж дуже вже [похвальні?] – міні соромно було їх читати. Ех, якби не папірчина міні перешкожала! Вчора балакав з Будановим за видання – одказано – “с удовольством, но...”. Міні цікаво у їх тепера кількадесять карбованців на перепищи[ка] як вимантачить. Сержуся на себе, сержуся знов [на] Стойкова, що лінивий. Не слухає, не йде коли треба до Добр[овольського], і мене обтяжує – але се не добрі думки й я їх перемагаю. Сьогодні згадав, що 40 днів по Платоні – се кучило. але як се не певне, і не щиро, то я і не [думаю?].

10 [листопада 1891 р.], *неділя*. Учора був тільки вранці в архіві. Зате після обіду був у

³³² “Львівське кандидатство” – йдеться про кандидатуру М. Грушевського на кафедрі загальної історії з українською мовою викладання у Львівському університеті; його запропонував В. Б. Антонович замість себе.

³³³ Над прізвищем Лучицького у тексті згори олівцем дописано – “не дуже правильно”.

³³⁴ Завитневич Володимир Зенонович (1853-1927) – професор цивільної історії Київської духовної академії. Залишив праці з історії суспільної думки в Україні і Росії – “Палинодия Захарин Копыстенского и ее место в истории западно-русской полемики XVI – XVII вв.” (1883), “Владимир Святой как политический деятель” (1890), “Великий князь киевский Святослав Игоревич и историческое значение его богатырских подвигов” (1888) та ін.

В[о]в[квів], В[олодимира] Б[оніфатійовича], О[лександра] Я[ковича], Голуб[овського]. У Голубовського поседів до 1/2 11 [години] і побалакав любенько і щиро; тільки мині шкода, що сказав ему [за] Льв[івське] кандидат[ство]³³². Сегодня вранці ходив у Софійськ[ий собор]. А це знову путешествовать буду по обіді.

12 [листопада 1891 р.], вівт[орок]. Ну, в неділю був на Несторі, звичайно почував себе дуже ніяково, тим більше, що мав бути викликаним до Старіц[ького] з powodu білетів і таке инче; зате побалакав про що було треба з Фор[тінським], Левіц[ьким] і навіть з Луч[ицьким]³³³. Потім ходив до Ів[ана] Сем[еновича] й звіти вернувся пізно. Сам[ійленко?] був у мене й зостався висиплятись. Учора була мині немала морока з рефератом – то поперед у поводу Ант[оновича], а потім Завітневича³³⁴, що теж хтіли читати 24 [листопада]. Не знаю ще яко воно уладнуеця. Одібрав таки лист од А[нни] Я[мпольської] – доволі ласкавий та суховатий, а також й сорочку. Се учора я заходив по служенні [на пошту?]. Опізнився був побігти на ранпо [службу], то був на пізній, та ще слухав акафіст і панахіду у Михайл[івському соборі]. А ввечері побалакали до 1 [години] з Добр[овольським] – за обов'язок прогрес[ивний], і за мій напрямок, і взагалі за провідні ідеї.

16 [листопада 1891 р.], суб[ота]. Сегодня хочу сповідатись, а завтра – причащатись – властиве задля просвічення ума моего, сил своїх побільшення й освячення волі. Прости Господи Боже, що я без великих заходів, без довго[го] говіння, без доброго приготування одважуюся на се – роблю се, да не яко мнози удаляюся от мысленного волка звероуловлен буду; а говіти прилежно було мині тяжко і незручно. В[еликим] г[рішико]м, яко недо-стоен есмь, но на благодать Твою уповаю, яко не отринеш ми, неклочимаго раба, но милостиво снизойдеши ми. Исповедуея тебе, Господи, яко есмь честолюбив, превознослив, завистлив; яко есмь холоден к небесному і сердцем сух; склонен к осужденію, смеху и праздноглаголанію. Яко іскушаюся скверными плотскими іскушениями. Наибільше гнетуть мене думки за милостино й обов'язок свій. З одного боку тяжко мині помислити, що єсть так багато голодних, а я буду вживати гроши

на книжки; з другого боку приходять думки, що зрікшися грошей, я не міг би працювати добре, і міні тяжко і нудно. Взагалі мене кучить, що так зване добре діло не виходить з щирого почуття, вдачі, а з обов'язку і як я не почуваю обов'язку, то мене чуже лихо й не обходить.

17 грудня [листопада 1891 р.], неділя. Учора ввечері я сповідався, а сьогодні причащався, прийми, Господи, не в осужденіє! Сповідався у Благовіщенського батюшки; мене потім кучила думка, що перед зповіддю я подумав, а що як він скаже про милостиню – оддати все; і почув, що се міні було б заважко, що я попросив би вільготи, або не зробив би. Одначе він став на инчий думці, що всім не допоможеш, а єсть і не варті того. Теж, що я не побалакав за святкування – бо він сказав, що свято єсть спокій од звичайної роботи – та для мене писати, читати – се й єсть звичайна робота. Взагалі признаюся, прости мене Господи, не почував я себе по сповіді добре заспокоєним. Хтів був піти на служеніє на ранню – у 6 [годині], та прокинувсь якраз у шість. Довгенько вагався – думка за Лавру стала мене кучить. Нарешті я пішов таки, причащався у Великій церкві, і по служенні ходив у печери. Який здобуток – се почування, що не тра малодушествовати й унівати, жахатися діяльності, власности через своє малодушіє, а – *робити*, прямувати до добробуту загального, своїм шляхом ідучи. Прости мене Боже й помилуй усіх нас. Вертався сьогодні з вечерні дуже втомлений і думав, що не тра силувати благочестія, щоб не заглушити, тра бути обережним і шануватись. Се через те, що я не почував такої як тра радости з powodu свого причастія. А тепер увечері знову немощні думки прокидаюця. Боже! Помилуй, поможи, підкрепи й спаси.

18 [листопада 1891 р.], понед[ілок]. Учора ввечері читав трошки Айналова та про Ісаію, а о десятій годині ліг спать, та сьогодні устав аж у сім. Почуваю доволі міцний дух у собі. Учора ввечері подумав, що моя робота зтяглася і магістерія не поспіє на початок 1893 [року]. Але сьогодні думаю, що час малий і що не можна вимагати [від себе] вище сили. Думав знову за наших душетських³³⁵. Господи Боже, помилуй нас!

³³⁵ За Галю і Віктора.

³³⁶ Метрика – від латинського *matrīx* – список, реєстр, книги записів актів громадянського стану. У Речі Посполитій Коронна метрика проводилася з сер. XIV ст. до 1794 р. і є важливим історичним джерелом. Є також Литовська метрика, Волинська метрика.

³³⁷ Важко ідентифікувати особу. Можливо, це В.І.Самійленко – псевдонім “Сивенький”.

³³⁸ “Летичевські книжки” – Летичів – місто на Поділлі (нині Хмельницька обл.), вперше згадується в XIII ст., з XV ст. місто з віттом, в якому відбувались ярмарки і торги, мало магдебурзьке право (1466), з XVI ст. стало повітовим центром Брацлавського воєводства. Летичівські книги – актові книги, джерело до вивчення минулого Поділля.

^{338а} Тут і далі М.Грушевський згадує про роботу над статтею “Громадський рух на Україні – Руси в XIII віці” для I-го тому “Записок НТШ” у Львові. Докладніше див. післямову.

³³⁹ Соня і Оля Опокови – двоюрідні сестри М.Грушевського по лінії матері.

³⁴⁰ Івановський – один з переписчиків документів для М.Грушевського.

³⁴¹ Биковський Якса Петр (1823-1889) – польський письменник історичного плану, залишався під впливом романтизму, оспівував шляхетські традиції на Україні. Відомі твори – “Pamiętnik włoczęgi” (1872), “Ostatni sejmikowicze” (1876), “Faktor hetmański” (1881) та ін..

19 [листопада 1891 р.], віет[орок]. Учора таки докінчив ту метрику³³⁶; далась вона мені у знаки. виправив удостоверення та набрався клопоту: одправив їх через почтальєна та й боюся, що він марки поздерав. Одібрав теж лист од В[ер]з[илова] безтактний. Ввечері зайшов Сив.³³⁷ і ми укупі – потяг мене – пішли до Ор[еста] Ів[ановича Левицького], там я проседів щось до 1/2 10 години, був там В[олодимир] Б[оніфатійович]. Господи Боже, помилуй нас!

20 [листопада 1891 р.], сер[еда]. Учора я після архіва, де почав передивлятися Летіч[евські] книжки³³⁸, бігав – був у Ол[ександра] Як[овича], потім ходив розпитув[ати] Ор[еста] Ів[ановича] за Варшаву, звіти – до В[олодимира] Б[оніфатійовича] і нарешті до В[о]в[ків] – бо Вася зумисне приходив покликать. Звіти вернувся без малого в 10 [годині]; вспів в антракті дописати реферат і передивитися Рух^{338а}. Тяжко, що так приходиться метушитися; заходив у церкву на 5 хв[илин]. Учора Буданов сказав писати записку у комісію.

21 [листопада 1891 р.], четв[ер]. Учора й позавчора боліли в мене зуби й се перешкожало трохи. Хвалити Бога, учора ввечері трохи втихомирились, так що тришки зробив коло руху, потім ходив до Злот[оверховникових] і там доседів до 10 години. Казали, що Соня Опокова³³⁹ має виходити заміж. Се добре, тільки коли б уже й Оля виходила, та теж за військового, такого ж, щоб усі були у одну статть і одна одній у очи не цвіркали; тім більше, що вона таки й не від того. Вернувшись, читав Сибір аж до 1-ої. Учора віддав усі гроши Івановському³⁴⁰. Коли б не збанкрутовать; спасибі Добр[овольський] приніс усі свої гроши.

23 [листопада 1891 р.], суб[ота]. Зуби потроху нагадують за себе. Однак учора було доволі добре. В четв[ер] ввечері був у В[о]в[ків], прийшли туди й В[олодимир] Б[оніфатійович] з К[атериною] Н[иколаївною]. Поседіли любенько до 1/2 XI [години]. Учора віддав записку Буданову, просячи враз і грошей. Вранці ходив на служеніє у Благов[іщенську] церкву – одправа була заупокойна, з гарноспівами. Ввечері читав Piotra Биковського Ostatni sejmuk – дуже цікаво, хоч то мене майже не стосуєця³⁴¹. Переглядав

³⁴² Пташицький Станіслав (1853-1933) – польський історик і архівіст, з 1879 р. професор польської мови і літератури у католицькій семінарії, з 1899 р. – у Духовній академії в Петербурзі. Після 1918 р. працював в наукових і архівних установах Польщі. Опрацював опис Литовської метрики (“Описание книг и актов Литовской метрики” – 1887), видав 17-й том “Полного собрания русских летописей” (1907), де були вищені литовсько-руські літописи і хроніки.

³⁴³ Дрепер Джон Вільям (1811-1882) – англійський вчений-природничник і філософ, професор фізики, математики і фізіології університету в Нью-Йорку. Крім числених праць в галузі фізичної хімії та фізіології написав також популярні праці – “Интеллектуальный розвиток Европы” (2 т., 1864), “Конфликт між релігією і наукою” (1879). Очевидно, одна з них опинилась в полі зору Грушевського.

³⁴⁴ 24 листопада М.Грушевський виступив на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця з доповіддю “Етнографічні дані про барську шляхту” (Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1892. – Кн. 6. – Отдел I. – С. 15-16).

³⁴⁵ Рахунок.

³⁴⁶ Див прим. 75.

^{346а} Йдеться про схвалення проекту видання документів Барського староства Київською археографічною комісією. Докладніше див. у післямові.

³⁴⁷ Фонберг – помічник директора друкарні Київського університету В.Завадського.

Пташицького³⁴² і читав свій реферат. Одібрав лист з дому, пишуть, що усе гаразд; тільки що батько посварився з Каталовим – се ему турбота.

24 груд[ня] [листопада 1891 р.], неділя. Учора нігди не був, ввечері трохи писав рух та читав Дрепера³⁴³. Приходили думки за дальшу роботу, як зкористуватись часом. Вночі приснилося, як я читав реферат; турботи не почуюю ніякої. Сегодня знову приходили в церкві думки про гроши і про голодних; одначе не певно, чи дадуть міні грошей – а то ще й у самого буде в кешені пусто.

25 [листопада 1891 р.], понед[ілок]. Вранці прийшовши, студіював свій реферат і читав Дрепера. Публіки було мало, а членів був повний стіл³⁴⁴. Прочитав я навіть скоріще як хтів – правда, що попропускав дещо – 33 хв[илини] чи що. Потім були у Мельнички, балакали гарненько. Вернувшись в 12 [годині], я не міг довгенько заснути – роздратовав нерви очевидячки.

26 [листопада 1891 р.], вівт[орок]. Учора одержав я лист з Душета і Віктор Пл[атонович] дякує за поздоровлення – хочай воно й спізнилось, й дуже встоює за status quo свое; се міні надало трохи суму. До того прислано з друкарні щот³⁴⁵ далеко більший, аніж я сподівався; сегодня трохи [треба] заходитись з powodu его; дай Боже, щоб удалось поменчити. Поробивши коло Барцини, пішов до В[о]в[ків] і там проседів дві години – Василь пограв. Вернувшись, трохи поробив, а далі ліг спати.

27 [листопада 1891 р.], середа. Справа моя з друкарнею пропала; я дуже був засмучений попереду, але се дарма. Приходила була думка, чи се не кара Божа, але я не можу пристати на неї.

28 [листопада 1891 р.], четв[ер]. Учора балакав з Бубновим за екзамену й він, спасибі, зовсім добре у сій справі обійшовся; тра буде подарувати ему [свою] книжечку. Потім прийшов Михайло Ясинскій³⁴⁶ й сказав, що мій проект затверджено.^{346а} Одправив учора лист до Оглобліна. Хтів був переняти Іконн[ікова], але він уже перебалакав з Фонбергом³⁴⁷ і нічого з того не вийшло, так що міні тепер трохи ніяково йти до его. Ввечері пішов був до

Довнара, але проходивши шось години зі дві, так і не найшов. Писав рух. Сегодня була думка, чи не піти на акафіст, але не пішов (одніс сегодня папери в редакцію).

29 [листопада 1891 р.], п'ятн[иця]. Учора балакав трохи з Будановим, він сказав, що певен, що буде добре, але додав, що коли я приготую свої документи, щоб показав ему – се не зовсім приємно. Заіс Барцину в редакцію. З Ківліц[ьким] я надто лобезничав – се не гаразд; він шось³⁴⁸ останніми часами став кривитись на мене. Одібрав лист од А[нни] Я[мпольської], не досить приємний, але що найважче в ему, що Галя “страшно тоскує”; можно [?] воно побільшено, не зовсім справедливо, але все таки мене страшенно вразило – може вона криєщя. Весь вечер сів дома, не приходив ніхто; написав лист до А[нни] Я[мпольської], а то писав рух.

³⁴⁸ Згори дописано олівцем –
“з осени 1891”.

1 [грудня 1891 р.], неділя. В п'ятн[ицю] був на уроці у Грінб[ерга] – сторонніх розмов не займала. Потім, поробивши, пішов був до В[о]в[ків], бо Вася просив на печерицю, але їх не було дома. Писав Рух. В суботу одніс гроши Фонбергу й к метронпажу. З Фонб[е]р[гом] обійшлися собі ввічливо. Ввечері був у Зах[ара] Зах[аровича] – не дуже попав, бо усі були в концерті, а він у роті з powodu “безпорядков”. Трохи побалакали вже в год[ині] 10-11. Дуже злякався я в архіві – у 1/2 3-єї [години] одразу мині застило праве око, так що я не міг зовсім читати й пішов додому. Через 1/2 години пройшло зовсім. Борони Боже надалше!

2 [грудня 1891 р.], понед[ілок]. Вчора по служенії трохи робив, а то прийшов до мене Вл[адимир] Добр[овольський], а далі я пішов поздоровлять комен[данта?], потім читав Дрепера, потім ходив до Ор[еста] Лев[ицького] (добре зробив, що пішов, бо діло інакше лежало б), а вернувшись, застав записочку од Васі В[о]в[ка], щоб чи не прийшов. Поправді з великою б охотою не пішов, але було чи уважив за ніякове й пішов. Там співали й оповідали, я балакав здебільшого з К[атериною] Н[иколаївною] – так собі глузували, але взагалі. Було мені взагалі тяжко, й досі [так]. Одно образило, що Ор[ест] Ив[анович] спитав, чи буду на редакційному зборі. Друге, що побачив себе друков[аним] – про архів – на кінці [журналу], шматочок... чи варта було з

³⁴⁹ Грушевський має на увазі свою публікацію в галицькій "Правді" про нові видання Київської археографічної комісії (Правда. – Львів, 1891. – Т. III. – Вип. VIII. – С. 309-312).

³⁵⁰ Можливо, йдеться про сина Гавриїла Розанова (у світі Василія) (1781-1857), архієпископа катеринославського, потім херсонського, дослідника історії Півдня України і Запоріжжя. Про сина даних знайти не вдалось.

³⁵¹ Згори над текстом олівцем дописано – "В[ер]х[илловим], та Ильн."

³⁵² Рецензія була написана невідомим автором. У ній відзначалась вагомість для науки праці М. Грушевського, як і праця всієї "київської школи" істориків. Автор не висловлював якихось критичних міркувань, а лише констатував той факт, що М. Грушевський зайняв позицію противників Погодинської концепції про повне вилучення Києва і Київської землі під час монголо-татарського нашествия і пізніше заселення цих земель великоруським населенням. Рецензент вірно відзначив, що дослідник ставить питання не про "запустение", а про "захудание" Київської землі, котре не могло змінити етнічного складу населення (Вестник Европы. – 1891. – Кн. 12. – С. 849-851).

цієї увагою [?], краще б покинути цю статтю зовсім³⁴⁹. Вночі було мені дуже тяжко. Тяжко.

3 [грудня 1891 р.], віт[орок]. Неприємне було, що в редакції К[иевской] С[тарини] сказали, що стаття піде на февраль; я дорікав за се. Сказали, що рішуче одповинуть сьогодні. Зате одержав 10 карб[ованців] – дуже до речі, бо хозяйка не вертає грошей, і в мене нічого не було. Ввечері пішов до Антоновича, але засівся трохи, так що мусив пити з ним чай. Вернувшись, писав рух.

5 [грудня 1891 р.], четв[ер]. Учора був на похоронах Розанова³⁵⁰, вернувшись – робив у архіві. Ввечері були в мене хлопці. Досадно міні, що не зробив списку бібліотечним книжкам; було дуже досадно. Сьогодні думав, чи йти до церкви на св. Саву, чи не йти; нарешті не пішов.

7 [грудня 1891 р.], суб[ота]. В четв[ер] бігав до Оглобліна; багато казали [-] нема чого слухать; добивався, щоб спродати єму всеньке, та я не вагався, але потім розміркував. По шкоді лях мудрий. Зробив каталог книжками. А ввечері рушив у Сестренівку; дістався добре, хвалити Бога, тільки думки сумні вставали. Вчора переписував шляхту, а вночі міні погано – щоб не пропасти, борони Боже!

11 [грудня 1891 р.], сер[еда]. Їздилося взагалі добре. Тільки те неприємне, що я якось чи підупав чи що; так в голову лізе нісенитниця; в церкві, напр[иклад], стоїш як стовп; учора на лекції Луч[ицького] з превеликою натугою міг слухати, і то п'яте через десяте. Дуже неприємний випадок з В[олодимиром] Б[оніфатійовичем] трапився³⁵¹; по окаянству проклята проскочила думка – що от мовляв і він зазнав прикрости й неповажання. Ввечері прочитав рецензію в Віст[нику] Евр[опи] – рецензія неважна, поверхова і гля мене більш неприхильна; хоч не дуже се мене вразило – я якось останніми часами став твердіший й як такий, але все таки неприємне...³⁵²

Скоро вмру я, навряд по міні
Чи заплачуть у нас по Україні
Без союзників бивсь я в світовій війні
і незнаний впаду в мішанині.
Хай і так!.. Я не дбав про прихильність та честь.

³⁵³ Над текстом дописано олівцем – “був імени[ник] В[о]в[к] молодший”.

³⁵⁴ Можна припустити, що Михайло говорив з сестрою Галею про Кавказ.

³⁵⁵ Демченко Григорій – випускник Київського університету 1891 р., отримав золоту медаль за працю “Уголовное право Литовского статута в связи с развитием русского уголовного права” (Университетские известия. – К., 1892. – № 1. – С. 23-24).

³⁵⁶ Павінський Адольф (1840-1896) – польський історик, архівіст, професор Варшавського університету (з 1871 р.), дійсний член Краківської Академії знань, з 1875 р. – директор Головного архіву у Варшаві. Ініціатор видання джерел з історії Польщі XVI ст. – “Zródła dziejowe”, автор праць, серед яких – “Polska XVI wieku pod względem geograficzno-historycznym” (1883-1894) та ін. В.Б.Антонович писав до А.Павінського з приводу роботи М.Грушевського у варшавському архіві.

12 [грудня 1891 р.], *четвер*. Вчора з архіва о третій пішов на обід³⁵³, потім пішов до дому на кілька годин і вернувся у 9-ій [годині]. Побалакав з Гл. за Ка.³⁵⁴; здебільшого колотив язиком, але поганого здаєця не було нічого такого. Прости мене, Господи! Балакав з Демченком молодим³⁵⁵: сказали учора, що ему вийшла медаль. Сьогодні вагався, чи не піти на акафіст, та не пішов. Бог его зна!

13 [грудня 1891 р.], *п'ятниця*. Вчора нікуди не ходив. Був у архіві В[олодимир] Б[оніфатійович] і приносив лист од Павінського³⁵⁶ – дуже приемний, що може й не прийдеця їхати у Варшаву. Ввечері рано заснув. Сьогодні мині б треба йти в магазин й до Лучіцького, але страшенно не хочєця, треба й до ректора. Одібрав позавчора льготний білет на В[і]л[е]н[ський] ж[елезну] д[орогу]

14 [грудня 1891 р.], *субота*. Учора балакав з ректором за одпущ – не так то воно вільно, як те мині здавалось. Луч[ицький] щось знов носом закрутив. Пішов до Оглобліна й продав Київщину – тяжко з нею возитися. Учора до 3-єї вночі години поправляв [текст]. Був у В[о]в[ків] і читав і нічого, здаєця – гаразд. В[олодимир] Б[оніфатійович] потім зайшов на хвилинку до мене; балакав я за кад[етський] корп[ус]; спасибі ему. Вчора на часинку заходив я у Благовіщ[енський] церкву.

22 [грудня 1891 р.], *неділя*. Оце я й дома; їхалось взагалі добре – читав. Тільки мене кучать думки з powodu моїх грошей; не знаю, щ воно буде з того, *я тільки хотів би визволити свою свободу*. Галя наче б нічого, ждемо на післязавтра брата Віктора.

23 [грудня 1891 р.], *понеділок*. Учора майже весь день робив – переписував рух та одписувавсь з листами – набралось їх сила. Почуваю себе поганенько з powodu тіх же думок, а все таки думаю ще стояти – *доброхотна даятеля любить Бог*.

28 [грудня 1891 р.], *субота*. Віктор не приїхав – дуже дорого; воно й правда що так. Написав ему про Київ, жду відповіді; рух переписаний, та не встиг перечитати, тим не послав сьогодні – читаю. Не зовсім спокійний з powodu думок за голод; учора одправив 20 карб[ованців] в Неделю й Херсон.

³⁵⁷ Платонов Сергій Федорович (1860-1933) – російський історик, академік РАН з 1920 р., професор Петербурзького університету, пізніше очолював ряд закладів АН СРСР. За монархічні погляди був висланий у Самару, де і помер. Магістерська дисертація – “Древнерусские сказания и повести о смутном времени XVII в. как исторический источник” (1888). Далі продовжував вивчення періоду історії XVII ст., докторська дисертація – “Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI – XVII вв.” (1899) тощо.

³⁵⁸ Бокль Генрі Томас (1821-1862) – англійський історик і соціолог-позитивіст. У 1857–1861 рр. видав двотомну працю “Історія цивілізації в Англії”, яка здобула визнання в багатьох країнах.

³⁵⁹ Попов Ніл Олександрович (1833-1891) – російський історик, славіст, архівіст, професор Московського університету, член-кореспондент Російської АН (з 1885 р.). Досліджував діяльність В.Н.Татіщева, а потім російсько-сербські стосунки (докторська дисертація “Россия и Сербия. Исторический очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 гг.”, 2 т., 1869) та інші питання славістики.

29 [грудня 1891 р.], нед[іля]. Читав учора Платонова³⁵⁷ тощо, приготував рух, написав листи до З[ахара] Зах[аровича] й В[о]в[ків]. Все думки за голод – але се тільки чуття, роздратоване часописями. *Боюся на се здатися.*

30 [грудня 1891 р.], понед[ілок]. Учора дуже приємно було прочитати, що уряд з погляду грошового забезпечує голодних; се на якийсь час мене втихомирило; не знаю, що далі буде. Учора читав Бокля³⁵⁸, то часописі. Сегодня буду гризти П[етра] Великого. Та забувся! Вчора прочитав, що вмер Ніл Попов³⁵⁹, дуже се мене вразило, – так нагло; й мені се неприємно. Ет, життя чоловіче. Згадав за свої рекомендації, та подумав, що се подобно буде – пропадай мої два [з] полтніой.

31 [грудня 1891 р.]. Учора цілий день прочитав і зробив чимало (коло 300 сторін); роботи чимало й сьогодні. Учора одібрав лист од Віктора, пише, що дуже радий би, та не прислав вимітки.

1892, 1 січня, середа. От і новий рік. Минулий був багатий усякими випадками; головніші таки, що чи хвалити їх, чи ні – покажуть будучі часи. В наступаючому року не жду ніяких випадків; дай Боже, щоб на цих шляхах, які вже заложено, йшлося добре, не на зле, а на краще! З мамою ввечері довгенько балакали за Галю й за зятя; з батьком поколядували; не було дома тільки Галі. Незчулися, як почався новий рік. Ніч була дуже ясна, місяшна як рідко.

Що до мене особисто, то мене найбільше держали думки про моє повожіння з поводу голоду; трохи наче втихомирююся – чи се добре? Мині це іноді нагадує, як на Паску 1888 [року] мене було узяло за те, щоб іти в ченці; мині думаецця іноді, що й тепера мині знак заховати вільну волю. Вразуми Боже, й помилуй.

3 січня [1892 р.]. Того ж 1 січня одержав лист от А[нни] Я[мпольської], питає, чи буду радий, *як перше*, якщо вона вийде заміж. Я відписав, що нічим [не] зв'язую її, нехай чинить так, як би мене не було. Я боюсь, як лист все таки написано чуле, з ваганням, то щоб вона знову не подумала більше як єсть за мене. Учора робив хоч з перешкодами, але нічого – робота йде доволі добре; справляли вчора парастас по Сильвестровичу.

³⁶⁰ Брікнер Олександр Густавович (1834-1896) – російський історик, професор університетів Одеси, Тарту, Казані. Вивчав історію Росії у XVIII ст., написав двотомну “Історію Петра Великого” (1882), тритомну “Історію Катерини II” (1885) та ін. праці, серед яких цінною є публікація – “Матеріали для жизнеописания графа Н.П.Панина” (7 т., 1888-1892).

³⁶¹ Згори над текстом дописано олівцем – “Де вони? Semper idem, miteraquam est” (лат.) – як завжди бракує.

³⁶² Яновський Кирило Петрович (1822-1902) – російський педагог, походив з небагатої шляхетської родини, закінчив фізико-математичний факультет Київського університету (1843), працював вчителем в гімназіях ряду міст Росії, з 1878 р. – попечитель Кавказького учбового округу, яким керував 22 роки, був противником суворо класичної системи навчання, сприяв розвитку освітніх закладів на Кавказі, запровадженню нових форм навчання. Залишив декілька педагогічних праць, серед яких “Мысли о воспитании и обучении” (1900). Був безпосереднім начальником батька М.Грушевського.

³⁶³ Кебета – здібність, талант.

³⁶⁴ Родина у Владикавказі, ближчих даних немає.

³⁶⁵ Родина у Владикавказі, знайомі Грушевських.

4 січня [1892 р.]. Вчора не було тут нічого незвичайного; досадно тільки, що я непочтливо одповів батькові за Вікт[ора] – так *тяжко!* Погода така, що я більше роблю на дворі, тім Петр В[еликий] Брікнера³⁶⁰ посуваєця поволонці.

5 [січня 1892 р.], неділя. Вчора робив. але зробив не дуже багато, чи втомився б? І в церкві куняв. Сегодня одібрав лист од Віктора з виміткою, сегодня буду писати до В[олоди-мира] Б[оніфатійовича]; дуже добре, коли б удалося витягти его [Віктора] в Київ. Прийшла думка за мої оповідання; ет часу нема!

6 [січня 1892 р.], понеділ[ок]. Вчора межі служеній мало що робив. Написав лист до В[олодимира] Б[оніфатійовича]. Обмірковав план. Правда без культури³⁶¹. Почитав трохи й Бокля. Сегодня одібрано од Яновського³⁶² лист, дякуючий, меж игчого й мені.

7 [січня 1892 р.], вівт[орок]. Вчора так, як і позавчора. Постає загальні думки з поводу випадкових слів. Чи має чоловік на якісь поліпшення гля себе особисто більші над массу? Як кебета³⁶³ не од его; правда, що воля і напрямок в значній частині залежать од него самого. Чи матеріальні вигоди не перешкожають духовій винагороді? І в якій мірі взагалі законне й справедливе щасття особисте? Невже ж воно нерозлучне з егоїзмом? Господи Боже, просвіти нас і помилуй! Сегодня в церкву не йду, бо останні служенія зле стояв. Я взагалі щось не в собі.

8 [січня 1892 р.], сер[еда]. Вчора ввечері несподіванно попав у театр, де йшло Трубадур, бо Галя зхотіла йти в партер з Балталонами³⁶⁴. Грали погано, мало що чути було й мині було дуже сумно й ніяково. Почувши, що тяжко слабує жінка Кахідзева³⁶⁵, я прослухав те без почуття, аж потім злякався, що мушу йти до церкви; до церкви одначе я сегодня не пішов. Учора мало зробив – дочитав тільки Брікнера. Сегодня встаючи, шуткуючи підібрав рифми: трепет сердца молодого и видений сладкий рой, о когда вам на мгновение мог отдаться я душой. Но увы, цену мечтаній я без опыта узнал и видениям прекрасным дверь сурово затворяю. И прошли они с годами – сладкій трепет и мечты. Но от этого, признайся, сердце, выиграло ль ты! Се все суета; але мині

³⁶⁶ М. Грушевський пише про отримання В. Б. Антоновичем 4-го рангу, "генеральського" (дійсний статський радник), відповідно до запроваджені Петром I "Табелі про ранги" (1722). Табель діяла аж до 1905 р. і включала 14 рангів. Отримання 4-го рангу давало право одержання спадкового дворянства.

мало не що ночі буває погано. Господи Боже, помилуй!

9 [січня 1892 р.], чет[вер]. Вчора нікуди не ходив; зробив 200 стор[інок] – читаю про Єлісавету. В часописях прочитав, що В[олодимир] Б[оніфатійович] одібрав генерала³⁶⁶, а Влад[имирський] – Буд[анов] – звізду; гля жлякої частини публіки се має свою вагу й мині приємно. Почував себе доволі добре, й ніч пройшла спокійно.

10.1 [січня 1892 р.], п'ятн[иця]. Учора одібрав лист од А[нни] Я[мпольської]; він дуже потурбував мене – "ніхто каже не вивів мене з тюрми" – се мині гірке дорікання, й воно мене і кучить, так що я завагався; але все таки я дуже не певний, щоб вона була за мною щаслива – і враз тяжко зріктися її.

11 [січня 1892 р.], суб[ота]. Вчора робив – і зробив чимало. Ввечері були на Дон Карлосі – Россова дуже грає на нервах і тим робить вражіння добре. Але нам пози грати не прийдеця, ми маленькі солдати ідеї.

12 [січня 1892 р.], нед[іля]. Вчорашній день не було нічого незвичайного; в "Неделі" одібрали гроши. Міркую за А[нну] Я[мпольську] і нічого не наміркую – боюся. Ввечері читав Бокля; з Київa щось нема ніяких звісток.

14 [січня 1892 р.], вівт[орок]. Вчора одписав А[нни] Я[мпольській], на мене, як бачу, вплинула розмова з матусею, хоч і проти моєї волі. Одібрав лист од В[о]в[ків] – там мене щось вразило слово, що я міг би зібрати округ себе людей; хто его зна, я боюся, що не матиму впливу на людей. Зробив багато – над порцію. Мене кучать частенько думки про Божі заповіді, як то притча про браки, про те, хто хоче соблости душу свою. Вразуми нас, Господи, й помилуй, і А[нну] Я[мпольську], і Галю з Віктором. Учора вранці ходив до церкви – і з поводу листу, і з поводу, що кажуть отруїлась дівчина – Скаритовська³⁶⁷.

³⁶⁷ Бракує даних про особу.

15 [січня 1892 р.], середа. Вчора нігди не був, проробив цілий день і зробив не багато, через те мабуть був сердитий. Почав читати Іконнікова – дуже він важкий. Галя ще в нас; кажуть дорогу засипало. А[нни] Я[мпольській] лист піде тільки сьогодні.

16 [січня 1892 р.], чет[ер]. Сегодня проважаємо Галю; трохи неприємно, що іде вона все з чоловіками. Але вповаємо на ласку Божу. Батько хоче дати грошенят її, і я теж. Господи, дай їм восходити з сіли в сілу.

17 [січня 1892 р.], п'ятн[иця]. Провели Галю; трапилось так, що їхав разом Ціскарів і молодий Біршерт³⁶⁸. Потім, вертаючись, нагло попросила Л.И.Могулевська³⁶⁹, що приїхала позавчора, йти в театр, се мене так розсердило, що аж погано [стало]. Взагалі став я дуже вразливий. Одібрав лист од О[лександра] Як[овича], але цікавого нічого не пише, очевидячки й досі мехлюдує.

18 [січня 1892 р.], суб[ота]. Вчора мусив бути на Макбеті; гра Россова була не дуже гарна – роля ему не підходила, й через те не робила такого страшного вражіння; на закуску давали мірошника – не дуже погано. Балакав зо мнюю Успенський³⁷⁰ – цікаво те, що він став казати, що я очевидячки вибираю теми з погляду патріотичного, що мені в Києві краще, що там мова своя, що промова в мене ще більше зукраїнилась. Потім за Міллера³⁷¹, що він чимсь себе не добре зарекомендував на III з'їзді [археологів]³⁷². Тра признати, що дядько з его догадливий.

19 [січня 1892 р.], нед[іля]. Вчора зробив не багато – чи втомивсь, чи то зго зна що воно; взагалі таки Іконіков тяжко читаєщя й ще тяжче конспектуєщя. Ввечері прочитав допис в Дню, що в скарбі грошей не стане на контен-тування³⁷³ голодних і що тра б зробити подать на голодних; се мене тяжко вразило. Господи Боже, вразуми мене, що маю чинити! А то тяжко міні – оце вже кілька місяців все мене так ще гнетить!..

20 [січня 1892 р.], понед[ілок]. Вчора якось були полекшали ці думки. Ввечері прочитав кілька оповідань Діккенса, по правді трохи не плачучи. В такім случаю я здебільшого почувую себе якось смутно – якось боїсья оддатися почуттю; хто его зна, з чого воно таки – чи то душа така суха в мене, чи може й ні. Таке [саме] зовсім я почував, коли взяли були мене думки за чернецьтво – за те я не жалкую, що не поддався ним; чи так воно й тепера – Біг зна; Боже помилуй нас!

³⁶⁸ Бракує даних.

³⁶⁹ Бракує даних.

³⁷⁰ З щоденника складається таке враження, що у Владикавказі М.Грушевський зустрівся з відомим російським істориком, візантіністом і славістом Федором Івановичем Успенським (1845-1928), який з 1879 р. був професором Одеського університету, а пізніше став академіком Петербурзької АН, директором заснованого ним Руського археологічного інституту в Константинополі (1894-1914). Керував багатьма науковими експедиціями на Близький Схід і Балкани. Після 1917 р. професор Петроградського університету. Автор фундаментальних праць: "История Византийской империи" (3 т., 1913-1918), "Первые славянские монархии на северо-западе" (1872), "Образование Второго болгарского царства" (1879) та ін.

³⁷¹ Міллер Всеволод Федорович (1848-1913) – російський історик, лінгвіст, етнограф і археолог, професор Московського університету (з 1884 р.), академік Петербурзької АН з 1911 р. Написав чимало праць, присвячених руському епосу та іраністичі ("Осетинские этюды", 3 т., 1881-1887; "Очерки русской народной словесности", 3 т., 1897-1910).

³⁷² Мабуть, йдеться про VIII археологічний з'їзд, що відбувся у січні 1890 р. в Москві.

³⁷³ Контенгування – задоволення.

³⁷⁴ М. Грушевський згадує про випускний іспит в гімназії, коли внаслідок викрадення гімназистами завдань випускних іспитів він залишився без золотої медалі.

21 [січня 1892 р.], *вівт[орок]*. Вчора щось мині спалося ввечері трохи не з восьмої години. Все таки зробив дещо. В Р[усских] В[едомостях] написано було *чутку* за галицькі поліпшення, меж инчого й за кафедру. Дуже вже вона мині далася в тямки, так і оцей іспит натуральний тощо³⁷⁴. Хто его зна через що воно така біднота в думках.

22 [січня 1892 р.], *середа*. Учорашний день читав все Іконнікова – сподіваюся сьогодні зкінчити, також у новій книжці “Неділі” дещо було цікавого. Радили мині не виїздити ще якийсь час, і мині самому шкода їхати; але як розміркую, то тра, бо не знаю скільки приїдеця пробуту у Москві.

23 [січня 1892 р.], *четв[ер]*. Щось мині дуже спиця останніми днями вечерами – чи то, що робота так монотонна, чи що инче? Вчора мама ходили до собору, а я заспався дома; сьогодні думав, що може через те, що не хожу до церкви – не освіжає? Не знаю. Сегодня був. Учора одібрали лист од Галі – доїхала добре, й так лист написаний добре; вони мині снилися сьогодні веселі й щасливі; дай Боже! Хоч би Антонович чого добився гля їх. Щось нема звістки од Я[мпольської] за весілля; поздоровити б – та коли? В Дні вчора [була] звістка з Діла, знов таки за кафедру й таке инче.

24 [січня 1892 р.], *п'ятн[иця]*. Нігди не був і зробив чимало, але якось думки розлізли; надокучила вже мині та катедра, все лізе в голову. За голодающих нема, та що небудь і штрихне [в думках].

26 [січня 1892 р.], *нед[іля]*. Дочитав Народопрравство^{374а}, не ходив нікуди, було тяжко часами з думок за гроши таке инче; в церкві якось заспокоїсся; Боже, тяжко мині, поможи мині, вразуми, благоуправи. В п'ятницю був лист од А[нни] Я[мпольської], пише, що краще як я не прииду; повстали в мене думки – чи не краще б мині було посвататись – та з того нічого не буде тепера; оддаю на волю Божу. Од дальше в перспекті [нерозб.].

^{374а} М. Грушевський читав твір М. І. Костомарова – “Северорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада”. Новгород; Псков; Вятка; СПб., 1863.

³⁷⁵ Починаючи з 9 лютого 1892 р. М. Грушевський веде записи, перебуваючи у Москві, куди він приїхав для роботи в архівах і бібліотеках.

*Лютый, 9 [1892 р.], нед[іля]*³⁷⁵. Сегодня також був на ранній [службі] в Синоді; потім обійшов церкви, був й у Спасителя, тільки вийшло, що там показують після служенія. Живіт мій наче був поправився і я вже зрадів,

375а Оглоблін Микола
Миколайович (1852-?) –
російський історик, археограф,
архівіст, син протоієрея і
ключаря Києво-Софійського
собору М.Я.Оглобліна. Закінчив
Київську духовну академію,
Археологічний інститут у
Петербурзі. Працював у
Московському архіві
Міністерства юстиції, але 1897 р.
залишив роботу через незгоду з
керівництвом. Багато зробив для
видання і обробки
документальних матеріалів,
зокрема з історії Сибіру тощо.

376 Заньковецька (Адасовська)
Марія Костянтинівна (1860-1934) –
велика українська акторка, одна
з основоположниць українського
професійного театру.

377 Дарест де ла Шаванн Антуан
Клеофас (1820-1882) –
французький історик, професор
Гренобльського, а потім
Ліонського словесних інститутів
(факультетів). Написав "Історію
Франції" у 8-ми томах (1865-
1873), за яку 1868 р. отримав
академічну премію Жюбера. Крім
того залишив дослідження з
історії адміністративного устрою
Франції та історії селянства
XVII – XVIII ст.

378 Стаття М.Грушевського
"Барская околичная шляхта до
XVIII в." // Киевская старина. –
1892. – Т. XXXVI. – С. 260-277.

379 За дякую (лат.).

380 Лінниченко Іван Андрійович
(1857-1926) – український
історик, закінчив історично-
філологічний факультет
Київського університету (1879),
учень В.Б.Антоновича, професор
кафедри всесвітньої історії
Одеського університету і
Московського університету
(1888-1896). Залишив
дослідження – "Вече в Киевской
области" (1881), "Взаимные
отношения Руси и Польши до
конца XII в." (1884), "Черты из
истории сословий Юго-Западной
(Галицкой) Руси XIV – XV вв."
(1894) та ін.

та сьогодні мука знову налезидця, я й сьогодні
сказав зробити кашу. Сі два дні почував себе
доволі погано – почуття виноватости – з
поводу все ж тіх грошей; спокуса звичайна; ще
до того була в мене трясця й вагався з powodu
того, чи їхати швидко, чи зоставатись.
Позавчора заплатив за місяць [за готель] – по
7 березіля.

10 [лютого 1892 р.], понед[ілок]. Учора
вранці по служенні заходив у храм Спасителя,
а вернувшись, поїхав на Сухаревий тлок,
виторгував чимало, дещо й добре. Ввечері
ходив до Оглобл[іна]^{375а}, балакали собі, але як
я почав казати за М[оск]ву – не погодились;
очевидячки він добре заклімаізувався.

11 [лютого 1892 р.], вівт[орок]. Учора
вранці – звичайно; попробував пообідати як
треба – вранці сьогодні не зовсім добре. Ввечері
були з Оглобл[іним] на бенеф[ісі] Занько-
вецької³⁷⁶. Добре грає! П'єса краще була б
оперою; музика – анікуди (Васильєва якогось).
Взагалі міні було якось трохи наче сором за
українське письменство перед чужаками.

13 [лютого 1892 р.], четв[ер]. Учора з
поводу св.Олексія ходив вранці поклонитися,
також і ввечері, а на служенні не був. Позавч-
орашній день вернувся з архіва пізно й здебіль-
шого проспав – може з утоми театральної.
Радію, що не прийшлося вчора піти на Роберта,
як закликав Оглоблін – не стало білетів. Хоч і
вчора спав чимало, але дещо й зробив – з
Дареста³⁷⁷. Позавчора побачив свою статтю в
Старині³⁷⁸, дещо було в неї неприємно, але все
таки "підняся духом". Зате була міні халепа –
обоє годинника зопсувалися одночасно;
срібного оддав направить, а золотому волоска
поправили gratis³⁷⁹; було це міні дуже
неприємно.

14 [лютого 1892 р.], н'ятн[иця]. Учора – як
позавчора; в архіві знайшов дві грамоти
київські XV в[іку]; гля Барцини нема нічого.
Огл[облін] казав, що бачив в театрі Лінни-
ченка³⁸⁰ і казав за мене й той дуже жадає по-
знаємитись (ще прийдеця йти до его?) і жал-
кував з powodu моєї теми. Вертаючись, я знову
за се почав балакати і Огл[облін] казав, що
можна подумати з теми, що я залінувався,
потім, що взагалі теми дисертаційні низчають
якось, пишуцця вони з кар'єристичних

³⁸¹ М. Грушевський читав працю В. Кельсієва "Галичина и Молдавия. Путевые письма. – СПб., 1868. Кельсієв Василь Іванович (1835-1872) – російський письменник. Брав участь у російському революційному русі 50-60-х років, сподіваючись використати для його піднесення російських старобрядців, але зазнав нещастя. Потім схилявся до слов'янофільства. У 1867 р. повернувся у Росію, був помилуваний, жив і багато друкував у Петербурзі. Серед його книг і вказана вище, в якій він дає досить правдивий образ національних прагнень галицьких українців, але трактує їх як частину єдиного "руського" народу.

³⁸² Рєпін Ілля Юхимович (1844-1930) – видатний російський художник. Автор багатьох полотен на історичну тематику. Походженням, творчістю і громадською діяльністю був зв'язаний з Україною, багато творів присвятив українському життю ("Українська селянка" – 1880, "Портрет Т. Шевченка" – 1888, "Запорожці пишуть листа турецькому султанові" – 1891 та ін.).

поглядів; се міні було дуже неприємно чути; я боронив, але не дуже уперто. Ввечері багато дуже спав, аж досада мене бере, і сьогодні встав у 8 [годині]!

15 [лютого 1892 р.], суб[ота]. Учора цілісенький день сидів дома, вийшов тільки пообідати. Все читав Дареста і зробив таки (як порівняти) доволі; докінчив 1-й том. Прочитав трошки Кельсієва³⁸¹ – цікаво, хоч напромак прямо паскудний; рух і ентузіазм русинський 60-х р[оків] змалеваний добрецько.

16 [лютого 1892 р.], неділя. Вчора ходили з Оглобл[інім] дивитися Рєпина³⁸²; дуже гарний етюд українки сподобався міні так, що трохи не купив фотографії, та таки може й куплю – поважне, задумане лице так і встає перед очима. Закликав Оглоблін іти вкупі пообідати в якийсь добрий ресторан, на недорогий оїбд – 1 1/4 карб[ованці], і дуже приставав, я одмовився, що живіт болить, а по правді було сором йти й исти обід за 1 1/4 карб[ованці]. Потім я роздумав, що гля того, щоб вчинити его волпо можна було б кинути ті 80 коп[ійок]. Обідав в [нерозб.], читав Дареста, а ввечері писав листи. Не знаю, як бути з говінням – в Сінод[альній] церкві часи в 12 год[ині]! В Арханг[ельській церкві] – правда в 10... Думаю зробити собі полегкість, прости Господи!

16 [лютого 1892 р.], неділя. Міні прийшло на думку записати який мені зараз приснився сон, коли я задрімав увечері. Я бачив ніби Ківліц[ький] і Комаров (чи може Піск[орський]), вони були страшенно сердиті на мене, лаяли і зневажали й накинулись бити. Бійка була страшенна, жорстка і я буцім побив [їх]. При міні наче була Галя чи взагалі щось жіноче; я заспокоював її, а вона виявляла велику суєтність і казала все, що хтіла б бути багата. Я звичайно не даю ніякої віри цьому сну, хоч він трохи й уразив мене, нотую як факт психологічний, перед сном я сего не думав і взагалі сіми часами. Якби се справдилось – бо се можливо, подобне, я більш усього не хтів би мати коло себе якусь жіноту – "хвалить Тебе не перестану, що я ні з ким не розділю мою тюрму, мої кайдани". Перечитував сьогодні ці записки. Бачу, що завше мене щось гнітило, мучило. Не знаю, чи то од Бога міні хрест, чи я сам его собі зробив? Так само й тепера; думка про гроши наче десь оддалі стоїть наді мною.

А немощ формалістична – мордує завше. Боже великий, поможи міні йти путем правим! Сьогодні вранці був на ранній [службі], писав листи, щось чи не 9 зготував їх, потім в Румянцовському [музеї] був, обідав і звіти просто попав кудись на вечерню – служили добре й на мене зробили добрий вплив. Вернувшись, читав Дареста.

Тільки того б бажав би, щоб в рідній землі
не загинуть без сліду, без плоду,
Щоб придбати як більше добра гля неї,
щоб так сяк полагодити шкоду,
Тільки б того бажав, щоб в щасливий той час,
як минуть ці невольницькі муки,
І на рідній землі запанують у нас
наші вільні щасливі онуки,
Пригадали б і вас, хто боровсь і страждав
і по світу без втіху тинявся,
Як Мойсей Ханаану тіх днів виглядав
і вмерати в неволі зостався.
Буде так, спом'януть! І на предків серцях
ваше ймення написане буде,
Загартує серця, прожене неміч, страх
і до святошів вдачу розбудить.

21 лютого [18]92. В ім'я Боже! Амінь. Се прихожу ко Господу і що скажу ему? Я прихожу каятись б то, але доброго каяття не почуваю. Мині тяжко – се правда, тяжко – так що й світ немилий часом і я готовий впасти в розпуку, й мині б хтілося добути од Господа просвітлення й заспокоєння!

Правда, я почуваю винним себе за те, що не можу зречися самолюбленія, що міні хочещя особистого щасття на сім світі, що я вдаюся надто в світову діяльність, колотнечу, покриваючи се (правдиво чи ні?) наче б працюю загля народу свого, загля освіти і правди; що я холодний до діла святого надмирного, що я заздросливий, славолюбний, строптивий, скверними думками спокушаюся, празднословний і таке инче – се я почуваю... Але – я не почуваю так цієї вини, як своє нещасття, тяготу свого життя. Окаянний! Я часто і навіть у сю годину міркую собі, що я над міру чоловік нещасливий, що я ніколи не маю спокою, не кажучи вже про щасття, що я завше тягну час свій як раб, як наймит, котрий тільки тоді може почувати себе більш менч спокійним, як забуде своє становище, як то зо мною буває у праці. Що я наче б прагну доброго, тікаю злого, цураюся тяжких, явних

гріхів, сповняю потроху заповіді (фарисей окаянний!) – і я не маю з того втіхи. Все те, що може здатися добрим, є як би заплата мита, щоб потім іти своїм шляхом, заплата невільна, без любови, а – як зло неминуче б. В мені завше наче сидить ворог, котрого я боюся; коли я зроблю що добре, я боюся, що він присікаєця й буде вимагати мимо волі моєї ще й ще, й я не могу оборонитися од его; я почуваю себе безсилим, немощним перед ім. Що то – совість правдива чи сожженна? Міні більше здаєця, що це остання. А як я помиляюся? Інчі мої гріхи, як там празднословіє чи що – то дріб'язки перед цім головним страшним становищем, цею мукою, цею непевністю. Я боюся часто, щоб не збожевіліти! Я боюся вдатися в розпуку; часом в мене встають сумління страшні, і тяжкий страх вічності й смерти.

От уже місяців з п'ять як мене тяжко мордує думка про гроши, вона звіти ж. Міні не шкода б так тих кілька сот, але це тільки випадок, питація ж загальне – питація про свободу духа, про того мого мучителя – хто він, од Бога чи ні? От уже місяць як мене мордує думка з поводу наче б данної обіцянки – котрої властиве я зовсім не давав, і то єсть знову таки причепка того мого мучителя. Міні тяжко і страшно, міні страшно загинути, страшно втеряти й волло. Боже, пожалься й спаси мене! Возопих всем сердцем моім к щедрому Богу, й услыша мя от ада преисподняго и возведе от тли живот мой! Я пою й плачу! Боже, пожалься! Адже коли я писав це, й тут повставала думка, щоб се не стало причепкою задля мучителя³⁸³. Іноді міні здаєця, прости Господи – але мии се тяжко казати на Бога, як мии здаєця – наче б як каже Іов – що Ти додивляєся до кожного ступня мого, одступи од мене, щоб я міг вільно казати. Я не маю дерзновенія перед Богом! Боже, пожалься і помилуй мене!..

Боже, прости! Як той казав – вірую, помози моему невіррю; так я кажу – каюся в свому окаянству, помози моему непокаянію. Але не отвержи мене – як сказано: і молитва его будет в грех – сего да не буде зо мною. Уповаю на милость твою, прошу – прости й помилуй мене й моїх!

24 [лютого 1892 р.], понеділ[ок]. Так я, грішний, і не зібрався записати за причастіє. Сповідь мии подобалася дуже – ніколи я так

³⁸³ Згори олівцем дописано: “ні, сего здаєця нема”

³⁸⁴ Токмаков Іван Федорович (1856-?) – російський письменник, історик, археолог, працівник Московського Головного архіву міністерства іноземних справ. Автор численних праць з історії російського імператорського дому, археології – “О священном коронованні русских царей” (1896), “Историко-статистическое и археологическое описание города Дмитрова с уездом и святынями” (1893) тощо.

³⁸⁵ Бюлер Федір Андрійович (1821-1896) – барон, російський дипломат, історик, письменник, директор Московського Головного архіву міністерства іноземних справ (з 1873 р.). Був на дипломатичній службі. Пробывав сили в белетристичній, публіцистичній, публікував документи в різних журналах (“Предположение кн. Потемкина о польских делах с собственноручными заметками Екатерины II” – 1874, “Неизданные письма Вольтера” – 1875 та ін.).

^{385a} М. Грушевський згадує про своє прохання Антоновичу, щоб той допоміг влаштувати в Києві його сестру Галю та її чоловіка Віктора Шамрая.

³⁸⁶ Бельовський Август (1806-1876) – польський історик і письменник. Жив у Львові, працював у Закладі ім. Оссолінських, з 1869 р. його директор. Був ініціатором і видавцем документального зібрання “Monumenta Poloniae Historica” (3 т., 1864-1876). Написав також “Wstęp krytyczny do dziejów Polski” (1850), декілька збірок поетичних і белетристичних творів.

щиро й одверто не виявив моєї головної тяготи. Мені потім з’явилася думка, що я нічого не сказав про 10 р[ублей] – але властиве не в їх сила, і я се зробив зовсім незумисне, прости Господи! При причастії батюшка мене поздравив і зичив поспіху “в моїх подвигах”. Дай Боже, щоб усе це було на добре! По причастії писав лист до дому, заходив у Кремль, обідав, трохи читав Івангеліє й Ісайю й рано ліг спати, маючи їхати в Сергієво – хоч все вагався. Таки поїхав, взявши на дорогу Darest’a. Їздилося доволі добре. Ввечері був у Оглобл[іна], шов на годину і застряг аж до 9-ої – оце вже в мене вдача! Балакали щиро, хоч мене іноді й спиняли думки. Дізнав[ся] я там про продрукування своє в Етнографії Пипіна.

25 [лютого 1892 р.], віт[орок]. Позавчора ото як я балакав з Огл[обліним], балакали за Галичину, за віднос[ини] Укр[аїни] до Моск[овського] госуд[арства], а далі таки переїхали на мою теңденційність, на Київщину й Барщину; се все миші трохи надає суму. З наших властиве ніхто не подав голоса за книжку, а от проти неї – єсть. Вчора як я правив Барські документи (вони вже переписані), трохи смутні і непевні думки мене огортали. Заходив вчора у Рум[янцевський музей], та там читав свою Хрестомат[ію] Будановську, ввечері дуже спалось. Одібрав лист од Іконн[ікова] – карточка гля Токмакова³⁸⁴ і Бюлеру³⁸⁵, лист послав – спасибі за ласку; а од Антон[овича] нема вісті! Ех, якби це він миші зробив, більше вже ніякої ласки не просив би здаєщя в него; Галя пише, що й думати бояця за воспитательство^{385a}.

27 [лютого 1892 р.]. Позавчора (25) проробив ув архіві до 1/2 5 [години]; йдучи туди, заходив у Арханг[ельську церкву], помолитися за Тараса [Шевченка], а вертаючись з обіда, зайшов на вечерню. Так я вийшов з дому щось у 10 [годині], а вернувся у 8-й. Вчора був на ранній [службі] в приході, і пообідавши раненько, з 2-ої до 8 [години] читав Белов[с]к[ого]³⁸⁶ у Румянцевському [музеї], зате втомився добре – як розбитий був. Нічого такого не трапилось. Вранці сьогодні повставали старі-давні спогади; уже я преїшов на старчий вік!

1892 лютий 28. Вчора так само – був в Архіві, потім у бібліотеці. В Архіві була

³⁸⁷ Самоквасов Дмитро Якович (1843-1911) – російський археолог та історик права. З 1877 р. професор історії руського права у Варшавському університеті, з 1894 р. – професор Московського університету. У 1892 р. посів посаду керуючого Московським архівом міністерства юстиції.

³⁸⁸ Згори олівцем дописано: “міні се тоді було досадно”.

³⁸⁹ Моя вина (*лат.*).

³⁹⁰ Згори олівцем дописано: “ї добре зробив”.

³⁹¹ Відомі двоє вчених з таким прізвищем, праці яких могли цікавити М. Грушевського. Про кого йдеться важко сказати. Губер Іоанн (1830-1879) – німецький католицький філософ і публіцист, професор філософії у Мюнхені, автор численних праць з питань філософії і теології. З 1871 р. очолював старокатолицьку партію в Баварії. Губер Альфонс (1834-?) – австрійський історик, професор Віденського університету, вивчав питання історії Чехії і Австрії XIV ст. Написав “Geschichte Österreichs” (4 т., 1885-1892).

³⁹² Згори олівцем дописано: “Каман[ін] казав, ніби ні”.

³⁹³ Реманович Тадеуш (1843-1904) – польський журналіст, громадський діяч, керівник партії польських галицьких демократів. Був учасником повстання 1863-1864 рр., потім у Львові видавав тижневик “Гімна”. Від 1873 р. керівник крайового статистичного бюро, депутат галицького сейму і австрійського парламенту. Мав публікації, присвячені українсько-польським відносинам.

³⁹⁴ Миколаєнко – даних про нього не знайдено.

³⁹⁵ Гостіція – готель.

чимала ажитація з поводу, що мав приїхати Самоквасов³⁸⁷; справді він був і “обзірав” меж іншого й мене, правда що способом дуже не показним. Сьогодні збираюся в іностр[анний] архив. З Києва тим часом ані телень!

29 [лютого 1892 р.], субота. Був я ув іностр[анному] архіві – з великою неохотою, тай не дурно! Дуже вже там парадно все, й рекомендація Іконнікова наробила шелесту; тим часом робити міні там майже зовсім нема чого. Тра буде покрутитися якийсь час там. Звіти, пообідавши, пішов у Румянц[евський музей], а вернувшись, застав лист з дому: неприємно, батько знову згадують за мої докіри³⁸⁸; правда, що я таки раз сієї зими не здержався, але то було на самоті, і я взагалі одсторонився од усього. Меа culpa³⁸⁹. Прости Господи й помилуй нас!

3 березія [1892 р.], вів[орок]. Позавчора й учора був у церкві, то не писав. В суботу був у рукописьм[енному] відділі Румянц[евського музею] – спасибі, прийняли доволі привітно. Ввечері одержав лист од Галі – пише за перевод; мене це дуже вразило – що от мовляв не виживає він [Віктор] нігди, хтів з сего поводу знову, з докором, нагадати за вчення, та передумав; не буду за се нічого казати³⁹⁰. В неділю читав Губера³⁹¹, та зробив мало що, ввечері був у Огл[обліна], по єго прохання – здержувавсь і балавав про сторонне, та таки не чувся, як знову перейшло на те ж – з поводу загальних дописів в Чтенях; казав він, [що] писав за мене Каман[іну] і той назвав мене ярим³⁹². В понеділ[ок] був на ранній [службі] в приході, потім в Румянц[евському музеї] – читав Ремановича³⁹³, а звіти ввечері зайшов до нового знаємого Миколаєнка³⁹⁴; добрий хлопець, але без своенар[одної] освіти. Одібрав в суботу одбитки (а то вже почав я сердитись, а вчора одпукс.).

4 Берез[ія] 1892 р., середа. Учора був я поперед у іностр[анному] архіві, а далі в гостіції³⁹⁵. В іностр[анному архіві] покрутився тільки. Потім в Румянц[евський музей], а вернувшись, мало що седів (тим більше, що знову коліки у животі) і скоро заснув. Щось мині останніми часами дуже багато спицця, чи не слабую на нерви? Взагалі було погано.

5 берез[ня] 1892 р.]. Вчора – як звичайно, тільки забарився дуже в іностр[анному] арх[іві]

³⁹⁶ Ейнгорн Віталій Осипович (1862-1947) – російський історик, викладач московських гімназій. Більша частина його досліджень стосується історії України у XVII ст. Серед них – “Очерки из истории Малороссии в XVII в.”, “О сношениях малороссийского духовенства с малороссийским правительством в царствование Алексея Михайловича”, “Книги киевской и львовской печати в Москве в XVII в.” тощо.

³⁹⁷ Вірно – Уляницький Володимир Антонович (1855-?) – російський історик права і юрист. З 1878 р. на службі у Московському архіві міністерства іноземних справ, на підставі матеріалів цього архіву захистив магістерську і докторську дисертації. Видавав документи. З 1885 р. працював у Московському університеті. З 1899 р. – в Харківському, з 1901 – в Томському, з 1911 – Казанському університетах. Серед багатьох праць були “Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII в.” (1883), “Русские консульства за границей в XVIII в.” (1900).

³⁹⁸ Точна назва видання – “Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею” – 5-томна збірка документів з історії Росії, України, Білорусії і Литви за 1340-1699 рр. (СПб., 1846-1853).

³⁹⁹ Іверійська церква в Москві.

і вже в 3-ій год[ині] прийшов в гостіцію. Меж инчого в іностр[анному архіві] познаємився із Ейнгорном³⁹⁶ (і забув з ним попрощатись) і Уляницьким³⁹⁷ – сей при першому моєму вступі обернувся був “свірепо” до мене, а вчора сам прийшов знаємитись, так що се мене потішило. Сегодня вранці одібрав лист од А[нни] Я[мпольської], не втерпів трошки, зараз же прочитав. Сі музи якось чудно завше впливають на мене.

6 [березня 1892 р.], п'ятн[иця]. Одержав учора лист з дому, що зробив на мене сумне вражіння, пише батько, що ему не подобаєцца думка Шамраєвих про перевод, і що тра попросить Ант[оновича], і щоб я помолився. Лист од А[нни] Я[мпольської] розбудив думки і за неї і взагалі про сю всю справу, за котру я взагалі тепер не думав. Вчора, вертаючись з Огл[обліним], знову заспречалися, міні се аж надокучило. Господи, Господи, помилуй нас!

7 [березня 1892 р.], суб[ота]. В вівторок я, як бачу, звіці не виберусь. Дай Боже хоч би в середу або в четверг; а хочєцца дуже! З Київв пняких вістей. Учора вранці заходив до Шибанова – за АЗР³⁹⁸, просить 25 к[арбованців]; дуже вагався, та хочу дати. Поставали думки, чи гаразд. Окаянний аз чоловік, хто просвітить мене і умудрить, помаже каллірієм очі мої сліпі, щоб бачити!

9 [березня 1892 р.], понед[ілок]. В суботу я не пішов в Румянцевське – почував себе втомленим; їздив на Панкрат[ьєвську] вулицку і там знайшов дещо з книжок; вертаючись звіти, заходив на Нікольську [вулицю] – але там нема нічого, хтів [зайти] до Шибанова, та завагався й не пішов. Більш нікуди не ходив і потрошку читав Губера. У неділю був у Синоді, заходив до Івер[ійської церкви]³⁹⁹, але молебні там правлять тільки увечері; читав Губера, а потім заходив на вечерню [службу] до сусідн[ьої] церкви й на молебен до Івер[ійської церкви] – молився щиро. Потім заходив до Огл[обліна] і пробув до 12-ї [години], балакав не дуже доривче – тихомирно. Неприємно, що прийдецца мабуть обідати з ними. Взагалі сі два дні почував себе дуже тяжко й погано, до чого повод дали ті вісті з дому, здебільшого міркую все на тему, що я нещасливий і психопатичний; вчора побачив я, що в мене на висках волосся сивіє – не з меду!.. Не хтілося

⁴⁰⁰ Семенов – працівник Московського архіву міністерства юстиції. Повніших даних не знайдено.

⁴⁰¹ Думнов – працівник Московського архіву міністерства юстиції, повніших даних бракує.

⁴⁰² Згори олівцем дописано: “Шкода, що не було Кізеветтера”. Кізеветтер Олександр Олександрович (1866-1933) – російський історик і політичний діяч, учень В.О.Ключевського. Належав до керівництва і був ідеологом партії конституційних демократів. З 1922 р. професор російської історії Празького університету. Наукові праці присвятив переважно історії Росії XVIII – першої половини XIX ст. (“Городовое положение Екатерины II 1785 г.” – 1909, “Посадская община России в XVIII ст.” – 1903 та ін.).

б кидати швидко народного діла – одначе воля Божа да буде!

10 [березня 1892 р.], вів[орок]. Вчора втомився як собака – з архива пішов я до Семенова⁴⁰⁰, на м'ясо, звіти до Думнова⁴⁰¹, звіти до Шибанова. Взагалі я дуже втомлений. Хоч би скоріше видертися [звідси]; завтра навряд, а після завтра – сподіваюся. Сьогодні обід учиняють архівяне, закликають і мене, мні не хтілось би та вагаюся; дорого коштуватиме і таки принципіально я не лоблю сего.

11 [березня 1892 р.], сер[еда]. На обіді був – ніяково було одмовитись – задля утримання зв'язків, в подяку за щирість т[аке] и[нче]. Було десять чоловік (Холм[огоров], Огл[облін], Герц, Голубев, Сторож[енко], Ковал[евський], Нечаев и Савич). Було доволі весело, просто, тільки Голубев пакостив своєю соромотнечею. Пили за Київську школу взагалі й за школу Антоновича, й за мене, що дав вперше цілу картину Київщини й т[аке] и[нче]⁴⁰². Я закликав звіти Оглоб[ліна] до себе, попросив би Сторож[енка], але вони намір[ились] їхати далій, і Оглобл[ін] до їх пристав нарешті. Коштували се 5.60!.. І я взагалі почуваю себе сьогодні якось вишню.

12 [березня 1892 р.], четвер. Був в іностр[анньому архіві] – гля приліки, а в гостії все хтів покінчити, і вже де з ким попрощався, та розв'язавши так, щоб не сідіти, перед виходом вязку подольську й звернувши увагу на корол[івську] печать, надибав барські документи. Мусив зостатись іще на день. Середа у архівістів закінчилася погано, було соромно слухати за се; навіть Холмог[оров] пустив соромнечу і я дечому сміявся й собі. Оглоб[лін] приніс лист од Добр[овольського], великий, багато писав він про стан свій духовий, а що головніше – про смерть бідораки Стойкова. Упокой его Боже, бідний, бідний! Мні шкода, що за життя его в мене не був ему часом дуже радий і поводився часом не ласкаво!..

Виїхав з Москви 13.ІІІ. [1892 р.]

24 [березня 1892 р.]. Писав то в Москві, а тепера в Сестренівці, приїхав 23 [березня], а в Києві пробув 8 днів, з 15 [березня]. З великою радістю виїздив з Москви, а ще з більшою приїхав до Сестр[инівки]. Хтів був виїхати ще

⁴⁰³ Напевно, йдеться про лист М.Грушевського з проханням сприяти перекладу чоловіка його сестри Галі – Віктора Шамрая на службу в Київ. Лист адресувався Михайлу Івановичу Драгомирову (1830-1905) – російському військовому і політичному діячеві, що походив з України (м. Конотоп) і на той час був командувачем Київського військового округу. Загалом М.І.Драгомиров був відомою фігурою у політичному житті Росії, знавшим теоретиком військової справи, начальником Академії Генерального штабу, а з 1898 р. – київським генерал-губернатором. Проявляв певні симпатії до українців, про що пише у своїх спогадах М.Галин (Галин М. Сторінки з минулого. // Праці Українського Наукового Інституту. – Варшава, 1932. – Т. VIII. – Кн. 2. – С. 123). У листі до батьків, писаному з Москви 22 лютого 1892 р., М.Грушевський зазначає, що В.Б.Антоновичу не зручно “ходатайствовать” за нього у Драгомирова (ЦДАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Стр. 9. – Арк. 11зв.).

⁴⁰⁴ Згори дописано олівцем “Боже, на тебе єдиного надія!”.

⁴⁰⁵ Йдеться про лист, який розіслав М.Грушевський по православних парафіях, в якому просив повідомити про можливі документи до його теми.

⁴⁰⁶ Карамзін Микола Михайлович (1766-1826) – російський письменник-сентименталіст, історик, автор 12-томної “Истории государства Российского” (1816-1829), написаної з монархічно-великодержавних позицій.

⁴⁰⁷ Забелін Іван Єгорович (1820-1908) – російський історик і археолог, почесний член АН (1892). Працював у Петербурзькій археологічній комісії (1859-1876), потім – головою “Общества истории и древностей российских” при Московському університеті.

⁴⁰⁸ Бобжинський Міхал (1849-1935) – польський історик і громадсько-політичний діяч. З 1877 р. професор історії права Краківського університету. Написав “Dzieje Polski w zagrysie” (1879), яка витримала багато видань. Був намісником Галичини в 1908-1913 рр.

19 [березня], та не вдалося. Пребагато було метушні, я якось ослабнув і часто було досадно на себе за насмішки чи за балакучість. Шкода тільки дуже, що не діждав відповіді од Дра[гомирова]⁴⁰³ – дай Боже, щоб було добре!⁴⁰⁴

26 [березня 1892 р.]. Вчорашній день пройшов аби як – з Козятина приїздила матушка, а то писав листи, котріх послав 11 і 8 бандеролів, щіркуля до батюшок барських⁴⁰⁵. А вчора прочитав один томик Карамзіна⁴⁰⁶. Роботи багато, але ніякого смущенія не почуваю. От тільки якби відповід[ь] од Др[агомирова] [прийшла]!

27 [березня 1892 р.]. Вчорашній день зате нічого не робив окрім читання, навіть на служенні тільки зайшов. Дочитав Карамзіна, читаю Забелина⁴⁰⁷ і т[ак] д[алі]. День був вчора ясний і гарний, так що я по садку волочився. А сьогодні похмуро. Приносили вчора пошту, але звичайно мінї ще нічого.

29 [березня 1892 р.], нед[іля]. Ці два дні звичайно робив. Вражіння чимале зробили на мене передмови Бобжинського⁴⁰⁸ – про потребу широкого виховання і об'єктивізму. Питання про об'єктивізм часто і в Москві я порушував з Оглобліним. Хоча я все таки – перед совістю – не певний, чи є в мене тенденційність? Сегодня в церкві (взагалі, я в церкві стою погано) все тривожили думки за перевод Шам[раїв]. Сегодня мусить бути пошта – чи буде що, і що? Господи Боже, поможи нам!

3 [квітня 1892 р.], вечер. Сегодня чиста п'ятниця, завтра хочу я сповідатися й причащатися. Звичайно [я] не приготовлений як слід, а дерзаю приступати, з страхом і упованієм на ласку Божу, да обрящу от Господа укрєпленіє, просвєщеніє і утєшеніє. Після останньої сповіді (добра була!) я почував себе тихомирно – щодо мене особисто, й тільки журився то з поводу вісток з дому, то з поводу своєї колотнечі та свого “псіхопатизму”. Приїхавши до Сестр[иївки], збувся я й колотнечі своєї, але трохи згодом знову поставали докучні і тяжкі думки – то за стипендію, чи варт її брати з погляду бідніщих, як П[і]ск[орський], то знову з поводу тіх грошей, що я

по правді не обіцяв – згадав за се, прочитавши готування до останньої сповіді. Після московської сповіді я був в тому переконанню, що не зв'язаний щодо грошей нічим. Часами мені була тихомирно – от як і сьогодні на служенні. Каюся тобі, Боже, що я холодний до небесного й у суєті лежу, славолюбний, заздрісливий, прайднословний. Спекулююся поганими думками й робл[енням]. Горе, малодушний я, полохливий, униваючий! Строптивий і себелобний! І що инчого гріху – Боже, Боже, просвіти мене і во благая управі! Прости Боже! Помощи в немощі моїй [прошу], щоб не здаватися на спокусу світову, не любити страстей своїх, а лобити все добре – правду – добро – красу. І дай с дарзновенієм і неосужденно приступати до Тебе. Вразуми, освяти й помилуй мене і нас, і наших! Амінь. А усопших упокой!

Скільки то в мені ще немощи, формалізму, дріб'язкової полохливости й унінія, того – і з тим разом, скільки суєти й холодности духовної! Боже, помилуй!!!

6.IV [квітня 1892 р.], понед[ілок]. Світлий – Причастний день пройшов би добре, якби не велике сомненіє, що постало найбільше по обіді, що я на сповіді нічого не сказав. Не знаю, чи було то спаленне чи ні, але було міні вельми тяжко і я казав навіть діду [про це] – той сказав, щоб посповідатись у Києві инчим постом⁴⁰⁹. Перед сповіддю і по причастії почувався спокійно. Взагалі міні здаєцца краще сповідатись уранці. Що дивно – що останні дні не сплю на служеннях, навіть на утрени під Паску; тоді мені все перед обходом плакалося. Думав за те, щоб не бідкатись своєю долею, терпіти благодушно. Зате, щоб збутися, звичайно, свого формалізму й приступати до Господа с дерзновенієм, неосужденно і невизбранно. Думав і за своїх. Повставали часто дуже думки за видання Архіву. Перший день Паски, як і суботу, то ходив по садку, то читав деш[о] з купов[анного] для сельск[ої] паст[ви]. Почував себе доволі спокійно і добре. В четв[ер] одержав звістку од Флор[инського], що іспит назначено на 19 травня.

7 [квітня 1892 р.], вівт[орок]. Вчора приїздила тітка Вік[торія] Зах[арівна], трохи я робив, та зробив небагато. Сьогодні вранці прийшла знову була думка за ті гроши – а то була пропала після сповіді. Але я вважаю се за

⁴⁰⁹ Над рядком олівцем дописано: "Справді дуже [тяжко], так що я навіть всю ту сповідь – прости Боже – уважав за недійсну".

410 Згідно волі твоєї (лат.).

411 Найімовірніше М. Грушевський читав працю М. Ф. Владимирського-Буданова "Обзор истории русского права" (Київ, 1888).

412 М. Грушевський пише про "Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая" (под ред. И. В. Лучицкого. К., 1892). У збірник увійшли художні твори і наукові розвідки російських і зарубіжних інтелектуалістів. Збірник був об'ємним, в ньому взяли участь німецькі, французькі, шведські й інші зарубіжні автори, серед яких були А. Стріндберг, А. Захер-Мазох тощо. З українських вчених брали участь П. Тулуб, М. Ковалевський, С. Бердяєв, В. Немирович-Данченко та ін.

413 У "Киевском сборнике..." (див. прим. 412) була стаття В. Малініна про Семена Яковича Надсона (1862-1887) – талановитого російського поета, який рано пішов з життя, користувався величезною популярністю серед російської молоді 80-х років; його твори були сповнені ліричної доброти, скорботи і суму. У М. Грушевського викликали співчуття мотиви безплідності високої устремлені молодих людей, які закінчуються марно.

414 Мусить бути зруйноване (лат.).

415 Згори олівцем дописано: "потім було як згадаю, то й розсержуся".

416 Бердяєв Сергій Олександрович (1860-1914) – український поет і публіцист (друкувався під псевдонімом Обухівець), за фахом лікар. Писав українською, російською, німецькою і польською мовами, друкував свої твори у галицьких виданнях "Зоря", "Діло" та ін. Кращі твори – "Моїм сином", "До України" тощо.

417 Васюта – напевно, якийсь священник, в якого М. Грушевський сподівався знайти документи про Бар.

малодушніє й прошу Господа, щоб оборонив мене од суєти, унинія й малодушія. Думав теж, що міні неможливо бути задоволеним своєю долею, коли такі повсякчас постають особисті, власні мордерські думки та сумління.

8 [квітня 1892 р.], середа. Уже сьогодні святкування зкінчилося. Сьогодні мину за ті гроши навіть снилося, що я ті гроши ніби кудись оддав і потім плакав. Оттак. Вчора все Буданова гриз і ще гризтиму кілька днів. Почуваю себе непогано, хоч все таки "сонливий" я єсть. Господи Боже, помилуй, просвіти й спаси мя й усіх нас! Sit voluntas Tua!⁴¹⁰

Квітень [18]92, 9, четв[ер]. Учора читав Обзор права⁴¹¹, але не витерпив та перечитав кілька артикулів з Київ[ського] збірник[ка]⁴¹² – стаття про Надсона⁴¹³ тощо. Те, що каже Надс[он] про молодіж, се й до мене стосуєця; що ж мене держить і не одбєрає енергії (хоч ся енергія трохи не здорова)? Віра в премієє й поступ. Мене тільки ворушить думка, чи нема тут кар'єризму? Єсть здаєця і се шкода – Delendum est⁴¹⁴. Учора одібрав лист з дому – наші вже у Владикавказі. Боже помилуй нас!

10 [квітня 1892 р.], п'ятн[иця]. Учора – як позавчора. Читав Буданова й ще два дні читатиму; хожу по садку й під звичайним впливом весни марю іноді про жінку – але без пакости. Але се особисте щасття – роскш. Про іспит щось не думаєця. Зберая був розсердитись на В[олодимира] Б[оніфатійовича], та передумав⁴¹⁵.

12 [квітня 1892 р.], нед[іля]. Завчора приихав Зах[ар] Зах[арович] і сказав, що в Колесниці вмерла жінка; царство небесне – але її не страшно було вмерати. Я зараз почав видумувати, як би мене дужче з сего поводу злякати – уважаю то за малодушіє. Іще Зах[ар] Зах[арович] сказав, що Бердяєв⁴¹⁶ формально подався й що вже єсть з 15 прошеній. Хочу з сего поводу нагадати В[олодимиру] Б[оніфатійовичу]. Сьогодні дядя іде, а мині це не охота. Гарно тепереньки нам тут, що сказати не можна. Господи Боже, помилуй нас!

13 [квітня 1892 р.], віт[орок]. Учора з дідом їздили до Васюти⁴¹⁷ з поводу тих документів – дуже нещасливо. Документів ніяких добрих не знайшлося, тільки з поляками мусив

компліменувати, одбіг там свого пледу [?] й дід дуже сердився. Їдучи, міркував на тему – будуче наше! Але ввечері мене огорнули сумні думки з поводу того самого будучого. Надала цього суму багато й бабуня, сказавши, що не бачить ніякої одміни між тутейшим лодом і російським і більш любить мову російську як мужичу.

14 [квітня 1892 р.], середа. Сегодня зачитався ціх записів; не вважаючи на те, що сухі й коротенькі, та ще багато замовчано, вони все таки так добре міні нагадують минуле. Я ж кажу, що вже почав жити зпогадами. Вчора приходили “сумління” з поводу Барщини знову – що може б не випускати поки що розправи, а разом з Укр[аїною]-Руссю таке інче. Сегодня має бути пошта, що то буде? Таки скучив трохи за Київом, тим більше, що чілька днів – щось 5 чи що, холод і вітер (під учораший день – і мороз), так що в хаті седіли здебільшого.

15 [квітня 1892 р.], чет[вер]. Вчора щось мало зробив, то думки, то листи й усякі новини, а може таки й те, що трохи вже надокучило, хоч ще здається рано. Пише Галя, що Віктора проіздедено⁴¹⁸ – дуже я зрадів, прочитавши се, хоч потім посоромився з свого такого кар’єризму, а от що, як не добудуть перевода, то хочуть вийти в запас – се зле, хочу навіть написати, щоб як небудь перебився. Од В[олодимира] Б[оніфатійовича] листа не було; Добр[овольський], спасибі, поклопотався за квартиру; пише, що хозяйка збераєця до дочки, що слабує на туберкул[ь]оз – дай Боже, щоб помили[ли]ся. Грицько Г[рушевський] теж написав, що прислали діплом ему на сільського вчителя! Вчора багато міркував про свій бюджет з погляду, що без стіпендії буде мені трудненько.

⁴¹⁸ Йдеться про надання офіцерського звання.

⁴¹⁹ М. Грушевський має на увазі роботу М. І. Костомарова “Последние годы Речи Посполитой” (1866).

16 [квітня 1892 р.], п’ятн[иця]. Вчорашній день читав Остатні літа Р[єчі] П[осполитої]⁴¹⁹. Сегодня думаю виїжджати до Києва: просив Каман[іна], щоб сповістив, чи буде засіданіє в неділю, та нема од его нічого. А тепера знову настали теплі дні й шкода виїжджати. Вчора міркував – чи гаразд едночити людей противних поглядів (взагалі). Таке з’єднеченне не матиме певности, як не будуть люде досить морально певні. А чи можу проповідувати моральність?

⁴²⁰ М. Грушевський виступив на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця.

⁴²¹ Боровик Віталій (1861-?) – український громадський діяч, один із засновників “братства Тарасівців”. Автор поезій (“Мати-українка”), перекладів; провадив українську книгарню в Одесі.

⁴²² Василенко Микола Прокопович (1866-1935) – український історик, громадський і політичний діяч, професор, член УАН, НТШ та ін. наукових товариств. З 1890-х років працював у Києві як педагог і журналіст, член Старої Громади, потім ТУПу, співробітник “Киевской старини”, член Історичного товариства Нестора-літописця. Редагував ряд українських видань (“Записки Укр. Наук. Товариства”, “Киевские отклики”). З 1910 р. приват-доцент Київського університету. За часів гетьманату (1918) – міністр народної освіти, президент державного сенату. З 1920 р. – член, а з 1921 р. – президент УАН. У 1920-1929 рр. – голова Соціально-економічного відділу УАН. У 1929 р. усунутий з УАН. Автор досліджень у галузі української історіографії (“К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя” – 1894, “О.М.Бодянский и его заслуги по изучению Малороссии” – 1903, “О.М.Лазаревский” – 1927), історії України (“Очерки по истории Западной Руси и Украины” – 1916, “Павло Полуботок” – 1925, “Територія України XVII ст.” – 1927), джерелознавства (“Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии” – 3 т., 1901-1908) тощо.

⁴²³ Йдеться про програму магістерського іспиту.

20 [квітня 1892 р.], понед[ілок]. 17 [квітня] ввечері приїхав я до Київа, переночував у Добр[овольського] і перебрався [на квартиру]. Дещо попрощалося, меж іншого не знайду ніяк бінокля свого. 18 [квітня] вранці був у Анто-н[овича]; сказав за Драг[омирова?] – воно [письмо?] мені здається било здатним. Боже, поможи нам! Вчора заходив до В[о]в[ків], Злотовсь[ких], Іконн[ікова] і О[лександра] Як[овича] і майже нікого не застав. Ввечері читав реферат, трохи позабував і не досить через те вийшло аппломбно⁴²⁰. Возражав Дашк[евич] і Ант[онович], а Лучицьк[ий] щось весело сміявся. Звіти закликав Ант[онович] і побалакали любенько за поступ мораль[ний], совість, за особисте щасття й можливість его, хоч мені було й сором, що одняв багато часу [у Антоновича].

21 [квітня 1892 р.], вівт[орок]. Вчора пішов в архів і там поробив, хоч зробив не щось то. Одібрав пакет з археол[огічного] товар[иства], ловив Іконн[ікова] і ходив до его по обіді. Потім заходив Добр[овольський], сказав, що бінокль єсть. Ввечері мусив зайти до хозяйки, посидити з 1 1/2 години. Так і пробовтався день.

22 [квітня 1892 р.], сер[еда]. Вчора зранку зробив чимало – консп[ектував] [Останні літа] Речи Поспол[итої] дещо з конспектів, 200 стор[інок] Забеліна. Потім о 5 [годині] подався з корпусу, перебалакати з З[ахаром] З[ахаровичем] – він радить піти до директора; потім заходив до Добр[овольського], щоб побачити Боровіка⁴²¹ – так і було, і вже ліг після 12 [години], з чого почуваю [себе] трохи втомленим. Ввечері, Добр[овольський], одібрав лист з дому – те добре пишуть, що в штабі батькові сказали, що Віктора переведуть. Помагай Боже, щоб було вже гоже!..

24 [квітня 1892 р.], н'ятн[иця]. Позавчора пройшов день не знаю як: зранку зайшов до Ант[оновича], потім в архів, де з Василенком⁴²² програму виготовив годин[и] з[а] дві⁴²³; по обіді прийшли О[лександр] Як[ович] і Волод[имир] Ів[анович] Самійленко, далі В[о]в[к], далі він один зостався, бачу, що тягнеться час – пішов з ім до їх, а туди надійшов В[олодимир] Б[оні-фатійович], так і прогаявся до 12 [години]. Вчора був зранку в церкві, потім поїхав в корпус – попереду ще на Хрещат[ик] за сорочкою.

⁴²⁴ Згори олівцем дописано:
“круподуміє”.

⁴²⁵ Кам'янецькі земські і городські книги XVI – XVIII ст.

⁴²⁶ Згори олівцем дописано:
“з панночками”.

⁴²⁷ Дитятин Іван Іванович (1847-1892) – російський історик держави і права. Закінчив Петербурзький університет, професор Ярославського ліцею (1875-1878), Харківського університету (1878-1887), Дерптського університету (1887-1892). Прихильник “державницької” школи А.Д.Градовського, яка стверджувала визначальну і позакласову роль держави у суспільному розвитку. Залишив дослідження “Устройство и управление городов России” (1875), “Городское самоуправление до 1870 г.” (1877), “К вопросу о земских соборах XVII в.” та ін.

⁴²⁸ Можливо, йдеться про роботу у семінарській громаді.

⁴²⁹ Мабуть, Грушевський пише про доповідь в семінарській громаді Іоїля Руденка (див. прим. 163).

⁴³⁰ Єфремов Сергій Олександрович (1876-1939) – український політичний діяч, публіцист, історик української літератури і літературний критик, дійсний член НТШ, УНТ, УАН, з 1922 р. – віце-президент УАН, секретар її Історично-філологічного відділу. Закінчив юридичний факультет Київського університету, брав активну участь у створенні і діяльності ряду українських політичних партій і організацій (ЗУБДО, УДРП, УПСФ та ін.). Друкував публіцистичні праці у багатьох українських і російських виданнях. У 1917-1918 рр. – член Центральної ради, заступник її голови, генеральний секретар міжнародних справ. У 1929 р. заарештований у сфабрикованій справі т. зв. “Союзу визволення України”.

⁴³¹ Згори олівцем дописано:
“хто его зна”.

Діректор відповів, що ніякої надії [нема]. Потім, вернувшись, писав листи, далі прийшов Лука [Скочковський] з дуже неприємними рiчми. Ввечері обробив свій реферат. Позавчора ввечері В[о]в[к] розказав, що казав ему В[олодимир] Б[оніфатієвич] за Лучицьк[ого].

25 [квітня 1892 р.], суб[ота]. Вчора вранці доправив реферат, але повстали в мене вагання – чи гаразд говорити, що Дашкевичова теорія не прийнята й таке инче⁴²⁴; з сего погляда дещо змазав і викинув. Побіг на вокзал, думав стріти бабуню, та не було. Далі в архів – там предивлявся каменецькі книжки⁴²⁵ й зрадів, що міг познаходити барські акти. Але звіти вернувся в (3 [години]) дуже втомлений. Потім повіз ноши перевозити [?] книжки од Добр[овольського], та дощ захопив, що проседів трохи не до дев'ятої⁴²⁶. Така шкода! Дуже неприємно теж, що ущипнув словами в розмові, жартуючи, Боровіка.

27 [квітня 1892 р.], понед[ілок]. В суботу нічого майже не зробив – читав зранку Діятіна⁴²⁷, потім пішов в архів, прийшов Василенко, переправ[ляли] програму, звіти – в Редакцію [Киевской старини] (здав реферат), звіти до Злотов[ерховникових], де застав бабуню, котра привезла і плед, там зостався на обід і вечерню, звіти [пішов] з бабун[ею] до себе, прийшов ще й Олександр Груш[евський]. Посідали. В неділю – по служенію забіг до Добр[овольського] спитати, чи забрав речі Б[о]р[о]в[ік], вернувшись, застав карточку на обід од В[о]в[к]ів, далі прийшов Лука, запросив на лодку на 2 годину. Там бавились аж до 8 [години]. Довелось і мині балакати за роб[оту?], хоть страшенно було неприємно⁴²⁸. Іоїль⁴²⁹ прочит[ав] такий реферат, що кращого не треба – мині приходилося навіть денеді обрізати его – закид за неморальність, балакав з Єф[ремовим]⁴³⁰ – він очевидячки ще тільки хоче знати добро і зло⁴³¹. Але Лука щось балакали межі себе з [нерозб.] – мині здається, що теж закид за неморальність. Звіти [пішов] до Злот[оверховникових], звіти – до О[лександра] Як[овича] читали про весілля і життєпис Шевч[енка]), і до дому [повернувся] в 12 [години].

⁴³² Федоров – бракує даних.

⁴³³ Плетньова Н.В. – працівниця київського архіву, переписувала документи для Грушевського.

⁴³⁴ Галин Мартирій (1856-1943?) – український громадський діяч, лікар за фахом, член УНТ в Києві, учасник українського руху, залишив цікаві спогади. Автор “Російсько-українського медичного словника” (1920), праць з хірургії. Після 1920 р. в еміграції у Бессарабії.

⁴³⁵ Кареев Микола Іванович (1850-1931) – російський історик, професор Варшавського і Петербурзького університетів, з 1910 р. – член-кореспондент Петербурзької АН, з 1929 р. – почесний член АН СРСР. Автор праць “Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти XVIII в.”, “Очерк истории французского крестьянства с древнейших времен до 1789 г.”, “Основные вопросы философии истории” (3 т.), “Падение Польши в исторической литературе”, “Исторический очерк польского сейма”, “История Западной Европы в новое время” (7 т.) та “История Французской революции” (3 т.).

⁴³⁶ Іванов Петро – український історик, учень В.Б.Антоновича, автор праць з історії Волині і Південної України, між іншим – “Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XVI в.” (1895), “Материалы по истории Запорожья XVIII в.” (1897)

⁴³⁷ Кедреновський Степан – член семінарської громади, вчитель, добрий публіцист, друкувався під псевдонімом Степан Юрковиця. Потрапив під вплив російської радикальної течії, пішов на село, щоб вести там пропаганду, але почав пити і рано вмер (Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. I. – С. 53).

30 [квітня 1892 р.], *четвер*. Понеділок цілий день був мій – вийшов тільки перед вечером в ботанич[ний сад] – з Дітяніним. В вівторок вже була біганина – пішов в архів, там бачились з Васил[енком], заходив в канцел[ярію] попеч[ителя] і в гімназію. Ввечері [заходив] до Антон[овича] і до бабуні. Учора – середа – ховали Федорова⁴³², я намірився був піти на одпіваніє, але пішов за програмою до Ант[оновича] і спізнився, так що провів тільки его од думи до Троїцької церкви; були здебільшого тільки родичи. Потім заходив у архів – взяла Плетнева⁴³³ ще грошей, потім в гімназ[ію] – до бабуні. Спречася з Галінім⁴³⁴ у В[олодимира] Б[оніфатійовича] – той розпочав балачку про Кареева⁴³⁵, про “роль личности в истории”: “я не в гнів Вам, таки згадав тоді за Вас”.

2 травня [1892 р.], *суб[ота]*. В четверг провів бабуню, потім був у О[лександра] Як[овича], а ввечері – у В[о]в[ків], хтів проседіти годину, а проседів дві. Вчора був у архіві. Щось, се я роблю погано, якось втомлююся скоро, зате до архіві [?] роботи пропав смак, що й не сказати. Вчора довго вагався чи не піти в Софійськ[ий собор] на Макарія, але не пішов гля немощи, щоб не давати прецедента, зайшов поставити свічку в Троїцьку церкву; взагалі – таки немощи мене взяли. Одібрав з дому лист – досі не виходить перекладу Віктору.

3 [травня 1892 р.], *неділя*. Вчора зранку пішов у сквер, читав Іловайсь[кого], потім думаю – на годину зайду в архів, та не добре – зустрів на дорозі П[і]ск[орського] і він наче усміхнувся, потім, коли з Васил[енком] пішов в бібл[іотеку], знову зустрів его, й здаєцца Луцицьк[ого].

4 [травня 1892.], *понед[ілок]*. Вчора багато було всего. Перед всего – прийшов Ант[онович], Ясинські, лазили з ним за програмою до Васил[енка], й побалакали любенько. Приходив за тім же до мене Іванов⁴³⁶, але на лихо не застав. Потім був О[лександр] Як[ович], потім лазив я до В[олодимира] Б[оніфатійовича], потім до Боровіка, де одначе не було нікого, потім балакав з Іонил[ем Руденком] і Степаном [Кедреновським?]⁴³⁷.

Дуже неприємна ся справа з Лукою, дуже неприємно робити щось в его за спиною.

5 [травня 1892 р.], вівторок]. Вчора дуже було досадно, що двічі лазив до Лучиц[ого] в параді й не застав. Перед вечером були – Лука, Добр[овольський], Вася, а ввечері приходив Іванов, теж за четвертим разом застав. Зате я не застав Науменка ввечері – се добре. Два тижні до екзамена! З дому одержав лист – він то написаний наче добре, а на мене зробив сумне вражіння.

7 [травня 1892 р.], четверг, вечер. Забув написати вранці. 5-го [травня] застав Лучиц[ого] і балакали наче по людську, приємно теж було (5 [травня]) побалакали за М[ихайла] Ясінск[ого] – він знає всю ту справу з П[і]ск[орським]. Вчора заходив до мене Ант[онович] і запросив на вечер – з поводу Іванова. Балакали й пили вино, але тяжко було знати (вагання), про операцію его жінки, я не виходячи [?] Іванов розказав міні за Лучиц[ого]. Трохи задрісно мене за сего Іванова. Шемить міні серце щось і тяжко, нудно, а він мабуть далеко за мене щасливіший.

12 [травня 1892 р.], вівторок]. Багато розказувать. В п'ятницю вранці був я у В[олодимира] Б[оніфатійовича], розказ[ував], що міні сказав Іванов, і той з сего поводу розказав, про повороти Лучиц[ого], і про Крак.[?], а потім – про Ор[еста] Иван[овича] Левицького⁴³⁸, що він казав на засіданію. “На Вашому місці я б узяв статтю”. Так і я подумав, і було досадно, Наум[енка] не було в місті, а Ківл[іцького] я побачив у суб[оту], на засідан[ні] Нестора. Він не від того, я вчора й взяв – він нічого, а Науменко й зовсім мовчить, наче ігнорує, хоч привітний. Після того як вернувся – як огорнув мене сум – наче я зробив яку капость! Господи Боже, що то за чоловік нещасний! Прострація така, що – ну! Я таки взагалі сі дні був перемучений, то Варв[арі] Ів[ановні] робили операцію, то хазяйка одібрала звістку, що дочці зле й поїхала, то з дому пишуть, що Саша слабує, й просили помолитись. Все це звичайно викликало силу формалізму й зовсім мене бентежило, й одбєрало сили в роботі, а роботи!.. Але – для чого і на що, часом думаєшь?..

⁴³⁸ Згорн олівцем дописано:
“що той ніби то каявся”.

Коли я в перший глянув раз
На сей веселий світ,
Мене од бабки був узяв
Старезний віщій знахар,

⁴³⁹ Далі дві стрічки перекреслено –
“Ото вся втіха, щасття все,
робота гля него”.

⁴⁴⁰ Філевич Іван Порфірович (1856-?) – російський історик, професор російської історії Варшавського університету, автор праць “Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-волыньское наследие” (1890), “История Древней Руси. Т. I. Территория и население” (1896), численних статей і публікацій з історії Галицької і Карпатської Русі. У новому журналі “Славянское обозрение” (СПб., 1892. – Т. I. – Февраль, март) він змістив статтю “Обзор главнейших сочинений по западнорусской истории за 1891 год”. У ній він, зокрема, дав рецензію на монографію М.Грушевського “Очерк истории Киевской земли . . .” (Т. I. – Март. – С. 418-421). Він в цілому високо оцінив дослідження молодого українського вченого, висловивши одночасно ряд критичних зауважень стосовно недостатньої обґрунтованості князівської влади після монголо-татарського нашествия. Підсумовуючи, рецензент писав, що поява праці М.Грушевського є “факт отрядный”, а молодий дослідник заслуговує на всяляке заохочення.

Старий-престарий дід.
Оглянув пильно, обдививсь,
І кркнув хмуρο так,
А далі каже бабці – не журись,
Не пропаде хлопчак!⁴³⁹
Ему Біг щасття не дає
Та і не тра ему –
Він сам те щасття зіпсує,
Він зробить сам тюрму
Із світа вільного сего,
В кайдани самохить
Він закує себе й весь вік
Іх буде гризти й нить,
Хоч він і кволий і слабий,
Та довго прорипить,
Хоч краще може гля его
Було б як менче жить.
Та все таки який не єсть
А буде чоловік...
В ярмі роботнім – день за день –
Проходить весь свій вік.
Переведе він все життя
У тяжкій боротьбі,
Багато буде ворогів,
А гірший – сам собі.
Він постарієцца раніш,
Аніж зберецца жить,
І радий буде, як дійде
В сирий землі спочить.
Та може б хоч і не собі
Заробить щось добра,
Оце й утіха, й щасття все –
Єсть – не журись стара.
Та щось придбає – не собі,
Та людям на користь,
То й жить не шкода – хай живе,
Бабуся, – не журись!

14 [травня 1892 р.], четверг. Вознесеніє.
В віторок був у архіві, трошечки й в бібліотеці – прочитав там рецензію Філевича, дуже приємну⁴⁴⁰, хоч і не згодливу. Думка за [Києвскую] Старишу дуже все ж мене турбовала, але трохи заспокоївся. Вчора ненароком – в церкві зустрівся з старою В[о]в[к] – зайшов до В[о]в[ків], молоду майже не бачив, й мене вразило, що вона дуже прохала Самійленка, щоб зостався, а мене – ані трошки. Та се дарма. З дому написали, що Саша поздоровшав. Боже, помилуй нас! Сегодня вагався, чи робити до церкви – та робив.

16 [травня 1892 р.], суб[ота]. В п'ятницю був на Соломенці, люду було доволі й

⁴⁴¹ У Йорданській церкві, де дяком був Л.П.Скочковський, збирались члени семінарської громади.

⁴⁴² Згори олівцем дописано: "зовсім не тра було".

⁴⁴³ Голубовский П.В. История Сиверской земли до половины XIV в. – К., 1881.

⁴⁴⁴ Павлович Борис Антонович (1848-1878) – російський історик і педагог, вихованець Київського університету, викладач російської історії у навчальних закладах Петербурга. Залишив декілька праць з історії, серед яких – "О крещении князя Владимира и его княжении" (1872), "Как началось русское царство" (1875) та ін.

⁴⁴⁵ Дьяконов Михайло Александрович (1855-1919) – російський історик, професор Дерптського університету, член Петербурзької АН (1912). Досліджував історію селян, держави і церкви Росії ("Власть московских государей" – 1889, "Очерки общественного и государственного строя Древней Руси" – 1907 та ін.).

⁴⁴⁶ Латкін В.М. – див. прим. 199.

⁴⁴⁷ Ключевський Василь Осипович (1841-1911) – російський історик позитивістської школи. З 1882 р. професор Московського університету, з 1900 – академік Петербурзької АН. Автор численних праць з історії Росії, в тому числі 5-томного "Курса российской истории", в основу якого були покладені його університетські лекції.

⁴⁴⁸ Див. прим. 179.
М.Грушевський має на увазі короткий курс "Історії Росії" С.М.Соловйова, виданий ним для студентів.

⁴⁴⁹ Далі дописано олівцем: "Може воно й добре, що одіклали – я знищив свої умовини".

пройшовся доволі благодушно й жваво. Вчора [був] в Йорд[анській] церкві⁴⁴¹, вагався, чи говорити, та й говорив, хоч не був доволі приготований⁴⁴². Трохи було ніяково ходити в антрактах з М[арією] В[асилівною] Вовк], але вона покликала [мене]; подалися вони раніше й я за ними, було ніяково, що В[олодимир] Б[оніфатійович] ішов зпереду мовчки з В[арварою] И[ванівною], а я з Марком коло М[арії] В[асилівни], купив її квіток. Балакав з В[олодимиром] Б[оніфатійовичем] про скептичн[ий] напрямок межі сім і що не хочуть іти на священство.

18 [травня 1892 р.], понед[ілок]. Суботу сидів дома, читав Сиверщину⁴⁴³ тощо. Вчора з "прош[еною] візитою" ходив до Іконн[ікова], хтів ему натякнути, чого б я хотів на екзамені, та якось воно вийшло ніяково, [він] не дав висловитись, вийшло, що я лякаюся й турбуюся, або знаю дуже мало справді... Перечитував Павловича⁴⁴⁴, конспекти Дьяконова⁴⁴⁵, Латкіна⁴⁴⁶, Ключевськ[ого]⁴⁴⁷ тощо. Багато недо-робленого – так би ще на тиждень роботи, але вже на тиждень чи й стало б енергії.

Вечер. Буду лягати; багато чого не встиг продивитись; хтів передивитись хронологію, короткого Соловйова⁴⁴⁸ – аж досадно, не можу; на ніч почитав арабів. По правді ще треба було б тиждень та дарма. Екзамена не боюсь, бо вповаю на милість Божу (справді, ніякої непевності в голові), а тільки досадно, що в голові така порожнява. Завтра до церкви не піду, думаю... се добре було б зовсім відпочити, нічого не робити, та не можна.

19 [травня 1892 р.], вівт[орок]. Спалося щось погано, і рано встав, дещо переглядаю. Дай Боже, що Тобі здається краще, бий і на-учай, тільки щоб не впасти в уніє й апатію, розпуку.

20 [травня 1892 р.], середа. Одложили вчора [екзамен], так досадно, я ж був у доброму такому настрою, так приготувався. Боже, прости й ізбави мене од формалізму. Досадно, що я розпустив язика був учора після того, правда, що був дуже ображений⁴⁴⁹.

22 [травня 1892 р.], п'ятн[иця]. В середу вранці пішов до Антонов[ича], спитатись за екзамен. Звіти, прийшовши, трохи поробив, а далі став читати Словник географічн[ий]

тощо. І тоді взяла мене совість, що я збераюся дурити людей, так що я і вкинув карточку В[олодимир] Б[оніфатійовичу] таку: якщо схочете спитати про Сіверщину, то, коли ласка, зробіть так, щоб я сам на те визвався, щоб не дуже мені дуриють людей, і взагалі наші умовини уважайте гля Вас за необов'язкові, а то мене совість почина[є] забирати. Спасибі, він за Сіверщину зовсім її не питав – натомість – про Смоленщину, хвалити Бога – вирятував. Спитав тільки за арабів, ув'язався був не до речі Іконніков за хронологію; ще я одрікся за статті Соловьева про Карамзина. Взагалі я своїм екзаменом був дуже незадоволений, хоча й був спокійний; був він 3/4 [години] – з 7 1/2 и до 8 1/4 [години]. Антон[ович] догнав мене коло [будинку] Вовків й сказав, що було блистательно і усі “в восторгі”, пішли [з ним] вкупі до Вовків, там просідали до 12 [години], багато пили за новорожденного історика, В[олодимир] Б[оніфатійович] сподівався, що з часом я буду у отакій же повазі як і він і т[ак]е] и[нче]; потім балакали про культури тип європейській і в російській. Вчора я був в Лаврі, потім у Колесицьких⁴⁵⁰, у Пихна⁴⁵¹; приїхала хазяйка; ввечері [був] у Лауденбахів⁴⁵².

⁴⁵⁰ Можливо, йдеться про відвідування М.Грушевським відомої родини Колесів, які бували у Києві. Олександр Колеса (1867-1945) – український мовознавець і історик літератури, професор Львівського університету. Його брат – Філарет Колеса (1871-1947) – відомий український музикознавець, етнограф і композитор, також професор Львівського університету від 1939 р.

⁴⁵¹ Піхно Дмитро Іванович (1853-1913) – російський економіст. У 1874 р. закінчив юридичний факультет Київського університету, написав кілька праць з політичної економії. Спочатку співчував українському рухові, але потім став на ворожих до нього позиціях, очолив редакцію офіційної газети “Киевлянин”, а після 1905 р. – київське відділення чорносотенної організації “Союз русского народа”.

⁴⁵² Лауденбах Юрій Петрович (1863-?) – російський фізіолог і фармаколог, закінчив медичний факультет Київського університету, де й залишився працювати, ставши у 1899 р. його професором. Оpubлікував багато праць з фізіології і фармакології.

⁴⁵³ Дописано згори олівцем: “справді довелося”.

⁴⁵⁴ Олівцем над стрічкою дописано: “се мене кучило, хоч за місяць втихомирилось”.

23 [травня 1892 р.], суб[ота], вечер, під Тройцу. Сьогодні батьківська [субота] і я ходив на служеніє, тим не писав тут, аж оце ввечері. Багато було клопоту останні часи, й я дуже радію, що можу бути зовсім вільним⁴⁵³, бо постановив, чи краще – думаю, щоб не робити звичайної (наукової) роботи 1-й день. Ото був я у Пихна; довелося сидіти в редакції якийсь час і перед очима в мене вісили портрети – очевидячки Шульгина й его жінки. Я подумав, чи не боїцца Пихно дивитися на їх, й мині стало боязько й ніяково за себе. Став радуватись [за] оцеї екзамен. Я взагалі кілька раз почував ніякову думку за сей екзамен, хоч мене й втішає, що я зрікся зумовин⁴⁵⁴, і що сам В[олодимир] Б[оніфатійович] звернув на другі питання (окрім арабів). 21-го [травня] був я в Лаврі, хоч, спавши мало, був стомлений і стояв зле; добре, що в той день служба була швиденька; заходив до Колеси, думав був зайти й на Аскольдов[у] могилу? та роздумався. Це, що був я в Колеси і з хазяйкою балакав вчинило мині сумне вражіння, і мині трохи було ніяков[о] іти до Лявден[бахів], там були тільки В[о]вки, поводитись гарненько.

24 [травня 1892 р.]. Завчора ходив я до ректора з одпуском і мене вразило, що він якось по командорські обернувся до мене. Це, як і деякі зустричи з професорами обудили в мені думку, що може мій екзамен В[олодимир] Б[оніфатійович] зумисне тільки похвалив, щоб то втішити мене. Зустрівся з В[олодимиром] Б[оніфатійовичем] і розповідав за грошові свої припадочки, він визвався, щоб в его позичити, але я подякував – і добре, бо вчора був у Дінтера і він з охотою згодився дати міні 50 карб[ованців].

26 [травня 1892 р.], вівт[орок]. В неділю були в мене ввечері О[лександр] Як[ович], Ант[онович], Дяки, Мельн[ик], Лавден[бах]. Поводились добре, приємно було, що випили за батьків, неприємно було, що Мельн[ик] докорила мене за гордість ніби то перед батьками. Але клопоту було з ціми зборами й в суботу, й навіть у неділю! Вчора сів дома, тільки ввечері пішов в корпус купити путиводителя [по Варшаві?] тощо.

30 [травня 1892 р.], суб[ота]. Оце я і в Варшаві – учора приїхав, обдивився швидко. Мандрівка ця, хоч і неприємна міні дуже, однак мала добрий вплив на мене, струснула мене. Я почуваю себе спокійним і вчора ввечері робив так, як довго не робив – з охотою. Тільки як засипав, був міні кошмар – снилась Галя плачуча і те мене дуже дошкулило.

31 [травня 1892 р.], неділя. Учора після архива почував себе втомленим добре, потім пішов на вечерню – правили швидко доволі, звіти мав поспішати до Ябл[оновського], к[от]рий заходив до мене рано в архив і закликав погуляти. Ходили до Лазенок⁴⁵⁵, балакали в розних справах; нияково міні було з powodu капліці Лазенковської, к[от]ру остерегав москаль. Потім трохи неприємне зробило вражіння, що Ябл[оновський] не охочий дати передивитися своїх коректур.

⁴⁵⁵ Лазенки – парк у центрі Варшави.

⁴⁵⁶ Ромашкевич – бракує даних.

⁴⁵⁷ Бельведерський палац у Варшаві – палац царського намісника

1 [червня 1892 р.], понеділок]. Вчора зрана не поспів до церкви – часи стали та й заспав, так що пішов уже на пізню [службу]. Потім, напившись чаю в кавярні, пішов до Ромашкевича⁴⁵⁶ – его ще не було. Потім, пообідавши, вернувся, щось трохи зробив, а о 5-й [годині] з Ябл[оновським] пішли до Бельведеру⁴⁵⁷. Вернувся о 9 [годині]. Щось трохи зробив, але

заснув скоро. Живіт мій щось дуже думає – поболоє, а ходу нема.

2 [червня 1892 р.], вів[орок]. Вчора також робив, шкода тільки, що й досі нема ходу до алфавіта. Забігав до церкви – попав на молебн. Ввечері сів все дома; тільки заснув щось о 9-й [годині], та робив о 2-й [годині], о 5, то встав пізно. Міркую все, чи переїздити з сего готелю; дуже мене вразило, що тут само-вар по 20 к[опійок].

3 [червня 1892 р.], сер[еда]. Вчора тако ж [само]. Заходив до двох отелів, але там ціни доволі легкі; в Дрез[дені] тільки один номер був за 50 к[опійок]. Вчора стільки спав, що і не сказати; не знаю – чи втомлююся, чи що? Живіт все таки поганенький, хоч компреси здаєця помагають.

6 [червня 1892 р.], суб[ота]. Не знаю, як се пропустив вчорашній день – щось довгенько сплю й пізенько встаю, може се од компресів? Живіт болить менче, але все таки не чудовний. В четверг не було в архіві роботи – Боже Тіло. Ходив і я до церкви, а звіти йдучи подивився на процесію; було чимало народу, але взагалі я думав, що буде показніш і урочистіш. Вчора їздили з Ябл[оновським] на цвинтар – Повонзки. Позавчора ходив я до Ромашкевича – застав, але він попросив пробачення, щось зараз їде таке инче, і я по правді був ображений – “з по-неділка хоч кожен день...”⁴⁵⁸ Але се дурниця.

7 [червня 1892 р.], неділя. Вчора робив в архіві; роботи ще багато, не впораюсь за тиж-день, і В[о]в[ків] мабуть не застану, та може й краще, і в Брутани їхати міні нема чога. Держи свою лінію, Михайло. Multa puer sudovit et alsit, abstruit Venere, qui Pythia cantat⁴⁵⁹. Хтів був написати до А[іши] Я[мпольської], та се тра через сестру – краще піджду ще. Препаскудня міні тепера робота – алфавіти й переглядання своїх реєстрів, виловлювання кінчиків.

8 [червня 1892 р.], понед[ілок]. Вчора не ходив нікуди, хтів був піти до катедри⁴⁶⁰ послухати органи, але загаявся й не пішов. По служенні був на ранній [службі] – було тісно. Потім передивл[явся] й виберав алфавіти, а в антрактах читав Гільтребалю⁴⁶¹, так цілий день; спав багато. Починають мене помалу оступати сумні думки за родину.

⁴⁵⁸ Над стрічкою олівцем дописано: “він так казав”.

⁴⁵⁹ Багато хлопеш впріє, доки зрозуміє Венера, що Піфія пророкує (лат.).

⁴⁶⁰ Кафедральний собор у Варшаві.

⁴⁶¹ М. Грушевський, напевно, мав на увазі Гільтебрандта Петра Андрійовича (1840-?) – російського археографа і історика, члена археологічної комісії, якому належала підготовка і видання багатьох історичних документів – “Сборник памятников народного творчества в северо-западном крае” (1867), “Памятники русской старины в Западных губерниях Империи” (1871) та ін.

⁴⁶² Очевидно, Грушевський під виразом "болгарська справа" розуміє складний період становлення незалежної Болгарської держави після 1878 р., який супроводжувався як внутрішніми конфліктами і боротьбою політичних сил, так і зовнішніми суперечностями молодій держави на Балканах. З 1887 по 1894 р. у Болгарії було встановлено диктаторський режим С.Стамболова, який супроводжувався репресіями проти усіх опозиційних сил, наступом на політичні і соціальні права населення.

⁴⁶³ Зегармістр – майстер по ремонту годинників (пал.).

10 [червня 1892 р.], *середа*. Все на алфавітах, але діло йде на кінець – і дуже сумно, бо в ранніх алфав[ітах] нічого щось нема. Живіт мій вчора щось замакітрився, так що мусив бігати аж до готелю, і по вечерах оце вже другий раз сплю не молившись. Вчора уразила мене думка з поводу вістей за болгарські справи⁴⁶², що як то ми недбало обертаємося до чужих бід і т[ак]е и[н]че.

12 [червня 1892 р.], *п'ятн[иця]*. Учора забувся [записати]. Позавчора почав читати документи – цікаво й приємно було. Ввечері був у Ромашк[евича] і хоч не сподів[ався] нічого доброго, проте ж поб[а]лакали щиро й забалакався до 1-ої [години]. Вчора також на документах сів. В середу міні виїхати не прийдеця як бачу. Неприємно, що годинник зіпсувався – поніс до зегарм[істра]⁴⁶³, так той і ціпи не сказав, мусив дати [нерозб.]. Сьогодні чогось снилось мене таке смутне за себе, то що з похорону – сон мара, а Бог віра.

13 [червня 1892 р.], *суб[ота]*. Вчора одібрав лист з дому – пишуть, що Галя була трохи недужала. Вчора послав до їх лист, що мабуть не виїду 17 [червня]; а вже надокучає, та таки не без того, що й втомився. Але ще й білета я не одібрав, і годинник мій буде готовий тільки за тиждень. Вчора проходились трохи з Ябл[оновським], в 9 [годині] я вернувся вже.

14 [червня 1892 р.], *нед[іля]*. Вчора робив – посуваецця робота не так швидко як би то хтілося. Я вже тільки то думаю, що дав Біг видратися 22 [червня] – останній день, коли я можу виїхати, не зруйновавши зовсім своїх замірів. Ввечері був у Ромашк[евича] – застав у єго якогось Садовського⁴⁶⁴ й поперед балачки йшли не знать як, але далі він пішов і ми побалакали щиро. Але ввечері, вернувшись, не ліг зараз, а так прогаяв час, зовсім мало спав: голова погана. Сьогодні вставши, міркував про Архів і Барщину й таке инче. Мабуть у Москву поїду аж восени. Убо образам ходит человек, обаче все мятеться!

⁴⁶⁴ Садовський – встановити про кого йдеться не вдалось.

15 [червня 1892 р.], *понед[ілок]*. Вчорашній день не ходив нікуди, але він пройшов аби як, зробив мало, а то байдикував тощо, читав Шевч[енка], Книгу о книгах таке инче та міркував за Барщину. Ох, час іде, роботи – не зглянеш.

⁴⁶⁵ Згори олівцем дописано: “А добре провітрився”.

16.VI [1892 р.], вівт[орок]. Починаю вже вдаватися в тугу й гля того вже й гоню од себе думки за рахунки, коли то зкінчищя⁴⁶⁵; до того завтра припадає ще католицьке свято Петра й Павла – от тобі маєш. Вчора зробив тільки 17 книжок, і голова боліла як не знать що. Зате реєстри починаю таки вичитувати потрошку. Поправді вже наокучило седіти. Якби в понеділок виїхати, то й не знаю, який був би радий, а ні, не вспію!..

18 [червня 1892 р.], четв[ер]. Оце минуло й те 17-е [червня], коли я сподівався виїздити, а ще не знаю, коли поїду. Сьогодні переглядати почну декретові [документи], то може знатиму [коли виїду?]. В вівторок седів так, що ну! – без угаву, й як раз переглянув 25 книжок, правда, що деякі були невеликі. Завчора ходили ввечері з Ябл[оновським] на музику, балакали за гайдамаків; може воно й не добре, що зайняв так гостре питання. Вчора седів все дома, тільки, йдучи з обіда, зайшов на виставу – дещо єсть добре. Але зробив дуже небагато – всего 27 сторін з Крона⁴⁶⁶. Ввечері так марив, а то писав листи.

⁴⁶⁶ Можливо, М. Грушевський читав якусь роботу фінського вченого Карла Крона – фольклориста, професора Гельсінфоргського університету, автора праць про поганські культури у фіно-угорських народів.

19 [червня 1892 р.], п'ятн[иця]. Таке мабуть моє щасття, що скрізь на начальство потраплю – учора “сторм-председатель” ходив по архиву; Павинській дуже ходив коло его й мене дуже репрезентував, але я звичайно не зумів сказати доброго комплімента. Досадно було тільки за архівну братію, котрим навіть і оком не кивнули. Одібрав лист од Вовк[ів] – пишуть, що Вася не одержав медалі – неприємно, се старій тяжко, а ему може й на користь (легко вони, сі користи даюцця!!). Пишуть за якусь неприємність В[олодимира] Б[оніфаті-йовича]. Добров⁴⁶⁷ пише, що Тробину⁴⁶⁸ зоставлено – оце браво, а мене зачепили возом в Новостях⁴⁶⁹ – з чого я дуже мало був ображений. В архіві нічого, а роблю мало, на оці ячмінь, а в животі була вчора революція.

⁴⁶⁷ Напевно, лист написаний Л. Добровольським.

⁴⁶⁸ Тробина – особа ближче незнана.

⁴⁶⁹ Встановити обставини не вдалось.

⁴⁷⁰ Слід розуміти – місяць, а не тиждень – від 20 травня 1892 р.

20 [червня 1892 р.], суб[ота]. Сьогодні тиж-день⁴⁷⁰, як складав іспит – час іде швидко! Вчора перегляд[ав] з Павін[ського] покажчики до люстрац[ій] і трибуналу – знайшов инв[ентарі] Орлика, 1509, 1665 і 1701 [років] і дуже зрадів. Метрика майже зкінчена, діло йде на кінець. Господи, помилуй нас!

21 [червня 1892 р.], нед[іля]. Вчора в архіві ловив кінчики і небагато й зробив, до того ще

⁴⁷¹ Палац Собеських у Вілянові під Варшавою (нині дільниця Варшави).

⁴⁷² Згори олівцем дописано: "сі думки щось і досі не проходять 8.VIII.92."

⁴⁷³ Спрогис Іван Якович (1835-?) – латиський етнограф і архівіст, був архіваріусом Віленського Центрального архіву. У 1868 р. вперше видав "Памятники латышского народного творчества", пізніше опублікував багато історичних документів і досліджень з минулого Латвії, Литви.

й зуб болів усе. Вечерня була довгенька, а ліг рано, бо сьогодні вранці Яблон[овський] закликає їхати до Вілланова⁴⁷¹, то тра піти на ранню [службу].

22 червня 1892 р., понед[ілок]. Їздили учора [у Вілянув], дивилися й балакали, вернулися на обід, то я ще по обіді зайшов подивитися на виставу картин в тутейшім отелі. Ввечері зробив трошки, на вечерню не ходив. Міркую за залізницю, та нічого не виходить, нема білета досі.

23 [червня 1892 р.], вівт[орок]. Вчора морока була в архіві, якіхось ключів не було, не давали люстрацій і алфавітів, отаке. З ціми люстраціями мині біда та й годі – багато їх; спитаю, чи можна виписати [до Києва]. А за люстр[ацію] 1509 р[оку] постали думки, що от мовляв Буданов довідаєцца й скористуєцца⁴⁷². Вчора прийшов лист од Спрогиса⁴⁷³, а білета нема, так що я як той вран на пирішці.

25 [червня 1892 р.], четв[ер]. Позавчора ввечері і вчора був з пов[оду] Івана Хрест[ителя] в церкві, в архіві можна [було працювати], якби ментпугитися шпарко – сьогодні й закінчити та й рушати, хоча не знаю – може лучше пересідити тих три дні ще. Вчора одібрав білет віленський і се тому скінчилися мої вагання. Боюся тільки, що Ант[оновича] не застану, але що ж его робити.

26 [червня 1892 р.], п'ятн[иця]. Вчора цілих 5 год[ин] вбив в люстра[цію] 1736 [року] й ще не скінчив – лічив овець до свиней, так що й церкву пропустив, сьогодні буду якось умудрятися повести це скоріше.

27 [червня 1892 р.], суб[ота]. Сьогодні хоцецца безпремінно попрощатися з архівом, хоч не вспию мабуть обробити люстрації 1757 р[оку] – мабуть прийдецца виписати [в Київ]. Одібрав ще 25 арк[ушів] переписаних – але й тут єсть не трохи обметиці; така проклята натура чоловіча!

28 [червня 1892 р.], нед[іля]. Вчора попрощався в архіві (з Пав[іньським] дуже ласкаво прощались), прийшов додому з велик[им] задоволенем, та сьогодні рано, йдучи до церкви, подумав – чи не перенесено було барську справу в 80-х роках до Любліна. І так мині

⁴⁷⁴ Ліхтарович – випускник
Київського університету (1889).

⁴⁷⁵ Сміт – важко сказати про кого йдеться, оскільки вчених і письменників з таким прізвиськом набирається кілька десятків. Враховуючи ту обставину, що М. Грушевський готувався до магістерського іспиту, можна припустити, що він читав праці видатного англійського політеконома Адама Сміта.

стало досадно, що не подивився, але з-за сего зоставатися знову – не сила. Можна буде спитати, а може ще й само виясницца. Заходив до Ябл[оновського] позавчора ввечері – не застав. Вертаючись з церкви, ввечері несподівано зустрів Черкунова, зайшов до єго, й сьогодні по церкві ходили вкупі напитися чаю, ще й обідати зумовилися вкупі. В церкві стояв погано – ота думка за Люблин мене кучила.

29 [червня 1892 р.], понед[ілок]. Вчора знову зустрів – Ліхтаровича⁴⁷⁴; побалакали з їм гарненько по обіді й увечері; дуже се було приємно. Обідав у Черкунова. Сьогодні спав не багато й через те болить голова й ноги. Все про холеру говорять, що то в нас на Кавказі? Помилуй нас Боже! В той день виїхав з Варшави.

1 червця [липня 1892 р.], середа, вечер. Завтра вранці маю виїздити з Вільна; сі дні пройшли добре, тільки деякі смущенія і немоци [були]. Оговтався я в мандрівці. Приємно почувати, що по всякому місті владичиствіє єго [?]. Оце тільки холера грасує! Боже, помилуй людей своїх!..

4 червця [липня 1892 р.], суб[ота]. Вчора приїхав в Сестренівку, їхалося добре, дорогою читав Сміта⁴⁷⁵ – нічого. Тут бачив лист од наших, що Віктор хоче інчої служби, й що живуть у згоді; перше то трохи вигляда неприємно (хоч добре, якби знайшов собі щось), а друге – дай Боже, бо приємно.

5 [липня 1892 р.], нед[іля]. Мене все таки опанували думки за Галю тощо, хоч я по змозі й силкуюся їх загамовати; постають гіркі думки за Ант[оновича] тощо – так же силкуюсь [загамовати] – очевидячки я вступив вже в стару атмосферу. Сьогодні маю їхати [в Київ]. Дощ ішов цілий день, і те, що таке благо-раствореніє, що сів би тут і довіку.

7 [липня 1892 р.], вівт[орок]. Дорогою зустрів Син[явського] і дуже був радий, вичитав децо єму щиро, як не образився – то добре. Була мині неприємність велика за перехід через вагон – хвалити Бога обійшлося.

10 [липня 1892 р.], п'ятн[иця]. В[олодимир] Б[оніфатійович] виїхав 8 [липня] рано. Не радив їхати на [Кавказ?]: О[лександр] Як[ович] з В[о]в[ками] в одну душу тягнуть, щоб не їхати. А мині тільки то, що калантирь той зро-

⁴⁷⁶ Калантирь – староукраїнське слово, що означає “карантин”, тобто йдеться про дозвіл прослідувати на терен, охоплений заходами карантину у зв’язку з епідемією холери.

⁴⁷⁷ Кропщевський – певне, якийсь чиновник, що вдав справами видачі перепусток для проїзду у регіони, охоплені карантинном.

⁴⁷⁸ Воля твоя (лат.).

⁴⁷⁹ Йдеться про твір російського письменника Ієроніма Ясинського (1850-?), який почав друкуватись у 70-х роках ХІХ ст. і швидко здобув популярність як майстер оповідання (“Киевские рассказы” – 1885, “Наташа” – 1886, “Путеводная звезда” – 1886, “Старый сад” – 1887 тощо). Його твори реалістично змальовували життя і побут простих людей у провінції, викривали темні сторони цього життя, особливо безграмотність і невігластво. Творчий спадок його досить великий.

⁴⁸⁰ Марність, даремність, безплідність (лат.).

⁴⁸¹ Гоббс Томас (1588-1679) – видатний англійський філософ, один із засновників механістичного матеріалізму, автор численних праць з онтологічних, гносеологічних і соціологічних питань.

били Ростовський⁴⁷⁶. Оце сподіваюся одержати своє жалованіє, а було і з ним іскушеніє – таке [що]б налякать. Сегодня таки прикрость – хульні помисли. Е, добре б оце додому було [поїхати]; стомився; вчора як глянув на свою пику – аж злякався.

13 [липня 1892 р.], понед[ілок]. Був вчора у Кропщевського⁴⁷⁷ – не пустив. Як то мій досядню, що й сказати не можна. Боже, помилуй нас, сохрани їх і хоробу знищи скоріш-скоріш! А я був зовсім наготувався, щоб їхати учора.

14 [липня 1892 р.], вівт[орок]. Вчора я трохи заспокоївся – подумав, що не гаразд так унівати й сердитись Піду ще [дам] телеграмми. Одібрав лист од А[нни] Я[мпольської] – доволі сухий, воно й лучче так, може. День учорашній также пропав увесь (окрім того, що [був] в архіві).

19 [липня 1892 р.], неділя. Все вагався я; тільки в п’ятишцо одержав телеграмму з дому, щоб їхати краще в Сестреновку. Разів з п’ять заходив до Лауденб[ахів], але не міг его побачити. Але оце ввечері в суботу, пред самим виїздом вагався; а сівши в вагон, так був зажурився, що думав – чи не вертатись. Головна думка, чи не малодушіє, маловіріє? Але по правді самі обставини так складались. Sit voluntas Tua!⁴⁷⁸ Боже, помилуй наших і всіх і знищи сю страшну хоробу. В Сестр[инівку] приїхав сьогодні рано.

20 [липня 1892 р.], понед[ілок]. Вчора робив, але зробив небагато – в Білиловку їздили, то до церкви ходив, всего 23 ст[о]р[інки] з Кропса. Сегодня Іллі; торік се ми були в Києві – Вікторового батька пам’ять. Я трохи заспокоївся, впливає місце – гарно тут, але все таки турбуюся, як згадаю за їх.

21 [липня 1892 р.], вівт[орок]. Вчора цілий день читав і писав австр[ійську] істор[ію] – ці конспекти огидли міні як не знаю вже що. Спокушав мене часами там Ясинськ[ий]⁴⁷⁹, що трапився тут – старий друг, прочитував потрохи і се трошки надало міні матрімон[іальних] думок. Vanitas⁴⁸⁰.

23 [липня 1892 р.], четв[ер]. Читаю Гобса⁴⁸¹ і грішним ділом інше дещо, що трапляється – досадою таки на се, хоч воно може на голову

й непогано. Одіслав листи додому, може буде сьогодні що звіти; послав лист і А[нні] Я[мпольській] – доволі напис[аний] приязно, але здержано.

24 [липня 1892 р.], п'ятн[иця]. Вчора одібрав лист з дому – холера й у Владикавказі. Боже, запрети болезні. Мама дуже турбуюця дуже за мій живіт – чи не налякав я її, се аж еужеістично. Галя також пише, щоб я не думав, що вона мене забула. Певне, що не забула, хоч якби й забула, то я б не шкодував, якби се було [до] щасття. Приїхали хлопці з Боярки.

⁴⁸² Одне й теж (лат.).

⁴⁸³ Гок Карл (1808-1860) – австрійський політехном, брав участь у розробці фінансових реформи, опублікував кілька праць про роль фінансової системи в державі.

26 [липня 1892 р.], нед[іля]. Semper idem⁴⁸² – хожу, сижу й лежу, читаючи Гокка⁴⁸³, а з вчораш[нього] вечера перейшов на Сміта. Сьогодні має бути пошта – що Бог дасть [?] Господи, запрети болезні! Сьогодні проспав утренью, вичитав [молитви] перед служенієм.

28 [липня 1892 р.], вівт[орок]. Читаю Сміта і Левіцького; з дому не було нічого, тільки од Марка лист. Учора була міні тяжка приклучка, коли я їхав й думав про холеру, я не думав, щоб вона [могла] мене смущати; позавчора кликали діда сповідати чоловіка, слабого на живіт; почувши про се, я став думать, чи не можу чимсь помогти, нічого доброго не надумав й одіслав, сподіваючись, що може Бог дасть виздровіє – учора він умер; се мнї було дуже тяжко чути – наче б я був вишній. Потім сказали, що єсть жінка єсть слаба – і з powodu тієї таки ж думки і так же нічого доброго не придумаю. І тут сталося мнї смущеніє, про доктора, котрому хоч я не дався, і не згожувався, але все се мене турбує. Господи Боже, помилуй, помилуй, помилуй!

29 [липня 1892 р.], середа. Весь день я почував себе не добре, й физично, й морально, все з powodu того ж. Боже, запрети болезням! Боже, і зціли немощи моя! Боже, пожалься з нас, рабів своїх!

30 [липня 1892 р.], четв[ер]. Вчора полегшало мнї, тїм більше, що та жінка мабуть виздоровіла. Але все таки я не зовсім визволився й трохи боюся, щоб з новою з першою ж хоробою не пристало. Боже, помилуй всіх страждущих, болящих, скорбящих і обремененных! Помилуй й од немощи спаси.

31 [липня 1892 р.], н'ятн[иця]. Вчора поїхали Зл[отоверховникови] і з почти привезли лист з дому й од О[лександра] Як[овича]; Зах[ар] Зах[арович] збераєцця приїхати. З сего всего якось в мене дух піддобрився і немощи мої трохи втихомирились, тім більше, що на селі здаєцця все добре. Одначе вчора вечером була нова аттака. Боже, Боже! Сі останні часи – немощи зробили з мене найгіршого егоїста, бо я все тільки про те й думав – як то сожженная совість, в якому стані, а як вона на се гляне etc.? Це так же формалізм, властиве кажучи. Боже, помилуй всіх і нас, а мене бідного Духом Твоїм Святим осяяти!

Серпень 2 [1892 р.], неділя. Приїхав учора Зах[ар] Зах[арович] й одібрав я лист з дому (тільки), пишуть, що Катер[ина] Динник вмерла, упокой її Боже! Тільки міні щось не певно, щоб то з холери. У мене все таки смущеніє й дали, боюся, щоб не було таке ж тяжке, як і зімою, тоді, о кілька пам'ятаю, думка була формулована отак ніби – а що якби я схтів гроши оці (500) оддати на голодних – тоді траїх у батька взяти, або щоб прислав. Теперешнья [думка] – перша: а от я міг би послати за доктором – се коштувало б карб[ованців] 30 – так вийшли б усі гроши; друга [думка] (се вже була чисто погроза мого малодушія): а от я б ще взяв да й дав обіт [?].

Просить батько, щоб я за їх помолвився – а я тут усе з своїм малодушієм.

3 [серпня 1892 р.], понеділок]. Вчора на служенні думав, що як Господь схоче, щоб я таки обернув ці гроши, чи частину їх на якесь добродчинство, то напутить мене, а як я буду піддаватися цім думкам, то вони мене до рещти замордують. І в таким разі я залічу туди і гроши, що видаюцця на жертву, даєння тощо. А все таки все оце й неприємно, й тяжко, й досадно, що я замість думати про прісних і наших, тільки все аналізую себе та живчика слухаю свого тай годі.

4 [серпня 1892 р.], вівторок]. Так же само; була вчора ще й спокуса (ко[т]рої я не прийняв) – іхати на 800 лет Сергія в жовтні; спаси мене од малодушія, Христе! Вчора ввечері приходили сказати, що дівчина сповідана ослабла – то так же мав прикрість. В часоп[исах] писано, що 24 червця [липня] в Тер[ській] обл[асті] заслаб[ло] коло 1500 [чо-

⁴⁸⁴ Завадинські – очевидно родина знайомих священиків, повніших даних бракує.

⁴⁸⁵ М. Грушевський послав гроші за копіювання і пересилку архівних документів.

⁴⁸⁶ Можливо, йдеться про Миколу Теодоровича (1859-?) – дослідника історії Волині, за походженням з священицької родини. Після закінчення Петербурзької духовної академії працював інспектором шкіл у польському місті Седльце. Залишив праці – “Историко-статистическое описание церквей и приходоу Волянской епархии” (5 т., 1888-1899), “Город Владимир Волянский” (1893).

ловік], вмерло коло 700. Запрети болізни й од наглої смерти спаси раби Твоя!

5 [серпня 1892 р.], *середа*. Вчора баб[уня] сказали, що вони, провожаючи Зах[ара] Зах[аровича] в четверг, себто завтра, мають заїхати до Завадін[ських]⁴⁸⁴ і сповідатись; я ще заздалегід[ь] сказав, що я б говорив з ними. Тепер мині було трохи неприємно, що понеділок я провотив не зовсім добре – думки погані. Одначе я таки маю охоту поговіти. Вчора по обіді малодушіє моє, що було заснуло трохи, знову заворушилось; прикро; я подумав – ті гроши, що я послав до Варшави⁴⁸⁵, втікли від малодушія, а далі – так всякі [гроши], що ми даємо на бідних. Але добре давати добровольно, а не з скрежетом зубівним. Боже, помилуй наших і всіх!

6 [серпня 1892 р.], *четв[ер]*. Оце й Спас – на горі! Чогось він мені дуже тут в Сестренівці пам’ятний; перший раз був я тут на Спаса коли – мабуть чи не 1867 [року]! Як тільки носили мене в церкву.

Вечер [6 серпня 1892 р.]. По обіді вияснилось, що я таки маю їхати сповідатись до о[тця] Павла Завад[інського]; а то думав, що або завтра в Білилівку [поїхати], або й у Сестренівці: дід сказав їхати. Поїхали; в Завад[інських] балакали зпочатку, я таки й з смаком, прости Господи, тім більше, що зустрів Теодоровича⁴⁸⁶ в їх. А їдучи, був зібрав думки й почував себе добре. Боявся, що о[тець] Павел не зрозуміє, чи я не зможу висловити [думки]. Але зрозумів, здаєщя, доволі добре й сказав, що що ж то за жертва, коли однією рукою даєш, а другою хочеш взяти назад, казав також про те, що ліпше жити в мирі, як іти в монастир – бо я сказав за се своє бажання колишне – гля зрозум[іння] моєї ситуації моральної; бо зпочатку (я казав, [що] бувають часом думки, що побуджують до жертв мене великих і я їм не піддаюся, та хай Господь простить, як согрішаю), він сказав, що як совість дозволяє, то й добре, а я став казати, що єсть совість сожженная й він згодився, що недобровольн[ое] даяние – нічого доброго [не має] й сказав за те, що вгорі. Каявся та[к] же, що скверні маю думки, грішу рукоб[лудієм] (хоч тепер далеко рідше, хвалити Бога), що погрішаю холодністю, празднослов[ієм], осужденієм й честолюбієм. По сповіді почував

себе спокійно, хоч досадно було, що багато балакав. Як туди їхав, то думав, переїжджаючи через ліс:

Бувають хвилини дивного, чарівного спокою, коли чоловік весь, безпосередно вдається в втіху свого існування й окольного життя; шматки думок, образи несущая чрез его, не ображаючи, не турбуючи, наче од[зв]уки далеких мелодій, що втратили через далекість все різке, образливе. Він забуває, що дивна земля, повита зіллям, що стелиця під їм, єсть могила людських втіх, надій і бажань, чужих і его власних, що те повітря, яким він дихає, перейняте гуком людських прокленів, скаргинь і плачу, що чудове небо блакитне покриває собою прах і попіл людської колотнечи, злоби й неправди. В той час він чує тільки, що вся добро зело, не чуючи гріха клятви й смерті!

Я думав вертаючись і, вернувшись, що тра, оскільки можна менче, піддаватися сьому малодушю й аскетичному формалізму, що тра більше щирости й свободи моральної, вдачі не ліцемирної, а щирої й вільної до добра й любовної праці гля людей!

Боже, спаси нас, і всіх, і мене паскудного!

8 [серпня 1892 р.], суб[ота]. Сегодня причащався – Богу прием! Сповідався позавчора, а вчора цілий день читав Гока⁴⁸⁷ аж до вечерні; по вечерні тільки вчитав канони да й ліг – щоб раніше, а сегодня утренняя була в 4 [годині], читав на клиросі утреню й часи, а служеніе в 6 [години]. Прийми Боже неосужденно! Вчора цілий день почував себе спокійно; сегодня почитав трохи Євангелії, а то читав оці свої записки – прочитав за цілий рік майже – з серпня минулого року. З того читання сумне вражіння – *semper idem*⁴⁸⁸, під гнетом і трепетом; як немощний раб! О Боже, коли б ти дав миші розправитися та стати дерзновенно й неосужденно перед Тобою, щиро й вільно, позбувшись тіх тяжарів та сумлінь і гризот – як би весело й бадеро я ходив би перед лицем Твоїм! Сумно читати ту гризню свою, ту віковичу боротьбу, те малодушіє й формалізм, в якому я крутився все. Боже, Боже, Боже! Вірую в ласку Твою, не отврати от нас лица Твоего! Ввечері одібрав багато листів – од наших і од Галі, од В[олодимира] Б[оніфаті-йовича], В[о]в[ків] і Марка; прочитав тільки [лист] з дому. Батьки собі живуть потроху, хвалити Бога! Галя пише, що Віктор гарно поводиця з усіма, зійшовся й з батьком – і се

⁴⁸⁷ Див. прим. 483.

⁴⁸⁸ Одне й те ж (лат.)

дуже приємно, й батько теж сам писав раніш [про це]. Розповідає про видатки свої на ремоунтіровку, й що Віктор збераяця подаватись на залізницю, й що він взагалі з цім дуже таїця. Мене сі звістки задумали, більш як занудили! Хочу писати Віктору, понужаючи до роботи, до академії: Боже, на тя упованіє наше єдиноґо!

Взагалі почуваю себе супокійно, хоч може далеко десь щось брениць! Боже, дай бути Тобі благоугодним! Тобі служити й Тебе любити од нині й до віку! Знищи немоци, що розлучають од Тебе! Мині сором, що мої оті сумління весь вік застять! Хоч правда, що нема нічого над душу! Думки про грошові сумління втихомирились трохи; аналізуючи, бачу що се такі ж лякання, як і всі мої формалістичні й аскетичні лякання, тільки примішуецця дуже здатний гля їх елемент – гроши, до яких я був завше скрупулозний, і питанія про бідних, про милостиню, котру, поправді, я теоретично не міґ завше розрішати. Уповаю на Божу ласку, що він напутить мене, а поки він просвітить, уважаю за необов'язкові псевдо-обіцянки! Боже, все зле вижени з мене!

9.VIII [1892 p.], нед[іля], рано. Вчора по вечерні були мене опановали думки сумні, я потім розмірк[овував], через що думки про гроши не проходять яко инчі малодушні сумління – тім часом як там ведеця до якогось моменту, після котрого те вже неможливе, й застаецця здатися в тім на Господа, справа грошова не пропадає, завше ті гроши можна компензувати, таке инче; се й зручно, й гля немоцїв моїх дуже здатна приключка. Господи помилуй! Все стоять думки про наших молодих.

10.VIII [1892 p.], понед[ілок]. Вчора трошки прочитав з Гокка, а то писав листи. Прочитав лист од В[олодимира] Б[оніфатійовича] – думав, чи поправді й не думав – а так була думка – а чей що небудь за Віктора, що так випадково ті листи стрілися. Написав листа до Віктора, якщо Галя згодиця оддати єму – дай Боже, щоб було воно на користь. Сегодня так же з Гокком; прийшли думки, що не так воно буде просто ото мандрувати по Барщині, як здаецця.

11 [серпня 1892 p.], вїет[орок]. Вчора робилося нічого, задуха стоїть велика, я собі, розі-

бравшися, під церквою лежу; над[о]кучив і Гокк, і взагалі читання се надокучило трохи – се ж уже 4-ий тиждень; добре було б якусь роботу на перемінку, документи або що. Почував себе не зовсім погано, хоч часом находить немощ. Учора під вечер помолвився з утіхою, по садку ходячи.

12 [серпня 1892 р.], *середа*. Вчора заслабло по обіді трое на живіт, а один нагло вмер позавчора; се мене знервовало (хоч не так як поперед) й повело до деяких формалист[ичних] заходів. За себе не боюся ані трошки, але тяжко то чути. Погода стоїть гаряча, вістей нема ніяких.

13 [серпня 1892 р.], *середа [четвер]*. Semper idem. Читав Гокка й Лермонтова (!!) Почував би себе добре, якби не вагання з powodu слабих – чи йти, чи ні? Я втратив, як то звичайно зо мною [буває], рівновагу. Сегодня маю скінчити Гока; надокучив миш сей достопочтенний муж добре.

14 [серпня 1892 р.]. Учора одержав два листи з дому – один з архіва, ще з половини іюля, другий з Владік[авказа]; обидва написані в спокійному, доволі приємному тоні, і се мене дуже звеселило; так же [отримав] лист од А[нни] Я[мпольської] – малий, але добренький. Кам[анін] прислав посилкою, та[к] що дід їздив одберати; дуже то мині було неприємно, прислав К[иевскую] Стар[ину] – без рецензії, карт не знайшов, прислав, спасибі, варшавські документи – але без ранніх; але я, заскучавши, з велик[ою] охотою виправив щось 5 документів. Взагалі почував себе цілий день дуже добре – переважно таки, кажу, з powodu дому.

15 [серпня 1892 р.]. Вчорашній день почував себе доволі добре; неприємна тільки була чутка за одного слабого – рецідівіста. Почав читати Мальтуса⁴⁸⁹; заклопотало мене – 1) як то воно з Варшавою буде, що не пише Рачинський⁴⁹⁰, чи его убаготворити чи що; 2) книжок не стає й карти нема їхати в Барщину й од А[нни] Я[мпольської] ніяких вістей. Проклятий клопот так мене огорнув на служенні, що сором і казати, се на утрени куняв, аж вийшов проходитись.

16 [серпня 1892 р.], *неділя*. Вчорашній день прочитав тільки 100 стор[інок] Мальтуса, а то

⁴⁸⁹ Мальтус Томас Роберт (1766-1834) – відомий англійський економіст і соціолог, з 1805 р. – професор історії і політичної економії у коледжі Хейлібері. Головні твори – “Принципи політичної економії (1817)”, “Дослідження про закон народонаселення” (1798). Створив теорію (мальтузіанство), згідно з якою збільшення населення випереджає зростання засобів існування і це вимагає цілеспрямованих заходів по скороченню народонаселення.

⁴⁹⁰ Рачинський А. – працівник архіву у Варшаві, білш повних даних немає.

писав листи й дуже досадував на себе, що забарився з ними й знову не поспіли вони на вокзал як і позавчора. Тепер карту і книжку можу одібрати аж 20-21 [серпня], а до того часу прийдеця всі книжки вже доїхати (окрім Губера).

17 [серпня 1892 р.], понед[ілок]. Вчора тітка В[ікторія] З[ахарівна] гостювала; я собі читав трохи Мальтуса, а то виправив з п'ять документів. Почував би себе зовсім добре, але єсть десь непевне якесь чуття вини – воно хоч не видержує аналіза і молитви, але все таки держиця; Боже, от малодушія й окаянства визволи мене; вчора на вечерні думав про се, й малодушіє поховалось. Була думка – що ж доброго, коли я весь вік свій мордуватимусь, буду під трепетом, як се може й добре гля духа? Коли поддатись немощи, то не думаю, щоб се було добре гля духа, а коли Господь надав її яко хрест, щоб з нею боротись – воля Божа. Я просив би его тільки не карати, не іспитувати мене тяжко – бо я й так немощний, переляканий, прибитий. Боже, помилуй нас і усіх, запрети болізни й спаси!

18 [серпня 1892 р.], вівт[орок]. Вчора була почта, а з дому нічого, що то воно? Був лист од О[лександра] Як[овича] – непевні й паскудні звістки; поможи Боже! Од хазяйки лист за квартиру – не знаю як его бути, питаєця. Оля мабуть не приїде, а мині одкладать дуже не хочеця, але гадаю, що й самому їздити трудно. Було – од читання газет мині знову малодушія щось. Боже, поможи й укрепи й спаси й од наглої смерти ізбави!

19 [серпня 1892 р.], сер[еда]. Вчора читав Мальтуса й дуже погано читалося; очевидячки читання мене притомило – се якраз місяць [пройшов]. Якось переб'юсь сі кілька днів, а там або на Подолле, або до Київа, а тут сидіти нема чоґо. Сьогодні жду листа з дому. О[лександру] Як[овичу] написав та з недописаним адресом і оддав на пошту! Борюся за волло і сі дні. Боже, помилуй нас! Щось вночі на спицця сі дні!

20 [серпня 1892 р.], четв[ер]. Учора був лист з дому [нерозб.] не звітки. Помилуй Боже нас всіх і заключених! Читав Мальтуса – сьогодні маю дочитать. Забрає вже до Кієва – прискучило зовсім читання. Почуваю себе не

⁴⁹¹ Гейссер Людвіг (1818-1867) – німецький історик консервативного напрямку, професор Гейдельберзького університету, прихильник об'єднання німецьких земель навколо Пруссії. Головна праця – “Германская история от смерти Фридриха Великого до образования Германского Союза” (4 т., 1854-1857). М. Грушевський читав, мабуть, його “Лекції з історії Реформації”, видані в російському перекладі за ред. В. М. Михайловського у 1882 р.

⁴⁹² Гільдебранд Бруно (1812-1878) – німецький економіст, один із засновників історичної школи в політичній економії. Головна праця – “Політична економія сучасного і майбутнього” (1848), в якій він розглядав політекономію як описову науку і твердив, що кожному народові властиві свої шляхи особливого господарського розвитку.

⁴⁹³ До невизначеності (лат.).

⁴⁹⁴ Лавеле Еміль Луї Віктор (1822-1892) – відомий бельгійський економіст і публіцист, професор державних наук в Люв'єнському університеті. Головні праці стосуються політичної економії: “Елементи політичної економії” (1884), “Власність і її примітивні форми” (1874) та ін.

⁴⁹⁵ Чичерин Борис Миколайович (1828-1904) – російський історик держави і права, філософ і публіцист, професор Московського університету (1861-1868), голова Московської міської управи (1882-1883). Автор праць “Дослідження з історії російського права” (1858), “Власність і держава” (2 т., 1882-1883), “Філософія права” (1900) та ін.

добре, не погано; борюся і до розуму все апелую; боритесь за свободу! Як то.

21.VIII [1892 р.], *п'ятниця*. Вчора дочитав Мальтуса й узявся за Гейссера⁴⁹¹ – шість літ тому на першому семестрі читав я его, згадувалося мені се – як давно минуле! Сі п[е]рші 2-3 роки університетські, роки найбільшого аскетизму здаюцца мені чимсь дуже давнім. Бог его зна; мені недавно приходила думка, що чи й кризіс той був на користь, тільки – принаймні? Веди Боже на все добре! Пом[илуй] нас.

23 [серпня 1892 р.], *неділя*. П'ятницю читав Гейссера, й начитав чимало. Од Марка не було ні карти, ні книжки, натомість якась загадкова повістка, з-за котрої я свій виїзд мусів одіклати з неділі на понеділок. Прийшов лист од Рачинського, з к[от]рого я побачив, що документи мої не так скоро прибудуть. В суботу читав Гільдебранда⁴⁹², але така втома була проклята, що ну; очевидячки “переутомленіє”, тільки щось чи не дуже часто – воно було й у травні, й червні; більше тут очевид[но] моральні причини. З сієї причини вчора ввечері не робив, сьогодні їду в Білиловку – одначе й ніяково було б не поїхати. Ввечері хіба пороблю...

24 [серпня 1892 р.], *понеділок*. Вчора і позавчора я собі гадав й вигадував й у мене доволі ясно зклалася основа гля великої повісті. Се було б добре, якби сю справу довести до пуття; обставини знаємі й не пришлось б багато вигадувати. Сегодня виїздимо.

27 [серпня 1892 р.], *четвер*. Оце вже я третій день як перебрався [до Києва]; трохи робив, а більше тинявся; ще мій настрій не вияснився за суетою. Неприємно, що живіт розквасився знову – скоро як приїхав. Нікого в місті ще майже нема й справа моя з друком та й з екзаменами одсуюєцца – ad infinitum⁴⁹³.

28 [серпня 1892 р.], *п'ятниця*. Зіпсувався в мене живіт [перозб.] – найбільше розтравив, що ззів круте яйце; вчора розходився так, що куди! Записався в бібліотеці, взяв Лавеле⁴⁹⁴ й Чичерина⁴⁹⁵, читаю залобки, тільки Чичерин важкенький. Холери було вчора вже 107 [випадків], ослабло 50 з чимсь [чоловік]! Господи Боже, помилуй нас!

⁴⁹⁶ Молодий (лат.).⁴⁹⁷ Олександр – брат
М. Грушевського.⁴⁹⁸ Йдеться про керівництво
семінарською громадою.

29 [серпня 1892 р.], суб[ота]. Живіт мій трохи втихомирився, але все таки поганий – сижу на каші. Досадно – вчора я здаєцця образив Леоніда [Добровольського], й він не приходить. Сьогодні йдучи з церкви, зайшов до В[олодимира] Б[оніфатійовича] й потрапив – як раз [він] приїхав; меж инчого сказав, що Ролле junior⁴⁹⁶ взявся теж за Барщину; а неприємно [це] – найбільше з психологичн[ого] погляду гля мене.

30 [серпня 1892 р.], нед[іля]. Живіт знову збентеж[ився] зовсім, з чого – не знаю, вчора їв тільки кашу, не помага й черніка. Вчора розсердився, грішний, на дівчину, що трохи не залишили мене увечері без чаю. Читаючи, заснув і забувся зробити собі компрес. Сьогодні Олександр⁴⁹⁷ імянинник; написав ему листа, трохи подобного до Казані, хай Господь ему помагає, щоб справді виростав добрий, чесний, розумний, на послугу Богу й народові своєму. А Леонід таки мабуть справді розсердився – нема та й годі.

31 [серпня 1892 р.], понед[ілок]. Вчора по служенні читав Левеле дома й в ботаничн[ому] саді, зайшов до О[лександра] Як[овича] й побалакали з поводу хлопців, багато дуже роботи мині тільки як бачу буде⁴⁹⁸. Живіт мій трохи наче притих – чи то опій, чи компрес, чи дієта [помогли] – не знаю. Погода дуже добра, тра користатись з ботан[ичного] сада.

1.IX [1892 р.]. Благослови вінець літа сего, Господи! Вчора бігав на пошту, але роздумався й одіклав на сьогодні, тільки по лавках пробігався й потім так погано себе почував, як не знаю що. Сьогодні прийдецця йти на пошту. Одержав вчора й запонки гля Рач[инського] і докум[ент]и од Рачін[ського], спасибі ему; увечері неприємна була халепа – зайшов [нерозб.], да я од его втік, потім було – О[лександр] Як[ович] і Добр[овольський]; вранці балакали з Ясин[ським] Ант[оном] за українство. З поводу останнього листа з дома, властиве слів – тебе тільки не стає – був завагався, чи не їхати й іще раз роздумав. Вечері була неприємна дуже перша аттка з поводу Барщини – Ролле. Тра боротися за волю. Боже, поможи мині! Помилуй всіх!

2.IX 1892 р.. Вчора лазив то на пошту, то по лавках – куповав посуду; передав рубля й

⁴⁹⁹ У тексті помилково – “Чедав”.

⁵⁰⁰ Маркс Карл (1818-1883) – німецький філософ, економіст, соціолог, публіцист, засновник організованого робітничого руху і його ідеології – марксизму. Автор численних праць в різних галузях суспільствознавства. Найбільш відомі твори – “Злиденність філософії” (1847), “Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта” (1852), “Капітал” (4 т., 1867-1910) тощо. М. Грушевський, напевне, знайомився з працею К. Маркса “До критики політичної економії” (1859), яка була підготовчим матеріалом для написання “Капіталу”.

⁵⁰¹ Мейські – міські (пол.).

⁵⁰² Рікардо Давид (1772-1823) – англійський економіст, один із засновників класичної політичної економії, автор теорії трудової вартості (вартість – джерело заробітної плати, прибутку, ренти). Головна праця – “Засади політичної економії і оподаткування” (1817).

⁵⁰³ Очевидно, йдеться про Григорія Грушевського, який працював вчителем у Пирогові (див. прим. 303).

досадував з сего. В архіві поробив тільки трошки, балакав з Ор[естом] Ів[ановичем Левицьким] й він мене образив, сказавши, що нам не тра було втручатись в справу друкарень – его мабуть образ[ило], що се хтіли зробити без его. Потім то читав докум[енти], то трохи Лавеле кінчав – ходив по саду тощо. Ввечері був Добр[овольський] й з 1 1/2 год[ини] поседів – приємно, але шкода часу; як зостаєця, то краще б подумати на самоті, а то я тут знову як миша в колесі. Чекав⁴⁹⁹ Сел[ина] й Марка вчора – не було. Живіт знову збентежився – тому я сам правда вишній.

3.IX [1892 р.]. Вчора що ж? Ходив по столярах і інтролігаторах, читав критику Маркса⁵⁰⁰, почав барські мейські⁵⁰¹ книжки. З поводу деяких жертв повстала й у мене думка – чи не дати й собі; не розібрав ще досі скільки тут правди і немощи.

5.IX [1892 р.]. Вчора й позавчора докінчив справу з документами й одписав учора Рачинському. Читаю Рікардо⁵⁰² – вчора сподівався багато зробити, але не вийшло – зайшов Сам[ійленко], з ним зайшов до О[лександра] Як[овича], тільки додому – прийшов Гриць Пирогівський⁵⁰³ – запросив за кума на неділю; не зовсім приємно, але тра – се літо у мене 3 небіжки й 1 небіж. Приємно було чути, що він за минулий рік зібрав 60 карб[ованців] – жінка добра й хазяйновита. А вночі сьогодні снилося хоч так довго й виразно, що дід умер; дай Боже ему довгого віку!

6.IX [1892 р.]. Вчора так прогаявся – не знать як! В архіві то з Плетн[евою] воловодився, к[от]ра виїздить з Київа зовсім, то ходив в книгарні й у Огл[обліна] прикащик став натякати про важкі книжки – що Київщини зостаєця ще 393 пр[имірники] – се справді багатецько, хоч за перший рік більш 50 навряд чи можна й вимагати [продати]. Ввечері та у вечерні огорнув мене звичайний сум, що час марно тратиця, а робота стоїть! Сегодня вранці таки – після довгих пошукань знайшов столяра, не знаю, що тільки з того буде.

7. IX [1892 р.]. Вчора товкся як Марко в пеклі – то на Подолі, де все було б гаразд, якби не передав за стільці Марко 2 карбованці. Звіти вернувся аж у 3 [годині], трохи полежав і пішов на хрестини – там не сподобалося

⁵⁰⁴ Можливо, йдеться про Петра Орловського (1826-1913) – ключаря Софійського собору, протоієрея, який був священиком при церкві кийського шпиталю для божевільних, належав до українських патріотів, писав праці з історії української церкви XVII – XVIII ст. і друкував їх в “Киевской старине”. У нього часто збиралися студенти Київської духовної академії. Літери “О.І.” у тексті щоденника можуть означати скорочення – “отець ієромонах” (Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. I. – С. 207-208).

⁵⁰⁵ Впійманий кавалер (фр.).

⁵⁰⁶ Згори дописано чорнилом: “ хоч він і не дорікав мені”.

⁵⁰⁷ Найімовірніше мова про Фойгта Георга (1827-1891) – німецького історика, професора Ростоцького, а потім Лейпцизького університетів, автора праці “Відродження класичної давнини” та інших, присвячених гуманізму європейського, передусім італійського, Відродження, який він трактував як злиття античного і християнського світоглядів.

⁵⁰⁸ Токвіль Алексіс, де (1805-1859) – французький державний діяч і історик, теоретик лібералізму, один з лідерів Партії порядку після Лютевої революції 1848 р. і міністр іноземних справ Франції (1849). Після завершення політичної кар’єри видав цікаві спогади про революцію 1848 р. У науковому плані розробляв соціальні передумови Французької революції кінця XVIII ст. (“Старий порядок і революція” – 1856); в своїх роботах провадив думку про шкідливість революційних шляхів зміни старих порядків, пропонуючи зміни через реформи.

попереду легке одношення О.І.Орловського⁵⁰⁴, а потім те, що заставляли пити й сидіти довго. Я таки з дурної голови – щоб не уражати людей (та ще й чарок не ставало) пив горілку – щось чарок з 8, як не 10, і хоч був потім зовсім притомний, але ж все неприємно дуже. Вночі жага пекла, а води не було, сьогодні встав у 1/2 6-го. А на вівторок просив о[тець] Роман на служення й потім до себе.

9.IX [1892 р.]. Вчорашній день – як рідко – зранку пішов до Орлов[ського], і там загаявся так здуру, що залишили обідать, і я вже звіти пішов у 5 1/2 [години]; сім’я собі нічого, приємна, тільки що на мене рахують очевидячки як на cavalier sergente⁵⁰⁵, як міні се так уїлося, що й не сказати. Вернувшись, дізнавсь, що Антін [Синявський?] приходив двічі (я й вечер під Свято згубив, пійшовши чекати єго до Леоніда [Добровольського]), прийшов Лука [Скочковський], після него О[лександр] Як[ович] з Марком, потім Антін, потім Леонід. Леон[ід] розск[азував] дуже неприємно, що дорікали єму з поводу мене за звістку про лист!⁵⁰⁶ Ходили потім всі на деліжанс і не застали (в 10). І ще була велика неприємність – лист од Віктора, хоч був він попереджений листом Галнім, я не образився, а зажурився з поводу єго. Я почував себе так, наче мене волочили за волосся по усіх усяодах – розбито якось – багато перечув.

10.IX [1892 р.]. Вчора було неприємно рахуватись з Н.Вас. Плетнев[ой], що виїздить завтра; вона помилилась в рахунку й зраділа, що багато грошей її ще застаєця, але я мусив її роз’яснити, бо ця помилка була на мій рахунок. Ввечері був у Л[уки] П[олікарповича] С[кочковського], з к[от]рим побалакали годин зо дві доволі широко й добре. Справа про той лист до К[иевской] Ст[арини] подала причину мій до деяких малодушій, хоч вони ще не дуже мене огорнули. Читав учора Фойгта⁵⁰⁷ й Токвілля⁵⁰⁸ – себто жирую.

11.IX [1892 р.]. Учора день пройшов добренько. Зустрів Марков [?] і переказав єму, так що з сего боку немощ пропала. Читав Фойгта цілий день, ввечері приходив тільки Тимченко, приніс од Грицька Н[овий] Заповіт – а се также порадувало мене, хоч шкода, що я не дуже ласкаво обернувся до него, хоч і запрошував. Так думки проскакують за Галю, так невиразні, але сумноваті.

⁵⁰⁹ Можливо, це Висоцький Володимир (1846-1894) – польський поет, що все життя прожив у Києві. Його твори просякнуті любов'ю до України – поеми “Ляшка” (1883), “Оксана” (1894) та ін.

12.IX [1892 р.]. Вчорашній день теж би нічого – б[ула] немощна зпокуса з поводу грошей, позичених Плетневій, але здаєцца втихомирилось. Приходив Марко й Висоцький⁵⁰⁹, але [були] не довго – сам я нікуди окрім архива не ходив. Живіт знову щось зовсім роз'ятрився, а з чого – ніяк не здумаю. Читав Фойгта, трошки – з польського права. Холера не втихає. Господи Боже, запрети болізни й помилуй всіх і нас. Поможи й мині найменшому в боротьбі за спасенну свободу духа (токмо да не в вину плоті)! Помилуй Галло й Віктора!

13.IX [1892 р.]. Вчора було б добре, якби не живіт – вечерами болить і напевне щось із ним дієцца. Докінчував 1 часть Фойгта – чи з утоми, чи що, малодушіє розвилося ввечері; заснувши, потім робив з 12 до 2 [години] і почував себе добре – тільки живіт – морока!

14.IX [1892 р.]. Вчора сподівався бути чисто вільним, але вранці здибався з Олександром] Як[овичем] й він поседів у мене, потім – у ботан[ічному] ж саді – з Злотов[ерховниковими], з ними з годину прогаявся, потім Добр[овольський] трохи надійшов. Ввечері тільки міг робити – й то пізенько, перегляд[ав] AGZ⁵¹⁰ то юристів; так само ліг й робив од 1/2 12 [години]. Живіт трошки втихомиривсь – мож з опіуму. Сегодня ввечері мушу піти до Зл[отоверховникових].

⁵¹⁰ “Акти гродські і земські” (польською мовою) – документальне видання, яке видавалось у Львові польськими істориками під керівництвом К.Ліске.

15.IX [1892 р.]. Читав Фойгта, ввечері був у Зл[отоверховникових], де трохи розпустив язика – неприємно, й з того було малодушіє – хоч не велико, з поводу холерних [випадків]. Взагалі почував себе добренько; на вечерню не ходив, хоч вагався трохи. Сей тиждень виходить мабуть багато гаяти часу. Вчора показували мені карточку С.Завіл⁵¹¹ з чоловіком, й знову дядько Зл[отоверховников] докоряв звичайно, що пропустив, і я справді подумав, що може помилився. Та се дарма.

⁵¹¹ С.Завіл. (?) – встановити особу не вдалось, але очевидно це дівчина, за котру сватали М.Грушевського.

16.IX [1892 р.]. Вчора мало що зробив – зранку інтроліг[атор] приніс книжки, й се одняло в мене звичайно багато часу. Потім був у архиві й там з Кам[аніним] патякали аж мині потім було так соромно! Потім бігав до О[лександра] Як[овича], де бачив Антона [Синявського?], потім прийшов Марко, потім я заснув, а робив з 1 до 2 1/2 [години] чи що. Живіт поганешкий.

⁵¹² Йдеться про збори семінарської громади.

⁵¹³ Кульженко Василь (1865-1932?) – київський видавець і друкар, організатор і викладач Київської школи графіки і друкарської справи, видавець і редактор часопису “Искусство и печатное дело” (1909-1914). У 1917-1919 рр. в його друкарні друкувались для УНР державні папери, гроші, поштові марки тощо. У 1924-1928 рр. – викладач історії поліграфії в Київському художньому інституті.

⁵¹⁴ Пуласкі Казимир Фердинанд (1845-1926) – польський історик і геральдик, автор досліджень з історії і археології Поділля і Волині, генеалогії польських шляхетських родів в Україні. Головні його праці увійшли у 4 томи “Szkice i poszukiwania historyczne” (1887-1909), значна частина підготовлених до друку історичних документів і досліджень загинула в роки II світової війни.

18.IX [1892 р.]. Позавчора сідли з 7 до 1/2 3-ї [години]⁵¹², баталія була така, що ну. Мині сором було прелапати Луку перед усіма та мусив. І те також було не гаразд, що я під кінець стратив хладнокровіє й Л[ука] закинув за се мині – Бог его зна! З О[лександром] Як[овичем] я не міг би погодитись, він надто вже заїдливо виступив; я промовчав. Вчора прокинувся пізно, в Троїц[ькій церкві] звону б[уло] не чуть, так що пішов до Софійськ[ого собору]. Звіти тільки вернувся передягтись та й пішов до ректора й до Орловських. Там пробавивсь смішками, прости Господи, аж до 7 [години]. Се мині 26 год. Молився у Св[ятій] Софії, щоб Господь послав на мене мудрість свою й од усеґо злого заховав всіх, нас і мене, аминь.

19.IX [1892 р.]. Вчора зранку трохи поробив над Фойгтом, зкінчив, поробив в архіві, де бачив Ор[еста] Иван[овича] Левицького, к[от]рий сказав, [що] балакав з Кульженком⁵¹³. По обіді читав Пулаского⁵¹⁴, а далі тра було йти в корпус, звіти вертаючись, був у А[лекса]ндра] Як[овича], так що ліг аж у 1 [годині]. Прийшлося перемивати кістки знову, як не противно. Господи Боже, помилуй нас! З дому одержав поздоровлене з іменинами, дуже привітне. А Мати кажуть, що пора мині женитися!..

20.IX [1892 р.]. Вчора поробив в архіві (м[іж] ин[ш]ого) знайшов люстрація 1556 р[оку], що звичайно вийшло тільки помилкою, як я й думав), втомившись трохи, заснув, а по вечерні пішов на залізницю стріти бабуню, звіти до Зл[отоверховникових], так що день цілисенько пропав. Взагалі се мині настали скрутні [часи] – окрім архива майже нічого не роблю.

Св[ятій] благовірний княже Михаїле моли Бога за нас і всіх!

21.IX [1892 р.]. Вчора, вертаючись з церкви, зайшов до В[олодимира] Б[оніфатійовича] – не на довго, трохи покрутився дома, а в 2-ій пішов до Злот[оверховникових] – там довго не обідали, так що сіли щось о 4?й і я до церкви не пішов (взагалі вагався). По обіді з бабун[єю] були в мене – мині було приємно показати своє хозяйство, а її подивитись. Провівши її, я вже не ходив до Зл[отоверховникових]. Взявся за Рікардо, задрімав, а читав потім до 2 [години]. Був Добр[овольський] й казав м[іж] ин[ш]ого,

що чув: Лучицьк[ий] на мене сердиця. Сьогодні [день] Дмитрія Ростовського – до церкви не пішов, Святий Димитріє, моли Бога за нас! А, вчора ввечері був лист од Галі і од Віктора – дуже приємний, Віктор покався.

22.IX [1892 р.]. Вчора зранку писав листи, був трохи в архіві – Каман[ін] не приходив, а книжки не стало. Вернувшись, й до кінця коло Рікардо порався; вечер проспав, а робив вночі. Се погано в мене заводиця мода; хоч правда, що вночі зате голова стає така свіжа – лобо! Сьогодні чогось міні Тифл[іські] пани гимназ[іальні] стали пригадуватись? А вночі снилася буча за Зорю⁵¹⁵.

⁵¹⁵ “Зоря” – літературно-громадський двотижневик, що виходив у Львові у 1880-1897 рр. під наглядом і редагуванням галицьких народівців (О.Партицький і ін.). З 1884 р. орган Товариства ім. Т.Г.Шевченка. Очевидно, йдеться про дискусію щодо ідейного напрямку часопису, яка відбулась в українському середовищі Києва і в Галичині у 1890 р.

23.IX [1892 р.]. Вчора рано був я тяжко вражений й знервований з powodu того, що завився в собі якийсь чоловік. Читав Рікардо, був у Зл[ототерховникових] й ходив по лавках, а в архіві звичайно через се робив мало. ввечері був дехто. Прости Господи, якщо не до ладу говорилося – хтілося кращого. Був і В[олодимир] Б[оніфатійович]. О[лександр] Як[ович] розказував про чутку – від него – буцім кафедр[у] львівську обсажено Скобельським⁵¹⁶ – се була б штука! Сьогодні [день] Іоанна Хреститиля – моли бога за нас й усіх!

⁵¹⁶ Скобельський Петро (1849-1912) – український педагог і історик, учитель українських гімназій у Бродах і Львові, консерватор пам'яток Східної Галичини. Видав том грамат архіву князів Сангушків у Славуті (1886) і документи львівської Старопріггі (1886). Перекладав з німецької і на німецьку мову.

24.IX [1892 р.]. Зрану трохи почитав Рікардо, а то в архіві – та мало зробив, ловив професорів тощо; перед вечером був у Пихна – оддав Мальтуса, звіти [був] в 1-й гимназ[іі], вже після 8 [години] вернувся та ще трохи Добр[овольський] поседів. Ні, тра взятися за книжки!

⁵¹⁷ Бунге Микола Християнович (1823-1895) – російський економіст. Народився і жив у Києві, з 1850 р. викладав політехномію в Київському університеті, з 1850 по 1880 р. кілька разів був його ректором, з 1890 р. – академік Петербурзької АН. Був міністром фінансів (1881-1886) і головою Комітету міністрів (1887-1895). Виступав за принципи вільної конкуренції і приватну ініціативу (“Теорія кредита” – 1852, “Основання політичеської економії” – 1870 та ін.).

26.IX [1892 р.]. Вчора здебільшого клопатався коло Рікардо; в архіві був годин з дві. Вагався, чи піти слухати Голубева про Сергія, та не пішов, бо прийшлося б іти з Козловського. Ввечері зустрів В[о]в[ків], к[от]рі тільки що приїхали, зайшов, але як вони були притомлені, то скоро можна було піти. Вернувся до Рікардо, котрого оце дочитую. Сьогодні день іде добрий – в Троїцьку [церкву] я опізнився, мусив у Благовіщенську теліпатись. Одержав аж таки Зорю.

28.IX [1892 р.], понед[ілок]. Суб[оту] і неділю нікуди не ходив, тільки до В[олодимира] Б[оніфатійовича] зайшов з церкви хвилини на кілька. Дочитав Рікардо, Бунге⁵¹⁷, вчора читав Токвіля. Наготувався був послати

віршики, але завагався з powodu “Почуття солодке”. Принесли вчора шахву, так що я заходився з забиванням дверей і т[аке] и[нче]. Недобре, що з powodu сего тільки багато сердився. Тра забити [двері], бо [сусідські] діти надто перешкожають.

29.XI [1892 р.]. *вівт[орок]*. Вчора весь ранок й по обіді до вечера клопотався коло оббивання дверей та ставлення другої шахви. В архіві нічого не робив, але зумовився з Бубновим і з Будаповим за друкування – казав він добре, а що буде, не відомо. Ввечері розпочав Рим Кулаковського⁵¹⁸, але трошки якось почував себе неспокійно.

⁵¹⁸ Кулаковський Ю.А. – див. прим. 62.

30.IX [1892 р.], *середа*. Вчора було добре, говорили згодливо. В архіві загаявся зранку, так що взагалі зробив дуже мало; неприємно було також, що як забалакав з В[олодимиром] Б[оніфатійовичем] за перепищищу, несподівано се прийняло трохи вільний тон.

1.X [1892 р.]. Вчора мало що робив – то був в архіві, то надійшли трошечки В[о]в[ки], то після церкви тра було конечне забігти до О[лександра] Як[овича]. Сегодня день ще тяжчий. Ввечері вчора став ще раз переглядати документи, та й зажурився з powodu непевностей і Будаповського змагання друкувати як єсть.

2.X [1892 р.]. Вчора цілисенський день пробігав – з церкви до В[олодимира] Б[оніфатійовича], потім поздоровляв о[тця] Романа, далі бігав по Подолі – до 6 [години] (було дуже добре), звіти забіг пообідати, хазяйка заклика[ла] на новоселе, звіти до о[тця] Романа знову й уже вернувся о 2 [годині]. Там було доволі весело і я говорив багато, жартуючи, але злого нічого здаєщя не казав – прости Господи! Неприємно було тільки, що вертаючись, хлопці завели сороміцькі розговори.

3.X [1892 р.]. Вчора Будапов сповістив, що протокол про друк вже підписано й послав поспішати Левіцького – той запитав чи перешкожує це міні в женитьбі; я тільки радий, що се без особних змагань моїх сталося, дякуючи Ясіп[ському] і Будапову; сегодня Левіцький казав, що можна було б уже дати до друку, але ще хочу побачити Будапова.

⁵¹⁹ Певне, М. Грушевський зазірнув у Книгу ревізії документів Подільської землі в Коронній метриці Московського архіву міністерства юстиції. Переписи Б.17, на яку він посилається у роботі про Барське староство (С. 24).

Вчора цілий вечір переглядав документи й сьогодні вранці, але було погано вночі.

4.X [1892 р.]. Вчора то з документами голово морочив (ці дати – а то зазернув в реєстр книги Москов. №17⁵¹⁹ та й зажурився); з церкви зайшов до В[о]в[ків] на 1 1/2 годин – молодих не було, кликали приходити завтра, що буде В[олодимир] Б[оніфатійович] і О[лександр] Як[ович], але я одрікся, що нема часу.

5.X [1892 р.]. Вчора нігди не був; читав усе Кулаковського, до документів майже не торкався. Марк приходив і ночував, але не мішав. Взагалі дань пройшов як люблю – без перешкод, працює. Сьогодні буду односити документи; постановив, що спеціально не трайти до церкви; сьогодні вранці були інакші думки, але уповаю на милість Божу й встоюю за свободу.

6.X [1892 р.]. Вчора одніс документи; хоч контракт ще не підписаний – це неприємно. В архіві випишував “собственноручно” документи з Камін[ецьких] книг, бо баришня одрекалася конечне [переписувати]. Прийшовши [додому], правив документи – і се знову мене розтурбовало. Як се не з початку тільки такі турбації, то дуже прикро. Флорінський сказав, що друге засідане 24 [жовтня], і я був подумав, чи не держати [екзамен] зараз – 1-го [жовтня], але наврод, не всіпо!..

8.X [1892 р.]. Позавчора то правив документи, то в архіві, послав листи до Москви про документи. Ввечері були дехто, але о 9 [годині] пішли й такого нічого не було. Вчора був на ранній [службі] в Соф[і]йському соборі, в Мих[айлівський собор] поспів на молебень – за батька, й заразних – [і] гля благословення справи моєї. Робив потім в архіві й дома коло документів, добре. Погода стояла каторжна – дощ перейшов на сніг.

10.X [1892 р.]. Новин майже ніяких, Нікуди не хожу (сьогодня може піду до Ковалів[ського?]), зранку буваю в архіві. Правив документи, а вчора дочитав Токвіля, взяв і Мінье⁵²⁰. Коректуру вчора обіцяли прислати та нема; придеця мабуть ляяться. Почуваю себе доволі гармонично, всі ці дні рано й акуратно лягаю, рано встаю. Грошей обмаль, і я дуже

⁵²⁰ Мінье Франсуа Огюст Марі (1796-1884) – французький історик романтичного напрямку, журналіст, політик, за фахом – адвокат. Досліджував історію англійської революції XVII ст., французької XVIII ст., прихильник теорії станової боротьби в суспільстві. Відома праця – “Історія французької революції” (2 т., 1824).

був з сего замислив[ся], але батько каже, що писав до Дінтера, спасибі ему, а я ще й талони свої пустив в оборот.

11.X [1892 р.], неділя. Вчора окрім архива не був нігди; міркував на тему, що щось я в останні часи дуже перестав стерегтися. Ввечері прекаторжна була погода, так що й до церкви ходив з бідою й уже ні до кого більше. Читав Революцію Міньє, та трохи писав листи. Оджени Боже од мене пакость усяку.

12.X [1892 р.], понед[ілок]. Вчора цілий день бігав, то в себе приймав; був у Шам[раїв?], ввечері на Несторі, потім у В[о]в[ків]. Не задоволений я своїм поведженнем ввечері взагалі – якась суєтність, лицедійственність; у В[о]в[ків] проседів увесь час коло В[олодимира] Б[оніфатійовича] і Вас[илия] Н[икодимовича], й потім жалкував, що не побалакав і трошки з Мар[ією] Вас[илівною].

13.X [1892 р.], вівт[орок]. Вчора тільки узяв сам коректуру й дуже незграбну. Багато вагавь надали мині перші два документи, думав навіть викинути їх, але В[олодимир] Б[оніфатійович] рішуче повстав на се; була думка бігти до церкви, але се була тільки немоц, мині здаєцця, к[от]ра одразу тяготила мене. Потім я заспокоївся. Боже помилуй усіх і нас, благослови працю мою во благо, од всего ж злого, некористного, лукавого оборони! Щоб як на добро, то вона вдалася, а [як] не на добро – дак не вдалася! Sit robuntas Tua!⁵²¹

⁵²¹ Для тебе работа (лат.).

14.X [1892 р.]. Вчора довго був в Архиві – ждав, що може книжки принесуть. Вдома читав Аландського⁵²², був трохи Лука, спасибі ему, продав дещо з книжок. Зате вночі розболілися зуби, до того мабуть несонне, так що я майже цілу ніч прокачався, й сьогодні зуби болять – Марко каже, що од вохкости.

⁵²² Аландський Павло Іванович (1844-1883) – російський філолог та історик, професор грецької і римської мов у Київському університеті, написав кілька творів з грецької філології. Відома його праця, видана по смерті – “История Греции” (1885).

15.X [1892 р.]. Здобув вчора книжки з Москви й гроши з скарбу, а поправок з Варшави й досі нема – думаю вже сьогодні телеграфувати. Коректуру тягну зумисне, але й вони не поспішають, ні!.. Вчора ввечері приходив Добров[ольський], сказав, що Лісицин⁵²³ вмер – царство небесне!..

⁵²³ Лісицин – бракує даних.

16.X [1892 р.]. Вчора зранку пішов на Хрещатик, одправ[ив] гроши в Москву й здобув

⁵²⁴ Можливо, йдеться про Вільгельма Ернста Вебера (1780-1850) – німецького філолога, видавця “Греческой антологии” (1838) та багатьох історично-літературних творів.

⁵²⁵ Далі у щоденнику є недописана сторінка і хронологічний пропуск. М. Грушевський повертається до ведення щоденника лише на початку 1893 р., перебуваючи у Владикавказі у батьків. Про причини пробілу він повідомляє у щоденнику.

грошей у Дінтера, послав телеграмму до Рачинського – морока з ним! Потім зайшов на винос [тіла] Лісіцина – в Першій гімназії. Потім був в архіві. Решту [часу] сидів дома й читав Грецьку історію Вебера⁵²⁴. Погано, час марно пропадає, друк іде як не живий!..

18.X [1892 р.]. Позавчора несподівано опинився у Орл[овських] – одна з пис[ь]мен[н]иць зустріла та затягла; старий був чогось похмурий. Я завів бесіду на тему про злих та гайнливих жінок. Одержав лист з Варшави, що вишле [документи] 22 [жовтня], але мабуть після телеграмми поспішить; з Москви документи одержав. Читав учора Вебера й дещо з політекономії – що може сьогодні здася. Сьогодні вночі було погано! Й зуби боліли, це вже щось днів з п'ять.

19.X [1892.]. Вчора з церкви заходив трохи до В[о]в[ків] – мехлодує дуже, нарікає, що не захожу, й молода се сказала, та навряд, щоб о то їй ходило. Були родичи в мене, добре. Потім читав політеконом[ію].

20.X [1892 р.]. Вчора лазив по університету з поводу екзамена й програм; трохи добре вийшло з Пихном, та й Бубнов міні не певний. Поправок [до документів] ждав – було; добре, що ще можна тягнуть: шриффт єсть. Тра налягти на підручники. Голова поки що служить – свіжа...⁵²⁵

Року Божого 1893 – благослови вінець літа сего, Господи!

1.1 [1893 р.], *п'ятниця*. Ще один рік, хай благословить его Біг і не пом'яне всего злого нашого, що чинили минулими часами. Хтілося б, щоб був сей новий рік лекший од попередніх, одначе воля Господня да будеть на мині; дай Боже тільки, щоб все було на користь, а то минулі непогоди іноді нітрили, ніщили й силу й снагу. Дай Боже дерзновенно і неосужденно ходити перед Тобою во славу і на користь народові нашому й усій людскости! Помилуй і благослови, й поможи, пощасті моїм близьким!

Так трапилося, що я самі лихі часи нічого не писав тут. Треба буде се все пригадати, списати – гля псіхики, але сьогодні якось не хочещя – й досі се тяжко згадати; сьогодні в церкві згадував свої невдachi й було тяжко, й була думка за моє страшило – компроміс, хоч

мав що сказати навпроти. Одержав сьогодні ж лист од Марка – дуже він тепло, аж дошкульно розказує за старих Карачевських.

4.1 [1893 р.], *понед[ілок]*. Сі дні пройшли більш тихомирно; на Новий рік зробив за годину усі “візити”, й у нас не було нікого. В суботу приходили Шамр[аї] наші й ми читали закупі Соняш[пий] промінь. Правил документи; захотілося передивитись і переробити своїх і чужих, розпочав брошюру народу [?], але де [взяти] часу?! Хоч би 72 години було в дню, на всіх би стало.

9.1 [1893 р.]. Щось не хочецця міні записувати. І до роботи братись скільки небудь тяжкої праці не хочецця. Досі правив документи – аж сьогодні покінчу усі варшавські. Одержав учора ввечері поздоровл[ення] од М[арка?] – а куди ему одписати, то й не знаю.

10.1 [1893 р.]. Покінчивши з документами, читав, *Ludność rolnicza*⁵²⁶ а в Рус[скої] Мис[ли] Доде Розі і Піп[іна]⁵²⁷, але почував себе якось не свіжо – мабуть трясця єсть трохи, спалося ввечері дуже, да перед вечерею. В церкві, грішного, заберали мене думки дуже детально, як я вернуся в Київ і як буду жити – з цих думок ніколи нічого не виходило!..

11.1 [1893 р.], *понед[ілок]*. Вчора мало що зробив, майже нічого. По служенію з Олександром поїхав проїздитись, без погонича, потім обідали в наших і я ще гуляв з ним по бульвару аж до вечера; ввечері трошки читав *Ludność*, але був не свіжий і гля просвіження читав Ревізора й Сватання Гоголя. Дивуюся, що так багато сплю, але шануюсь із собою – якщо єсть переутомленіє, то его конечно тра збутись.

13.1 [1893 р.]. Читаю Бальзера⁵²⁸; сьогодні може дочитаю; щось все таки голова в мене не дуже свіжа – швидко докучає читання, а ввечері спицця. Згадуєцця часами екзамен – аж закрутить; але вражає тільки, що я “осрамився”. Позавчора ввечері був у Шамраїхи, трохи не пропав з нудьги – в карти грали, старі й молоді.

15.1 [1893 р.]. Вчора одержав лист од В[о]в[ка], турбуєцця, що немає од мене листу;

⁵²⁶ Мова про роботу: Lubomirski T. *Rolnicza ludność w Polsce od XVI do XVIII w.* (1857-1858). Ян Тадеуш Любомірський (1826-1908) – польський історик з відомого князівського роду, автор ряду змістовних праць з минулого Польщі.

⁵²⁷ М.Грушевський має на увазі роман А.Доде “Роза и Нинета” (“Русская мысль”. – 1892. – Кн. 3-4) і рецензію на працю О.М.Піпїна “История русской этнографии” (“Русская мысль”. – 1892. – Кн. 11).

⁵²⁸ Бальцер Освальд (1858-1933) – польський історик права, професор Львівського університету (1887), директор Архіву актів гродських і земських у Львові (1891), член багатьох академій. Досліджував історію устрою Польщі, видавав документи. Відомі його праці “Reformy polityczne i społeczne Konstytucji 3 Maja” (1891), “Genealogia Piastów” (1895), “O zadrudze słowiańskie” (1899), “Historia porównawcza praw słowiańskich” (1900) та ін.

⁵²⁹ Горяев Микола Васильович – найбільш авторитетний для Грушевського вчитель російської мови та літератури у Тифліській гімназії, якому юний Михайло читав свої перші оповідання. Після закінчення гімназії Грушевський підтримував з ним відносини (Див.: Грушевський М. Спомини // Київ. – 1888. – № 10. – С. 133; Його ж. Як я був белетристом? // Грушевський М. Предок. Із белетристичної спадщини. – К., 1990. – С. 8).

⁵³⁰ Можливо, йдеться про Губе Ромуальда (1803-1890) – польського історика права, професора Варшавського і Петербурзького університетів, автора численних праць з історії польського права, права слов'янських та ін. європейських народів.

⁵³¹ “Енеїда” (1798) – перший твір новочасної української літератури, написаний українською народною мовою класиком нової української літератури Іваном Петровичем Котляревським (1769-1838).

⁵³² “Основа” – перший український суспільно-політичний і літературно-мистецький журнал, який виходив у 1861-1862 рр. у Петербурзі; редактор – В. Білозерський.

⁵³³ Йдеться про Лескова Миколу Семеновича (1831-1895) – російського письменника, визнаного майстра в жанрі оповідання. Частину життя він прожив у Києві (1849-1857), був особисто знайомий з Т. Шевченком, М. Вовчком, О. Марковичем та ін. українськими діячами, добре знав і цінував українську мову, фольклор, написав оповідання на українські теми (“Нехрещений піп”, “Старосвітські психопати”, “Печерські антики” та ін.).

⁵³⁴ М. Грушевський писав статтю про І. П. Котляревського, яка була надрукована – Сергієнко М. [Грушевський М.] Для ювілею Івана Котляревського. *Desederata* // Записки НТШ. – Львів, 1893. – Т. 2. – С. 147-161.

я ему вже одписав. Сегодня од Горяева⁵²⁹ одержав книжку, дуже то міні приємно, бо прикро було думати, що ми з ним подержались. Вчора читав Губе⁵³⁰; а ввечері читав Котляревського й написав – з сторінку!

16.1 [1893 р.]. Читав Енеїду⁵³¹ й Губе; од Енеїди було аж голову замоторошило вранці – властиве з писань Основи⁵³² за неї. Ввечері наші закликали проіздитись з ними, й вони були в нас весь вечір, так що мало що зробив.

17.1 [1893 р.]. Вчора нічого надзвичайного. Трохи читав Губе, трохи Котляревського, писав листи; ввечері було якось не в собі, я ліг через те раніше, хоч сьогодні встав пізно; останніми днями щось печаль в мині піднялася. Також спокуси сожженої совісті, як здається, з котрими борюся.

18.1 [1893 р.]. Вчора дочитував Енеїду, більш майже нічого. Пошти рос[ійської] нема вже 3 дні, сьогодні 4-ий – чи буде. Неприємно, що так затяглося з друком листів – хоч не зовсім з моєї вини.

21.1 [1893 р.]. Забував писати. Незвичайного нічого; пошта цікавого нічого не принесла, окрім варшавських поправок. Купив Кубок гля Рач[инського]. А вчора пошти не було вже знову. Прочитав учора в Недел'і уступ Ліскова⁵³³ за українців й дуже обурився – щоб зауважити [собі]; але зараз постали противні думки про критику особисту. Уважаю їх за немоць, але все таки не знаю, як буде, чи напишу. Взагалі на мене якась черга немощна напала. Котляревського трохи писав⁵³⁴, а тепер взявся знову за Губе; тра якось его доіхать, а то й кіпця нема.

22.1 [1893 р.]. *Semper idem*. Погода гарна й вихожу вечерами на Терек. Вчора були в нас наші й не чулися як стало 11 [годин]. Тім Губе [прочитав] тільки 135 [сторінок]. Трохи я став, чи й дуже пащикуватий, не знаю, що воно. Погані спокуси так же не вгавають.

23.1 [1893 р.]. Губе дочитав учора. Вночі снилося, немов мене в друкарні докоряють, що я задержав друк. Вночі знову було

⁵³⁵ Мова про роботу: Pawiński A. Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego. – Warszawa, 1881.

⁵³⁶ М. Грушевський має на увазі свою статтю – Сергієнко М. [Грушевський М.] Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // Записки НТШ. – Львів, 1892. – Т. 1. – С. 1-28.

⁵³⁷ Йдеться про брошуру М. С. Грушевського – “Барская околичная шляхта до конца XVIII в. Этнографический очерк”. – К., 1892. – 17 с.

⁵³⁸ “Почав про Сашу” – очевидно, розпочав оповідання на підставі роздумів про свого брата (?).

погано. Из Київа ніхто не обзивається, аж думаю, чи не розсердитись собі? Навіть Добров[ольський] і старий В[о]в[к].

24.1 [1893 р.], неділя. Вчора читав Skarbowość⁵³⁵, ввечері тільки оддыхав та й годі, читаючи трохи, а більше чуняючи, а то ще були в наших молодих. Погано тільки, що вночі було погано. Одібрав учора од Марка лист, що наче В[о]в[к] і так і не одержали мого листу, а в Зорі названо Гром[адський] рух заспеціяльним⁵³⁶. Се більш прикро задля галицької громади – яка ж можлива наукова діяльність гля них, коли й така стаття в них заспеціяльна?

25.1 [1893 р.], понеділок. Вчора в церкві стояв зовсім погано, аж досадно. Одержав поправки з Варшави й од Горяєва лист – останній дуже приємно було прочитати, бо обізвався з прихильносттю й ласкою. Переглядав часописьма та трохи читав Павінського. Вночі було добре зовсім. Сегодня своєю справою обід з powodu роковин смерті Вікторового батька. Я до церкви не пішов – трохи було вагання; нас не кликано – то вийшло б, що набиваюсь на обід.

26.1 [1893 р.]. Вчора одержав документи варшавські, люстрацію 1569 року, лист од Каманіна й брошюри⁵³⁷, одіслав дідові й Ямпольським. Ввечері почав був писати до О[лександра] Як[овича], та подумав, що може послати ему замітку про Неділю. Почав про Сашу⁵³⁸, й так у мене розпочато багато, а не дописано нічого.

27.1 [1893 р.]. Вчора правив люстрацію, читав Павінського, писав листи тощо. Перестало бути погано, почувую себе добре. Шкода тільки, що час так дуже швидко плине. Боже наш, помилуй нас!

28.1 [1893 р.]. Вчора міні була превелика прикрість – балакаючи з матіррю, сказав при Віктору і Галі, що я буду за сучий син, що так зроблю, хоча мати не прийняли це за уразу й зараз попросив пробачення, але було гірко на себе. Зробив не багато, дочитав Skarbowość, написав справки – ото й усе, бо ще роздервав Ж[урнал] М[іністерства] Н[ародного] П[росвещения]⁵³⁹ гля інтролігатора, та молоді були в нас, а ми в їх; боюся дуже й натружувати молоду, бо дуже погана.

⁵³⁹ Напевно, М. Грушевський вивив окремі статті з “Журнала Министерства народного просвещения”, які збирався віддати палітурнику, щоб оправити їх у палітуру.

⁵⁴⁰ “Volumina legum” – в перекладі з латини – “збірка прав (законів)” – видання правових актів Польщі від XIV ст., яке розпочалося за ініціативою С.Конарського і Ю.А.Залуського у 1732 р. До 1782 р. вийшло 8 томів; у 1859-1860 рр. вони були видані другим виданням в Петербурзі. Ще 3 томи (до 10-го включно) видавались з кінця XIX ст. до 1952 р.

⁵⁴¹ Грушевський має на увазі Рябініна Івана Трохимовича – відомого російського виконавця старовинних руських билін і дум, сина Т.Г.Рябініна – селянина з російської півночі, який знав і виконував багато старовинних билін. І.Т.Рябінін виступав у 1892 р. в Петербурзі.

⁵⁴² Короленко Володимир Галакціонович (1853-1921) – видатний український і російський письменник-гуманіст, публіцист, у молоді роки брав участь у російському народницькому русі; переслідувався царизмом. У своїх творах реалістично змальовував життя трудящих верств, українського народу (“Ліс шумить”, “Судний день”, “Сліпий музикант”, “Парадокс” і баг. ін.). Обширною є публіцистична спадщина письменника.

1.II [1893 р.], *понед[ілок]*. Вчорашній день мати лежали майже [весь час], так що й я коло їх трохи ходив, до того болів у мене живіт. Читав трохи Volumina⁵⁴⁰ – карток з 80 все таки. Нема аж досі коректури, не знаю, що воно й за знак. Вчора Віктор заговорив, що чи їхати Галі тепер. Не знаю, як то буде. Прочитав з Неділі про співання Рябініна⁵⁴¹ й ще дещо, й гірко мині стало й разом [з тим] – бадеро – вперед, громадане Сотарти! [?] Взагалі, останні дні я в якомусь горожанському настрою. Що ж, се не погано!

4.II [1893 р.]. Вчора по дню були в наших і нічого собі, кумпанія зібралась цвяхом до купи збита, то я вже, не маючи чого иншого, в господарстві помагав поратись. Ввечері був у нас архіерей. Так що робив я не багато. Дописую Котляревського, читаю Короленка⁵⁴² й Volumina legum. По правді, Короленко не здаєця мені дуже великим талантом, се єсть звичайний український белетриста, тільки в рос[ійській] літературі він здаєця оригінальним і попадає в струнку.

5.II [1893 р.]. Вчора продивився Volumina II до кінця. Час проходить тихомирно; хвалити Бога, нечистих спокус більш нема. Ввечері вчора знову кучила думка з поводу минулого – що могли б люде пащикувати з мене; але я уважаю се за несправедливу боязкість, мнїтельность; совісти нема в чому, здаєця, докорити мене, я не пішов на компромиси з страху? Господи Боже, помилуй і вразуми мене!

6.II [1893 р.], *субота*. Дописав Вчора Котляревського. Одержав лист од О[лександра] Як[овича] – дуже сумне вражіння [справив]; як не побільшує, то зле. Старі виходять в тіраж. Дуже прикро, дуже прикро; се ж усе ще не старі люде!..

10.II [1893 р.], *середа*. Почав говіти з понеділка; дай Боже во спасеніє! Вечер під піст проводили усі вкупі й співали; мати були трохи незадоволені тім; Василь здаєця й собі трохи був ніяковий та [все ж] підспівував. В понеділок вранці поринув був мене якийсь смуток – в церкві розходився, а потім знову – тут і думка – чи не було моєї вини, й смуток за невдачу. Й те й инче розганяв, але все таки часами він вертався. Прости Господи, якщо грішу, але вини наче б нема, і якщо було – прости й помилуй!

Що ж до невдачі – воля Господня хай буде. Сьогодні вранці я згадав, як колись в Лаврі казав милі монахи – нічого Вам не треба, тільки терпіння. Може се й єсть хрест мій! Почуваю себе міцнішим в тій справі з грошима (500) – наче вертаюся до того бодрого духа, який був з'явився торік на сповіді й так швидко був знов пропав. Взагалі молюся Богові, щоб дерзновенно й неосужденно, без малодушія й унінія ходити перед лицем Єго!..

12.II [1893 р.], п'ятн[иця]. Сьогодні або завтра вранці маємо з батьком сповідатись. Господи Боже, милостиво споглянь на наше покаєння й прийми во спасеніє! Дуже я недбало й неповажно проводив час у церкві сей тиждень – зараз розбивається увага й розтікаюцца думки; сьогодні вночі було й погано, хоч наче без вини моєї. Хоч в настрої й поважному більш менч провадив час, але не спонукав дуже, щоб не розбивати своїх нервів – й так вони в мене дуже побиті. Прости Господи й помилуй!

Силуюся по змозі, окаянний, слідкувати за собою, та все таки не вилажу з гріхів звичайних своїх – славолюбства, превозношенія й надто великої уваги до голосу людського; стропотність, уразливість, заздрість, холодність до молитви, балакучість, жорзкість; погані думки, спокуса рукоблуд[ія]. В минулих випадках сердився, дорікав, боровся – мабуть не без гріха. Малодушіє й унініє і ще мабуть багато, багато гріха!..

Хай буде благословене Твоє, Господи, на мені, моїх прісних і близьких і народі нашому! Благослови путі і справи мої, од усего ж злого одверни! Вразуми мене і усіх нас, визволи од унінія й малодушія, дай дерзновенно, праведно й неосужденно ходити завше перед лицем Твоїм! Заспокой, втіш скор[б]ні серця наші, пошли тишу й спокій душам нашим благословенний Твій й осіяй несмеркаючим світом сонця правди Твоєї! Аминь. Помилуй, прости, одпусти, спаси нас і усіх! Аминь, Аминь, Аминь!!! Дай завше восходити од сили в силу, в міру возраста ісполненія Христова!

13.II [1893 р.], суб[ота], вечір. Ще раз сподобив Господь сповідатись й причащатись, не по вартості нашій, а з ласки своєї. Меж инчого нагадував батюшка, щоб не розтікатись думками на молитві й не пишатись своїми “талантами”, пам'ятаючи, що даюцца не на

нашу тільки втіху, застерегав і од “мнимих” добродітелів. Дуже прикро міні було, що й перед причасттям на служенні розтікався думками дуже. На вечерні також. Не знай, й що воно – чи так нерви мої зожувалися, чи залінувався й розбестився я. По дню сновигав, прости Господи! Чи втомився, чи що. Останні дні в мене доволі енергичний і гармоничний настрої думок. Якби тільки більше часу й сил й спокою душевного. Боже, на все добре настави й допоможи й спаси нас!

14.II [1893 р.], неділя. Ввечері вчора читав оці записки – торік що було. Меж инчого цікаво було з powodu справи з грошима, котра тепер якось налагодилась – себто почувваю себе не зв'язаним щодо неї – хоч не знаю, оскільки глибоке й щире се почуття. З психичного погляду се виходить зовсім однаково – як шірилися справа за гроши, як думка про запомогу холерним, і про екзамен і т[аке] инче; се мні здається показує на ненормальність психичню, яко основу їх. Взагалі борюся з малодушієм; вчора в церкві була думка – сі сумління з powodu quasi⁵⁴³ обіцянок зовсім аналогічні з тими, хульними помислами, що мутили мою думку п'ять рік тому; як ці помисли так і такі quasi обіцянки не суть акти самосвідомої, вільної волі й через те не мають вмінятися б.

⁵⁴³ Майже, ніби (лат.).

15.II [1893 р.], понеділок]. Вчора їздили в фотографію й взагалі день пройшов трошки беззалаберно, в батька був Полозов, засівся; я заснув чогось з вечера; ззів пирогів лишне. Сьогодні чогось морально трохи не в собі. Господи Боже, помилуй нас!

21.II [1893 р.], неділя. Приїхав у Київ 19.II, Галю зоставив у Злотов[ерховникових], бо на вокзалі її зустріли. Зараз стало міні трудно. Вас[иль] Ник[одимович Вовк] – дуже плохий, так що я щодня в его, ще й не по разу. Пометушили з усіх і других боків; вчора дуже гарячо узялись⁵⁴⁴, Л[ука] аж плакав і тим так мене утяв, що хтїв уже навіть їм подякувати, але оце трохи заспокоївся. Господи Боже, допоможи нам, помилуй болящ[их], Вас[иля], Ант[она], Анну!

⁵⁴⁴ Йдеться про роботу в семінарській громаді.

23.II [1893 р.]. Ці два дні також здебільшого бігав. Учора був з Галею в лікаря й той заспокоїв, аж надто. Захожу по двічі на день до Вас[иля] Ник[одимовича], до бабуні, вранці в

⁵⁴⁵ Мова про розмову М. Грушевського з Л. П. Скочковським щодо роботи семінарської громади.

⁵⁴⁶ Antoni J. [Rolle A.J.] Zameczki Podolskie na kresach multiańskich. – Warszawa, 1880. – Т. І. Kamieniec nad Smotryczem. – Т. П. Zwaniec. Paniewice. Czarnokozince. Bar. Mohylów. Szarogród.

⁵⁴⁷ Грушевський мав розмову з І. Белеєм (редактором галицького "Діла"), котрий приїздив до Києва для з'ясування справи про те, хто очолить кафедру у Львівському університеті.

⁵⁴⁸ Андрієвський Олексій Олександрович (1845-1902) – український історик, педагог, публіцист, закінчив Київський університет (1865), працював учителем у гімназіях Катеринослава, Одеси, Києва, Тули. З 1869 р. директор сирітського будинку в Одесі, один з ініціаторів створення "Київського товариства сприяння початковій освіті". Був засланий (1879). Автор праць про Т. Шевченка, В. Жуковського, Є. Баратинського, видав 10 книг "Исторических материалов из архива Киевского губернского правления" (1882-1886), "Материалы для истории Запорожья" (1893) та ін. Був членом Старої Громади.

архіві, так для [видимості?] й швидко [йду]. Трохи заспокоївся з поведи Л[уки] Скоч[ковського]⁵⁴⁵ і хтів би тільки скоріше вийти з сего захопленого стану. Господи, помилуй болящих!

24.II [1893 р.]. Semper idem; вчора одначе трошки було вільніше, так що виправив коректуру й продивився трохи Zameczki⁵⁴⁶. Вовк то наче краший трохи, то знову ні.

4.III [1893 р.]. Оце тиждень пройшов як ві сні. Не хоченця оповідати деталей; перші дні клопоту я приймав як обов'язок, охоче, але з 2.III він став мене тяготити, бо винікав вже з усяких випадкових речей, а тягнувся й досі. Вчора балакав з Іваном⁵⁴⁷ за катедру; шкода, що не було з ким порадитися наперед.

5.III [1893 р.]. Вчора все таки не втихомирився; тільки вечір був мій і заснув рано. Був парастас і неприємно було розплачуватись з причтом, до того ще Андрієвський⁵⁴⁸ почав розказувати за докторів усякі страхи. Потім неприємні чутки про хлопця. Ввечері читаючи, помітив, що в мене нема пам'яті анічого.

6.III [1893 р.]. Вчора були в Ковалев[ського?]; у архіві тільки трохи поседів, з 1 1/2 години; читав дома; мати пишуть, щоб не дуже налягав [на роботу], а міні те то й гірко, що й робити нема можливости.

7.III [1893 р.], неділя. Вчора знову мене зовсім замотали – був з 1 до 3 [години] О[лександр] Як[ович], потім до 5 [години] ходили з Галею по лавках, потім у В[о]в[ків], вернувся до дому аж у 9-ій [години], тай мало що й робив – ліг.

8.III [1893 р.], понед[ілок]. Вчора Галю гоїли й вона лежатиме ще післязавтра, був у неї двічі, проседів по годині; годину проседів у В[о]в[ків]; заходив ще до Ікон[никова] з потайною думкою – одібрати од его історіографію, та чи він забув, чи пожалкував – не дав. Решту проседів дома – спасибі ніхто не перешкожав і я, поробивши над докумен[тальними] книжками своїми, почитавши Лінниченка, нарешті почув, що увіхожу знову в сферу наукову; тепер би тільки часу, часу, часу!..

9.III [1893р.]. Вчора дуже мало зроблено – коректури правив, а 3 години тра [було]

⁵⁴⁹ Можливо, Федір Матушевський.

викинути на свою візітацію; в архіві був, переписав 2 документи; так моя наукова атмосфера не піддержана була майже учора. Поставив пастку й зловив мишу, та й повстали були всякі з powodu сего всякі сумління.

10.III [1893 р.]. Вчора тільки що в архів[і] 2 докум[енти] переписав, а то ходив до Галі, на Хрещатик, ввечері були в мене Вася [Вовк], Фед.⁵⁴⁹, О[лександр] Як[ович] й інші, потім зайшов до В[о]в[ків], так день і пройшов увесь. З великою неприємністю помітив за собою, що став дуже вразливий, гострий на язик – се безпремінно нервовість. Дуже радію, що сьогодні матиму вечір вільний.

11.III [1893 р.]. Дещо таки зробив учора, хоч не багато; в Архіві знову переписував [документи], ввечері був у В[о]в[ків] з powodu Васі, був там – з мого powodu й В[олодимир] Б[оніфатійович], так що тра було поседіть і [після] 8 1/2 [години], вечір пропав. Хвалить Бога, Галине гоїння скінчилось, дай Боже, щоб не потрібувала більш.

12.III [1893 р.]. Вчора багато згубив часу, клопочучись про підчинку свого пенсне, двічі ходив на Хрещатик. В архіві через се робив мало; вечір після 8 1/2 [години] був мій, але я “постидію” заснув.

13.III [1893 р.], суб[ота]. Вчора робив в архіві, а вечір виробив гля себе; дещо зробив, прочитав Сябрів⁵⁵⁰, дочитав Крамера⁵⁵¹, виправив аркуш коректури. Але як не іде! Уже паска наближаєцца, а мині нема охоти до говіння – хіба може прийде. Од діда [прийшов] лист – пита коли приїду й щоб привіз артос і вина. Од архієр[ея] владикавказ[ького] одержав карточку.

15.III [1893 р.]. Вчора цілий день був у наймах, втомився страшенно, а головна річ – падало мині піти на Нестора, знову собі роздрочив нерви⁵⁵²; упокой мене, Господи! От ще треклятий характер, який же з мене діяч громадський може бути!..

16.III [1893 р.]. Вчора була мині пригода – двічі падала шахва з книгами, надала на кілька годин мороки й прибила ногу, так що кульгаю. Ввечері були у Розових, так що я майже нічого не зробив. Буданов знову наганяв, щоб сідати за розправу.

⁵⁵⁰ Мабуть, йдеться про працю І.В.Луцицького “Сябры и сябринное землевладение в Малороссии”. // Северный вестник. – 1889. – № 1-2.

⁵⁵¹ Напевно, йдеться про Адольфа Бернгарда Кремера – історика родом з Вестфалії, який у XVIII ст. жив у Росії і видрукував декілька праць з її історії, а також допомагав академіку Міллеру у виданні “Сборника российской истории”, три останніх випуска 1-го тому якого підготував сам. Рано помер (1734).

⁵⁵² В тексті помилково – “нерми”

⁵⁵³ М. Грушевський пише, що був на якихось зборах української громади. Особу "Пав. Мих." не встановлено.

20.III [1893 р.]. Ні, мабуть доки не виберусь з Києва, нічого не буде. Вчорашній день хоч не дуже [напружений], а все таки мабуть [я] втомлений після 18-го [березня]. Там все було б нічого, тільки трохи фаміліарно поведивсь з Пав. Мих.⁵⁵³, та не знаю чи тра було мині пити здоровіє Луч[ицького].

1.IV [1893 р.], четв[ер]. 23.III рано виїхав я в Сестр[инівку]; хоч по занятіям моім не випадало, але раз, що тра було одвезти артос і вино, а друге – хтів втікти од Києва; почував себе дуже знервовано й втомлено. В Сестр[инівці] було б добре, але скоро я заслаб – в п'ятницю було дуже зле, так що й не говорів, і з того доволі було вагання й смутку, друге, погода була зла, а третє – на 1-й день була знову спокуса – читаючи часопись, начитав, що на жіночий інститут медичний не стає 800 тис[яч] й подумав, оскільки здається так би то – а що якби показати прихильність, пожертвувать всі свої 10 т[исяч], додавши, що се весь мій статок, і хоч додав зараз про малодушіє, але се мене вразило й надало турботи, хоч менче далеко, як попередні. Господи, Господи, просвіти мене; я уважаю подобні до сего quazi обіцянки за не-обов'язкові, уважаю се за спокусу, котрій мушу стати твердо навпроти. До того не було коректури, ані листів друкованих, що просив вислати Марка, не стало роботи, ждали дівчат – Злот[оверховникових] і Опок[ових], почував я себе поганенько, тим виїхав в середу, вчора [до Києва]. Думав з утіхою про свій закуток, що він мене заспокоїть, і справді почував себе добре.

⁵⁵⁴ Певне, їдеться про члена семінарської громади Мефодія Івановича Павловського (1877-1957) – журналіста, громадського діяча, родом з Київщини, сина відомого історика, співробітника Полтавської архівної комісії, автора праць з історії України Івана Павловського (1851-1922). У наступному М. Павловський співпрацював в українських виданнях, очолював редакцію газети "Рада" (1907-1913) у Києві, писав статті на театральні і музикознавчі теми. На початку 90-х років XIX ст. брав участь у семінарській громаді, якою керував М. Грушевський

2.IV [1893 р.]. Вчора цілий день сидів удома і так мині було добре. Тільки виходив зрана в унів[ерситет] etc., а в 9 [годині] – зайшов до Добр[овольського], де застав Син[явського] й потрапив на іменини М[ефодія] Пав[ловського?]⁵⁵⁴, а звіти скоренько до В[о]в[ків]; приймали дуже сердечно. Мислив звіти ще раз зайти до Добр[овольського], але запізнився, то й пішов до дому. Устав уже по будильнику.

4.IV [1893 р.], нед[іля]. В п'ятницю [не було] нічого незвичайного, виходив тільки до Ант[оновича], одержав од его Древлян[ські] могили⁵⁵⁵, а побалакать не вдалось, бо був у его якийсь чех. Потім все був дома, робив. Вчора

⁵⁵⁵ Антонович В. Б. Древности Юго-Западного края. Раскопки в стране древлян. – СПб., 1893.

⁵⁵⁶ М. Грушевський згадує рецензію, вміщену у журналі "Русская мысль", на його книгу "Нарис історії Київської землі..." Автором рецензії був П. М. Милоков (1859-1943) – російський історик і політичний діяч – один з організаторів і лідерів партії кадетів, автор праць з історії Росії XVIII і XIX ст. У рецензії на працю М. Грушевського, яку він розглянув разом з іншими дослідженнями з історії давньої Русі (праці М. В. Довнар-Запольського, А. В. Зотова), П. М. Милоков відзначав плідність роботи вчених київської школи

проф. В. Б. Антоновича. На його думку, Грушевський подав цікаву і змістовну працю, яка є більше ніж просто "місцева" історія, містить докладний аналіз існуючої літератури. Разом з тим він критикував Грушевського за "розповідь" про події минулого, "недостатню розробку фактів" і необґрунтованість власних думок. Він визначав автора книги як поміркованого прихильника "українофільської" теорії історичного процесу на південноруських землях з найдавніших часів і до сучасності, який протистоїть "москвофільській" теорії (котра зв'язувала київський і післякиївський періоди з великоруською історією), вважаючи, що істина лежить посередині (Русская мысль – 1893. – Кн. 3. – С. 118-122).

⁵⁵⁷ 40-й день по смерті В. Н. Вовка-Карачевського.

⁵⁵⁸ "Глитай або ж павук" – драма класика української драматургії Марка Лукича Кропивницького (1840-1910), написана ним у 1882 р. і вперше опублікована у "Збірнику творів" (Т. 1. – К., 1882).

⁵⁵⁹ Далі в тексті намальовані дві руки, що тримають одна одну.

зранку поробив, а потім то на панахиду, й вийшло багато часу, багато клопоту, а панахиду одслужили кур'єрським, то всі zostались незадоволені; зайшов звіти на 1 год[ину] до В[о]в[ків], а потім був дома; приносив Добр[о]вольський рецензію Мілкокова (№3 Р[усской] М[ысли])⁵⁵⁶ – неприємна дуже; якби се справедливо було зовсім, то й дуже прикро, не знаю. В церкві був був в університеті. Почував би себе дуже добре, якби часом не робак не ворушився. Боже помилуй нас; сьогодні без будильника встав в 5 1/2 [годині].

5.IV [1893.]. Вчора мало що робив, тільки зранку вставши, а то в 9 1/2 [годині] пішов до церкви, був 40-й день⁵⁵⁷, та звіти зайшов до В[о]в[ків], вернувся у 2 [годині], пішов до Ів[ана] Сем[еновича], о 5-ій ходив знову до В[о]в[ків] і проседів 2 год[ини] і ще ввечері на годину [заходив], боячись, що дуже побиватимуться за В[асилем] Н[икодимовичем]. Сьогодні зате хочу нікуди не йти.

6.IV [1893 р.], вівт[орок]. Вчора зламалося пенсне, то мусив двічі ходити на Хрещатик, а то сів вдома, був у архіві. Одержав лист од Галі і Вікт[ора], [нерозб.] etc. Трохи щось голова болить, не знаю – чи то простуда, чи втома? Почував би себе окрім сего доволі спокійно, хоть робак ще єсть.

8.IV [1893 р.]. Позавчора сів дома, тільки од 9 [до] 11 [години] побув у В[о]в[ків]; дуже по ширости балакали з старою про різні речі поважні; трохи ніяково було, що й М[арія] була при тому, наче я перед нею мав рисоватись. Вчора був на Глитаю⁵⁵⁸; вражіння велике, хоч шаржикі дуже псують его. Але обставини зовсім погані – публика якась чужа, оркестр гра "не шей ти мне матушка".

9.IV [1893 р.]. Вчора перша половина дня була дуже неприємна – зранку робилося якось не жваво, в архіві мав з М. Ясинським неприємну бачалку з поведи друкарні – хоч се було непорозуміння; воно розбуркало згадки про Піск[орського] і т[аке] і [нче] і я се себе почував якось дуже погано, і тільки сердився, що остільки підлягаю впливу околичних обставин, котрі не мають впливати. Ввечері се проходив – був у В[о]в[ків], де розважився, побалакавши з старою і М[арією] – аж сам здивувався⁵⁵⁹, звіти [пішов] на вокзал – гля

⁵⁶⁰ Чеховська – правдоподібно власниця або посідачка цінної бібліотеки.

⁵⁶¹ Бакота – давньоруське місто на лівому березі Дністра (тепер село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області). Вперше згадується в Іпатському літописі під 1240 р. як центр Бакотської волості, що охоплювала частину території Поділля. Входила до складу Галицько-Волинського князівства. З 1260 р. містом заволодили татари, а 1362 р. – литовські князі Кориатовичі і воно увійшло до складу Подільського князівства. Після Бакотського повстання (1431-1434) і захоплення Західного Поділля Польщею (1434) втратило своє значення як міський центр.

діда, звіти до О[лександра] Як[овича]. Се все вовтузився з поводу ассігновки на решту стіпендії, і все підступали на мене спокуси; відбивався; але се показує, як стоїть ся спокуса, чи можна ж її підлягти? Вона задушить! Боже, спаси нас!

11.IV [1893 р.]. Позавчора цілий день проседів вдома й робив, хоч не дуже багато – якось не дуже робилось. Вчора – тільки вранці [робив], бо з архив[у] ходили до Чеховської⁵⁶⁰ по книжки, а то балакав з Ясин[ським], а з вечерні зайшов до Мельнички, а вона задержала до 9 [години], так що допіро в 11 [годині] вийшов од Вовків. Дуже се мене знову розсердило, тим більше, що та ж Мельн[ик] нагадувала, щоб поспішати з дісертацією.

13.IV [1893 р.]. Неділя звичайно пропала – по дню [були] люде, ввечері в театрі був; і вчора все ноги боліли, й сьогодні болять – не знаю, здазича не виходить мині з таким спанням як я думав – по дню не можна гаразд заснути. Вчора мусив однести книжку од О[лександра] Як[овича], потім до В[о]в[ків], так що теж [зробив] не багато – вранці все виписував про Бакоту⁵⁶¹ гля В[олодимира] Б[оніфатійовича].

14.IV [1893 р.], *середа*. Вчора був дома; вибіг тільки менч чим на 1/2 год[ини] перед 9 до В[о]в[ків] – та й даремне, бо були зовсім сторонні люде; хтів взяти адрес. Навмисне ліг раніше й устав у 6 г[одині], ачей ноги не болітимуть. Балакав вчора доволі добре [з] М.Яс[инським] за акціополізм.

15.IV [1893 р.]. Вчора дуже мало робив – то принесли книжки од інтролігатора, думав переставити полки та й забарився з тим, ввечері пішов до Орловських і звіти до Голубовського та й заседівся, приїхав до дому в [перозб.], розпустив трохи язика в Голубовс[ького], не добрє. Дуже він ме[не] задивив і трохи стревожив, що вам вже взаємности не треба.

16.IV [1893 р.]. Вчора не ходив ніколи, але робилось уривково – встав о 7 [годині] після тієї мандрівки, з архива виходив додому, в бібліотеку, де балакав з Вас[иленком?] про юбилей Котляр[евського], потім правив коректуру, документи новоприслані, потім був

у В[о]в[ків], але там були сторонні люде, так що прийшлося поседіти й побалакати формально.

17.IV [1893 р.], суб[ота]. Вчора нікуди не ходив; зрана правив документи, робив в архіві; мітив карточку, вечер пішов на Котляр[евського]; хочу сьогодні за его засісти; щкода, що мушу їхати в Корпус.

18.IV [1893 р.], нед[іля]. Вчора зранку севд над Котляр[евським], був трохи в архіві; от що: ще на паску думав я як би сказати про свою тугу кому проіікновенному, подумав і на о[тця] Іоанна, хоч до его, прости Боже, я не без трохи скептіцизму; потім прочув, що о[тець] Іоанн їде в Київ – подумав: чи не повинен добитись, щоб побачити, відповів – однаково не можна, не відомо де й що; вчора прочитав припадково в бібліотеці, що він приїхав позавчора; подумав знову теж – відповів : трудно, як Біг хоче та дасть можливість; ввечері вчора був в Корпусі – кажуть, що буде завтра в Корпусі, і всі служащі бачитимуть; думаю піти, може через него Бог пішле міні полегкість. В Корпусі було не без балачок і сміху – з Вас[илем] Арсен[овичем]⁵⁶² – гам, був і в Федоровського⁵⁶³. Вернувся в якомусь дивногармоничному настрої, а лягаючи думав – ні о чим же журитися, нащо мучитися дальше, тра тільки кожен час, не мордуючись, прислухатись до своєї совісті (не немощної одначе), а Біг сам все зробить. Чи так?

⁵⁶² Василь Арсенович – бракує даних.

⁵⁶³ Ймовірно, йдеться про М. Федоровського – див. прим. 312.

19.IV [1893] р., понед[ілок]. О[тця] Іоанна бачити не довелось, не було. Я по правді був не дуже тим розгневаний – себто тим, що даремно втратив час; неприємні новини од О[лександра] Як[овича] за Васю й таке инче (заклик на бесіду за Ар[а]б[ажина]), от що надало міні більше суму. Ввечері був у театрі на Не судилось⁵⁶⁴, з другого акта почавши; грали чудово.

⁵⁶⁴ “Не судилось” – драма класика української драматургії Михайла Петровича Старицького (1840-1904), вперше опублікована в альманасі “Рада” у 1883 р.

20.IV [1893 р.]. Ет, повелось міні знову як з Петрового дня. Вчора зранку тра було В[олодимира] Б[оніфатійовича] спитати, чи приходити міні на Карєєва, потім зайшов на Хрещатик; перед вечером зайшов до В[о]в[ків], а звіти – до Старицьких, де додержали до 1-ої [години]. Панщина й панщина. О[тець] Іоанн вчора поїхав, балачки скрізь за его. Господи Боже, помилуй нас. З Мар[іє]ю дуже сперечевся вчора з поводу Заньков[ецької] і К°.

⁵⁶⁵ Очевидно, до Марії Єрофеївни Вовк-Карачевської.

⁵⁶⁶ Можна припустити, що йдеться про жінок з відомої театральної родини кінця XIX – першої третини XX ст. – братів Роберта (1860-1934) і Рафаїла (1861-1838) Адельгеймів, які в 90-х роках XIX ст. створили акторську трупу, що роз'їжджала з виставами по містах Росії (докл. див.: – Театральная энциклопедия. – М., 1961. – Т. 1. – С. 76-77).

⁵⁶⁷ Доманицький Василь Миколайович (1877-1910) – український філолог, історик, фольклорист і публіцист, учень О.Я.Кониського. Закінчив Київський університет (1900), працював вчителем, подав перше наукове видання “Кобзаря” (1907), залишив праці про творчість М.Вовчка, збирав і викладав народні пісні, статті з історії та інших питань українського громадського життя. Рано помер від хвороби.

⁵⁶⁸ Можливо, мова про працю Григорія Величка (1863-1932) – галицького українського історика та економіста, дійсного члена НТШ, автора розвідок “Політичні і торговельні взаємовідносини Руси і Візантії IX – XI ст.” (1891), “Народописна карта українського народу” (1896) й популярних праць з історії та географії України. Але, можливо, згадується твір Самійла Величка “Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.” (1848), один з найкращих історичних творів про події визвольної війни українського народу 1648-1657 рр., написаний канцеляристом Війська Запорозького на початку XVIII ст.

⁵⁶⁹ Федорова – бракує даних.

⁵⁷⁰ Маня – Марія Василівна Вовк-Карачевська.

21.IV [1893 р.]. Вчора продививсь Котляр[евського] й переглядав картки Георг[афічного] Словника. Ввечері заходив до М.Ер.⁵⁶⁵, та мало що. Балакав з [нерозб.] за кандидатуру Лінниченка в нашій університеті] і з В[олодимиром] Б[оніфатійовичем] за доцентуру.

22.IV [1893 р.]. Вчора мені [була] неприємність велика – таки запросили за шафера Злотов[ерховникова]; особливо дядько мені досадив, сказав безапеляційно: якщо хочеш знати, так се моє бажання, прости Господи! Ще до Барщини не вернувся.

24.IV [1893 р.]. Насилу вчора покінчив Котляр[евського], голова аж почала боліти й остогиділо. Вернувся до Барщини, вчора захотілось спати і ліг в 11 [годині]; очевидячки я не зовсім [?]; подумав, чи не од сирости в квартирі. Вчора стрівся з М[арією] В[асилівною] і провів її; потім думав, що може й не гаразд, але так теж не можна. Позавчора був у них, але сeditла Адельгейм⁵⁶⁶, дак я скоріше пішов до дому.

27.IV [1893 р.]. За весілля нема чого розказувати, бо не зосталося од его нічого окрім досади на себе й инчих, нічого не було злого, але якось неприємно, нудно. Вчора пройшов день також незначно; зрану був у церкві з поводу маминих іменин, потім коректуру поспішав виправити, потім в архіві правив коректуру, дримаючи, заходив до діда (не застав) тощо, спав, був у Стар[ицьких], пішов до Дом[а]н[ицького]⁵⁶⁷, не застав, зайшов до Орловських, звіти до Вовків, заніс горшечок ціннерарії та й спати ліг.

28.IV [1893 р.]. Вчора думав, що буде увесь день мій та не на те вийшло: зранку то в архіві, там листи до дому писав, то ходив за Величком⁵⁶⁸ до Хведорової⁵⁶⁹ – й зарікався купувати у бабів, а потім прийшов Вася, пішла хочьба аж до 6 [години], а там прийшов Іоїль [Руденко], а там Леонід [Добровольський]; так майже пропав час, тільки те, що археологію передививсь до кінця.

29.IV [1893 р.]. І вчора не так багато було часу як би хтілося; був у мене О[лександр] Як[ович], балакали гарненько, меж инчого став я казати за свій психоз, але він тому не поняв віри; хтів був сказати за Маню⁵⁷⁰, але не сказав.

⁵⁷¹ Можливо, це Іван Андрійович
Лінниченко (див. прим. 380).

3.V [1893 р.]. Вечер 29.IV пройшов доволі добре; я розходився й не звертав уваги на Ів[ана] Ан[дрійовича]⁵⁷¹, що сидів хмурий як ніч. Зато другого дня ліг спати в 9 [годині] (бо вернувся у 4-ій). В п'ятницю 30.IV пішов з тим, щоб сповідатись, батюшка сказав на суботу. Сповід[ався] у суботу (без готування – був тільки на служенні в суботу), розказав доволі дрібно про свої муки; [батюшка] відповів, що головна річ – милости (себто ласкавість відносно до Бога й людей), а не до жертви, що тра любити й себе (се трохи міні не подобалось). Казав єму за відносини свої до А[нни] Я[мпольської] – оскільки міг об'єктивно, й за хрест. Ідучи, думав, що я заносив скаргу на А[нну] Я[мпольську] й се мене кучило (перемінилися думки тільки другим ранком, коли перечитав я лист її, писаний в січні 1892 [року] – міні огорнуло знов чуття приязні дружнєї (тільки) на[то]місь трохи ворожого відношення, яке держало мене останні часи); я обіцяв зайти до В[о]в[ків] той день, і пішов з думкою запросити до розмови М[арію] В[асилівну], се не вдалось, другого дня – 2.V я одшукав її й змовився про сад ботаничн[ий]. Бесідували; мені шкода, що я не поглянув на її лице; воно б могло сказати більше; ми вертались мовчки – дуже се було довго, й сонце пекло як ніколи. Надія не зовсім зникла (пробігають думки про скору реакцію), але ув всяким разі се тра було колись вяснити. Печаль не гостра, а тупа – ще одним камнем на серці більше. *Cit voluntas Tua!*.. Той же день їздили на кладовище; М[арія] В[асилівна] мала также [іхати], але не поїхала. Той же день одержав карточку М.В.Городновської. Ввечері робив добре, але ліг у 10 [годині] і встав сьогодні в 6.

7.V [1893 р.]. Нічого незвичайного. 3-го [травня] зрана їздили вкупі [на кладовище] на гратки дивитись; я промовчував – якось ніяково й тяжко було заговорити до М[арії] В[асиліни]. Ввечері вона переказала через Васю, щоб я прийшов, побалакали се та те – щоб вона йшла до Ст.⁵⁷², а я посежу з матіррю, що слабувала. Вона заговорила за [розмову] 2.V, що її дуже прикро, я втішав, що вона збила добре; та се ж балакали з матіррю, вона все мене заспокоювала, що її [Марії] серце вільне. Після сіх розмов якось зникла та ніяковість, міні стало якось веселіще... Але нащо тішитись надією, коли вона така непевна, нащо потурати серцю, коли через якийсь

⁵⁷² Можливо, це І.Стрижевський, про якого відомо, що він був молодим співробітником "Киевской старины" і обертався серед українських громадівців.

час прийдедця его гасити. Вчора, позавчора заходив на короткий час, але з нею балакати не доводилось. Вчора ввечері перемиг себе й не пішов; думка така, щоб не йти й сьогодні. Натомість учора приступив до дисертації. Були вчора зпокуси – краще сказати – якась непевна, глибока гризота. *Sit voluntas Tua!* Не давайся під змогу зла, а перемагай добром зло!

10.V [1893 p.]. Не вийшло тоді, бо одібрав записку од М[арії] прийти безпремінно перебалакати про Плетневу – сю записку почув я наперед, але М[арія] майже не була зі мною і я, вернувшись до дому, був у так тяжкому стані, що трохи не кричав. В суботу заходив на короткий час; вечір пропав, бо пішов з Стр[ижевським?] до О[лександра] Як[овича]. Вчорашній [день] проседів у В[о]в[ків]; М[арія] багато було зо мною, ми й балакали собі доволі добре, їздили вкупі до Лис[енків] поздоровляти з іменинами т[аке] и[нче]. Вчора й сьогодні мині смущеніє з поводу хороби Стрижевського – щоб іти в Соф[ійський собор] т[аке] и[нче]; вчора не пішов навмисне, маючи на увазі такий характер справи про голе смущеніє, подав его на [нерозб.] й молебен; сьогодні зрану также щось кучило. Боже, помилуй нас!

11.V [1893 p.]. Вчора був [у Вовків], одніс квітку. Сьогодні може не піду; на душі гірке чуття; сьогодні заплакав – душить чуття, тільки оце моєї й долі. Задушити его [чуття] можу, чую се; та тільки й маю!.. Боже, пожалься з мене; скільки я мучився й просвітку не було! *Sit voluntas Tua!*

13.V [1893 p.]. Останні дні було тяжко – повстали знову важки немощні думки; борюся [з ними]; Боже, піддержи мене! Можливо, що тяжке становисько духа з поводу М[арії] споводовало се. Хтілося б скоріше вніхати. Вчора зайшов до В[о]в[ків], щоб її не застать, і не застав, і добре, думав, що буде прикро бути там – [але] нічого.

14.V [1893 p.]. Вчора пів дня проседів на кладовищі – з поводу огороди, думав, що се мене заспокоїть, дак ні; прямо щось камінного лежить – ота немощ. Господи помози! Серце также почало боліти – зайшовши вранці з поводу огороди до [могили] В[о]в[ка], застав М[арію] В[асилівну], потім дякон заговорив

⁵⁷³ Вальнер – особа ближче
незнана.

нащось про неї. Боже, дай міні полегкість, а
то пропаду!..

16.V [1893 р.]. Тройця. Вчора з старою [Вовк] їздив на кладовище; молоді зрану їздили лодкою і на вечерню спізнались; вернувшись, розквітався з Вальнером⁵⁶⁷; зайшов до В[о]в[к]ів, але М[арії] десь не було, аж ми потурбовались і я, виїшовши, зумисне пройшовся по Васильковськ[ій]. Взагалі було важко – якесь почуття винности огортало мене всі дні; субстрат – щодо обіцянки на медич[ну] академію, але причина здаєця – відносин до М[арії] В[асилівни]; хоч по правді надії не маю, але дурень думкою багатіє, й у мене таки встають думки – “а може”! Але в церкві сьогодні на служенні просив Духа Святого й одібрав полегкість, настрої гармоничний і я радий. Була думка: Господь дав міні охоту робити гля свого народу, дав до сего який не єсть талант і здатні обставини й матеріальні засоби, а я б з-за спокус, з-за малодушія зрікся б усього того, знищив, закопав свій талант. Господня Воля хай буде міні, дай Боже служити міні Тобі в душі, істині, свободі й любови. Дай Боже, щоб М[арія] мене полюбила й ми були з нею щасливі, а не судив Ти – поможи міні її забути. Помилуй наших; мене й усіх! Во світі Твоїм узрим світ – се написано на олтарі в університетській церкві, де я був на служенні. А хрест свій треба нести, який дано, дай Боже тільки нести его радо й бадеро!

18.V [1893 р.]. Бадерий настрої піддержуєця, хоч хвилями находило легке мрякот уніція; але проходило. Шкода, що приходидця бувати в громаді, балакати й пащикувати. Вчора їздив в Корпус з М[арією]. Якось вона не подає міні жалю; навпаки я почував себе весело; чи то в дурному серці знову прокинулась надія, чи я помирился з думкою не мати її й тільки тішуся з її притомности. Дуже жалько вчора було з Ос[тапа] Коровина⁵⁷⁴, була навіть думка, чи не попросити за его; але ніяково – він залежить тепер від кількох; якщо може трапиця стрінутись – andere geschichte⁵⁷⁵. Боже, помилуй нас!

19.V [1893 р.]. Щодо настрою – те ж саме; прориваєця часами. Вчора зрану робив у архіві, потім ходив до ректора й на Хрещатик – по ділах, гроши взяв у Дінгера. Ввечері гуляли з М[арією] В[асилівною] і Карнауховим⁵⁷⁶ в

⁵⁷⁴ Коровин – знайти якісь дані
не вдалось.

⁵⁷⁵ Інша історія, справа (нім.).

⁵⁷⁶ Карнаухов – бракує даних.

Ботаничному [саді]. Більше сумна осуґа, ніж весела.

21.V 1893 р., п'ятниця. Вчорашній день здається мінї наче цілим часом. Позавчора одвіз квітки М[арії] і вона мабуть розсердилась, і хоч зумовилась ввечері піти зо мною, не було її ввечері і я пішов з тим. Вдруге в мені увірвалось. Ввечері завчора був на Соломен[ці] – дуже прикро, з вчора ще гірше – не ви[й]шло нічого. Вранці заходив до В[о]в[ків] і М[арія] Я[ківна] казала, що М[арія] плакала; я сказав (про квітки) – що се останній раз, більше сеґо не буде. Зрану було вчора як і позавчора, малодушчі з поводу стіпендії, боровся молячись Духові Святому й просячи Бога, щоб дав силу звитяжити.

10.VI [1893.], четверг. Багато пройшло! В суб[оту] 22.V ходив я прощатись до В[о]в[ків], з М[арією] В[асилівною] став говорити, але од ажитації й голос в мене пропав. Вона не казала нічого, тільки цілувала, звичайно з жалю, але воно знову смутило мою душу й не дало задавити кохання одразу. Другого дня був лист, що обудив надії, коли ж нарешті сказала, що нема казати нічого важного, мінї стало так важко, що постановив в ту ж хвилю виїздити з Київа, й виїхав в 12 год[ині] 23.V на Подоле; не було сили й зайти, але пересилив [й зайшов?]. Дорогою було їздити зле, маңдрівка надокучила скоро, думки про неї знову опановали. Часом находили й гіркі малодушні думки. Взагалі жити не було охоти. Вертаючись [з Поділля], заїхав до Сестр[инівки]; перший день почував себе чудово, й я подумав надаліше зостатись [тут]; другий [день] трохи зіпсувала малодушна зпокуса з поводу Іерусалиму – стільки мало обоснована, що ніяк би не могла мене взяти – явно се спокуси. (Я подумав, якби я знав, що тим здобуду її [Марії] кохання, я б зараз поїхав круг світа⁵⁷⁷; потім очевидячки я згадав про можливість спокуси, й [з'явилась] спокуслива думка: а що якби вона сказала: піди пішки в Єрусалим – я не докінчив і скоріще б одрікся од сієї думки). Записую, бо се цікаво гля моєї психології. Була надія дурна, що може, побачивши, вона скаже, що любить, що може лист од неї застану. Вона справді зраділа – й поцілувала (не стало в мене духу не дозволяти), але тільки розмова була про новини меж знаємими і т[аке] и[нче].

⁵⁷⁷ Далі в тексті перекреслено, але можна прочитати: "а що, якби вона сказала: ні".

⁵⁷⁸ Особу не вдалось ідентифікувати.

11.VI [1893 р.], *п'ятн[иця]*. Марно часу багато пропадає. Вчора й позавчора заходив випити пива з Стрижевським, що виїздить, й після обіда спав. Вчора Марко був увечері, розказував дещо – про сватання Циріков.⁵⁷⁸ і за тугейші новини, неприємні здебільшого. До В[о]в[ків] вчора заходив по обіді, та не застав і потім не був. Досадно в їх бувають тепер – завше сторонній народ, а я такі тепер не люблю публіки. Вчора Над[ія] Вас[илівна] розказували, що зрану були вони засмучені, особливо М[арія] В[асилівна]. Це знову зворушило мене (дурного) – жалістю, подумав, чи не з-за мене часом що вийшло й побоявся, щоб М[арія] В[асилівна] не подумала, що я настренчую матір на неї. Боже наш, помилуй нас!

12 [червня 1893 р.]. Вчора заходив двічі до В[о]в[ків], вранці і ввечері; М[арія] В[асилівна] чогось була вельми ввічлива до мене як рідко [коли], й се зле, бо трохи обудило в мені знову *щось*. Одначе я очевидячки починаю брати себе в руки. В їх повожуся доволі весело. Я починаю переходити на якогось кам'яного болвана з однаковим завше усміхом неперемінного, з придавляним горем у серці. Sit voluntas Tua!

⁵⁷⁹ Найімовірніше йдеться про Коровина (див. прим. 572).

15.VI [1893 р.]. Я провів учора Кор.⁵⁷⁹ 12.V розмову ввечері з М[арією] В[асилівною] – за неї, а не за себе, за її поводження щодо матери й т[ак]е] и[н]че]. Вона [розмова] мала на неї вплив і [вона] сказала, що ся розмова належить до таких, що дуже наближають. А я зате почував себе так важко після неї, що й не сказати. Міні шкода одначе, що я не обізвався на її проханку – бути поки що “великим, великим другом”. Весь час вона була дуже ласкава й очи її якось світилися, і я не розберу, чи то була тільки ласка з добрісти, чи наростає кохання в неї? Проводячи, заспав і дуже досадував, а весь день почував себе так погано, що постановив виїздити як скоріш. Малодушні думки страшно засідають мене. Господи Боже, помилуй й спаси!

25.VI [1893 р.]. Завтра вранці маємо сповідатись і причащатись з батьком і матіррю. Пристав і я до них, хоч сповідався недавно – хочещя причатитись, щоб дав Господь спокій і полегкість. Говіти почали тільки з четверга, бо в середу вночі вернулися з Єсентуків. І сі дні я не переміняв звичайного режиму; прости

⁵⁸⁰ Марія Єрофеївна Карачевська –
дружина, на той час вдова
В.Н.Вовка-Карачевського.

мене Господи, коли погрішив, але я остільки знервований і замучений дрібним оцім психозом, що не хтів ще себе силувати. Сьогодні я почував себе спокійно, та й учора [теж]. Думав потроху за М[арію] В[асилівну] (од М.Е.Карач[евської]⁵⁸⁰ одержав листа сьогодні) і за А[нну] Я[мпольську], до котрої наготував листа можливо щирого, щоб вияснити стосунки – обясню свою боязнь любви й надалше хочу захвати дружбу без призрака любви, за дисертацію.

Боже, Боже, ти видиш серце моє й не потрібуеш слів моїх. Усе моє існування перейнято тепер однією думою – спокою, миру з собою й Тобою! Дай, щоб ніщо не стояло меж мною й Тобою, дай дерзновенно і неосужденно повсякчас приступати до Тебе, служить Тобі вірно в дусі і істині, в радості й любви! Я не боюся тепер і муки, не жадаю нагороди чина, а тільки хочу злитися з Тобою, причаститися Тебе, бути з Тобою завше! Я знаю, що я не вартий, що я скверний і нечистий; од тяжких мук останніх (я не знаю – чи вони – то моя вина, чи тільки послані з Твого дозволу?). Я впадаю в унініє, наближаюся до розпуки, впадаю в лінівство, недбальство, балакучість, сквернословіє; до того спокушаюсь (хоч рідше) скверними помислами й рукоблудством (останніми часами – ні); я драгливий, сухий і холодний (почасті – через ті муки), самолюбний (хоч тепер менче може – після останніх випадків і мук). Я знаю врешті, що я поганий і не достойний, і нічого не зробив, щоб наблизитися до Тебе, але Ти, благий, святий, Ти наблизися й зійдеш до мене. Боже, помилуй, прости, спаси мене й моїх усіх! Усіх моїх близьких, всіх, кого я обідив, і всіх, хто мене обідив чим! Дух Святий зо мною вовіки, аминь!

26.VI [1893 р.], субота. Сьогодні ми сповідались і причащались. Дуже приємно було вкупі вичитувати молитви. На сповіді балакав з батюшкою про свої смущенія; казав [батюшка], щоб не звертати уваги. Се правда. Але Боже, як ти не поможеш, то де [взяти] сили?! А боротися тра, тра до загину, мині се каже не тільки розум, але й совість, інакше [можна] упасти в розпуку. Після сповіді і причастя почував себе дуже спокійно. Потім з'явилася думка за Стрижев[ського] – не про псевдообіцянку, а про те, чи тра запомогти і як се зробити. Боже, от малодушія визволи і дай право ходити перед Тобою, служити Тобі

⁵⁸¹ Напевно, родину Грушевських відвідав на Кавказі відомий російський сходознавець, історик, антрополог Нікольський Михайло Васильович (1848-1917). Був організатором Східної комісії при Московському археологічному товаристві, провадив численні експедиції в Закавказзя, на Близький Схід. Видав шумерійські документи ("Документы хозяйственной отчетности древнейшей эпохи Халдеи из собраний Н.П.Лихачева". – Ч. 1-2. – 1908-1915), а також багато праць з семітології, урартології тощо.

⁵⁸² Карлейль Томас (1795-1881) – англійський філософ, історик, публіцист. Головний твір – "Герої і героїчне в історії" (1841). Прихильник волюнтаризму в соціології та історії.

дерзновенно і неосужденно, в любові й свободі од нині й довіка. Помилуй мене, моїх й усіх!

27.VI [1893 р.]. Вчора був увечері Нікольський⁵⁸¹, я ма[ло] сидів коло єго; ліг пізенько, майже не молившись, і вночі була прикрість; неприємно, хоч і не добре, що після, а не перед. Назбералось листів до одписування, тра буде сьогодні [писати]. Вчора читав героїв Карлейля⁵⁸²; цікаво, хоч більш поезії, ніж властивої філософії й досліду. Налажую все свій спокій духовий; здебільшого спокійний, хоч все таки кучить спогад, що єсть в душі куток, в котрім я не все собі вияснив і впорядкував. Боже, помилуй!..

17.VII [1893 р.]. Сьогодні виїздимо з хутора, не хтілось їхати страх, дуже тут гарно, хоч і бадерий і гармоничний доволі настрої останніми днями захмарився. Прожили ми тут з 6-го [липня]. Не писав я сі дні через те, що не хотілося, думалось – нехай зовсім виясницца й сподівався певного прояснення, а тепер би з утіхою перечитав би. Сьогодні перечитав записки за цілий рік (учора роботу докінчив і не хотілося розпочинати), вражіння більш бадере й спокійне, хоч і гіркувате.

За сей час я переконався, що мої зпокуси суть прояви ненормального психичного стану й їм не можна жодним чином піддаватись. Що ці псевдообіцянки не важні, бо не існують; якби й чинити їх, то се було б і неможливо, і шкідливо. Думки про обов'язки до Бога, до ближнього не сповідають їх, вони не з тих думок виходять. Відносин[и] до Бога, до людей часом прояснююцца й зовсім гармонично уявляюцца моєму розумові, а незалежно від того спокуси мордують мене, не піддаючись голосу мого розуму й совісті, бо вони суть проявами моєї психічної хвороби, аналогічними зовсім з тими абсурдними, забобонними думками, які повстають часами. Ці обіцянкові спокуси мордують тільки дужче через те, що вони знаходять собі йменно видимо – здатну форму, вдаряючи в слабе місце мого духу – питання обов'язку, аскетизму й запомоги люду. На сі питання я відповідаю – милости тра, а не жертви; пребивай в званні, в котрому Господь тебе поставив. Господь з благодати й мудрости своєї зовсім не може ставити в залежність від тебе існування людей своїх, не може накладати на плеча твої таке беремя, якого ти не можеш піднести. Я певен, що діяльність моя

⁵⁸³ Далі в тексті щоденника йде чистий аркуш. М. Грушевський поновлює записи 8 вересня 1893 р.

⁵⁸⁴ Божук – бракує даних про особу.

^{584a} Згадується про офіційний лист з Львівського університету із запрошенням посісти кафедру загальної історії.

⁵⁸⁵ Далі, вище (лат.).

користна, вона дає міні право на життя й користання з даров божих мира сего; й од безпосередньої заповоги людам по змозі, аби се було з доброї й радісної волі, без силування⁵⁸³.

8.IX [18]93 р. Вернувся з Одесу 4.IX, на-строю духовного свого не поладнав здаєця, а одначе не жалкую, що проїздився. 5.IX і 6.IX крутився коло статті Мілково, тільки вчора трохі взявся і за [нерозб.]. То [був] в архіві – де друк дуже запустив і мене тепер женуть в спину, то по лодях [ходив]; 5.IX одвозив речи А[нни] П[латонівни] Я[мпольської] і з нею вечер пройшов; ненароком зачепив старе питання про відносини і образив її. Нового нічого такого [нема]; вчора була панихида по Божуку⁵⁸⁴ (з ним було в мене смущеніє перед виїздом), запрошувала дуже М[арія] до себе, але ждав Висоцького, та й тра робити було. Правда, не багато зробив, бо скоро заснув.

9.IX [1893 р.]. Вчора предивлявся А[кта] G[rodzkie i] Z[iemskie] і скінчив. Вранці все ходив майже, та й О[лександр] Як[ович] заходив. Після обіда приходила А[нна] П[латонівна] і я її провів, а вечер вже був мій; написав ще листи тощо.

11.IX [1893 р.]. Позавчора одержав евенту-альну пропозицію; сьогодні хочу одписувать^{584a}. З сего поводу повстають смущенія, з котрими борюся. Приходив учора Марк[о] і розказав свій план за Худолієвку, се добре. По обіді вчора гуляв з А[нною] П[латонівною]. В архіві роблю менче, бо Буданов упрохав, щоб поспішати з передмо[во]ю; смущають мою душу опечатки дуже.

14.IX [1893 р.]. Одписав і одіслав в неділю [лист до Львова], а книжки [-] в суботу; в суботу балакали з А[нною] П[латонівною] і я сказав за своє сватання. Сі дні роблю коло Бар-щини й посуваю потроху, тільки хандра якось знову мене заїдає; смущенія без перестанку, в самих дрібязках, якось уже атмосфера ціх смущеній кругом мене, що єго й буде, здаєця crescendo⁵⁸⁵ вже йти нема куди, проте щось не бачу поліпшення. Господи Боже, поможи й утиш! Поганий який я став, апатичний, лінивий, розпущений.

15.IX [1893 р.]. Вчора [не було] нічого незвичайного; зрану заходив до В[олодимира]

В[оніфатійовича] і В[о]в[кві], потім сів до дома, але не робилось, по обіді зайшов до О[лександра] Як[овича] і А[нни] П[латонівни], тільки посів трохи, а о 8 [годині] прийшли до мене хлопці; я однак більш промовчував. Сезон почався, себто почались заклики й треба піти.

16.IX [1893 р.]. Дивуюся я, як багато сплю і все таки голова не дуже свіжа. Все таки тяготить мене моя фікція. Вчора не був нігди, тільки в бібліо[теку] заходив та потім ще погуляв з А[нною] П[латонівною].

17.IX [1893 р.]. Сегодня мені починається 28-й рік. Христе Боже, благослови. Минулий [рік] був тяжкий, тяжкий, що й не сказати. Почавши від студня я так і ходив наче приголомшений – то каторжна справа з іспитом, то платежні смушення, що в останні часи завели мене до такої немоци, що й сказати сором, потім нещасливе моє сватання, непорозуміння з молодіжжю, sit ei (сему року)⁵⁸⁶. Господи, полекши мині, і просвіти мій розум, заспокой мою совість, щоб іти неосужденно й дерзновенно шляхом світовим в боротьбі за правду, добро і красу предвичні – за Тебе Триединого! Попросив би й на свій пай трохи щасття особистого, якщо Твоя ласка. Боже, спаси всіх, кому Твоя поміч потрібна, і мене!

20.IX [1893 р.]. Початок нового року [життя] приніс зараз же тяжку образу, смушення і тяжке, похмуре становище духа. Се тяжко, Владико, й починає вже перевищати мої сили; хоч би принаймні я знав, що з сего буде щось, хоч не собі, дак людям, а перспектива вдатись в апатію, розпуку – страшно. На тебе вповаю, Душе Святий!

21.IX [1893 р.]. Сегодня встав не рано (втомився страшенно ще з 19.IX – з 2 і до 2 [години]) не мав ані хвильки, молотячи язиком) – то пішов проходитись. Вчора Буданов, поздоровляючи, все таки не забув нагадати, щоб стаття була як скоріще скінчена.

23.IX [1893 р.]. Нічого незвичайного; ураза 18.IX пригло[х]ла. Борюся з собою; вчора сів за роботу – колонізаційну справу Бони⁵⁸⁷, і неприємно було згадати, що зосталось тільки властиве коло 1 м[ісяця] 10 д[нів]⁵⁸⁸.

⁵⁸⁶ Нехай буде (лат.).

⁵⁸⁷ Бона Сфорца д'Арагон (1494-1557) – польська королева, друга жінка Зигмунта I Старого, дочка Д.Г.Сфорца – міланського князя. Отримала добру освіту, швидко здобула вирішальний вплив на свого чоловіка – польського короля. Організувала віддану собі придворну партію і чинила вплив на політичний розвиток Польщі; домагалась зміцнення королівської влади шляхом посилення її фінансової незалежності. З цією метою зосередила в своїх руках великі королівські домени, вдосконалювала організацію господарства, збільшувала власні прибутки. Все це викликало протидію магнатських родів. Після смерті чоловіка посварилась з сином – Зигмунтом Августом і 1556 р. виїхала з Польщі в Італію, де незабаром померла, отруєна агентами Габсбургів. Справою Бони М.Грушевський займався у своїй дисертації "Барське старство".

⁵⁸⁸ М.Грушевський має на увазі, що завершується його перебування в якості професорського стипендіата.

24.IX [1893 р.]. Вчора дообідній час пройшов абияк. Виспавшись тільки, робив – загальну таблицю людности. Написав лист до дому. Читав на себе критику М.Пт[ашицького] – доволі яково, а сподівався лайки.

25.IX [1893 р.]. Вчора по обіді поробив, а до обіда – казна що; трохи розсердили мене всякими комісіями. А ввечері сталося смущення з поводу звістки про хоробу одного вчителя письма. Господи, просвіти серце моє і од малодушія визволи мене.

26.IX [1893 р.]. Вчора був на географич[ному] словни[ку], а сьогодні з церкви поїхав по книжки на Подол і там загаявся до 1 [години]. Так час іде. Нічого нового. Смущенія самі дрібні (церковного характеру) були обсіли мене вчора й сьогодні.

27.IX [1893 р.]. Ввечері поробив таки гарненько; приходив Марко й позичив гроши гля брата. Було міні смущення – з-за якої[сь] дрібниці. Господи! Віджени від мене окаянство!

28.IX [1893 р.]. Вчора день пройшов абияк – і не гуляв, а зроблено мало дуже. З архива вийшов до А[нни] П[латонівни], та встрівся з О[лександром] Як[овичем], тай погуляли майже до 2 [години]. Ввечері заходив до В[о]в[ків] – дуже було неприємно почути, що посварилася М.Е.[Карачевська] з Рябчинським⁵⁸⁹.

⁵⁸⁹ Рябчинський – бракує даних.

29.IX [1893 р.]. Поробив увечері добренько; перед вечером гуляв довгенько і читав Брет Гарта⁵⁹⁰. Вчора була думка: як се так, лякають мене власні думки, котрих я не поділяю, се ж абсурд!

⁵⁹⁰ Гарт Френсіс Брет (1836-1902) – американський письменник реалістичного напрямку. Його твори про золотошукачів, події громадянської війни у США отримали визнання в багатьох країнах (“Щастя ревучого табору”, “Вигнання з Покер-Флету”, “Тенкфул Блоссом” та ін.).

30.IX [1893 р.]. Вчора встав пізно, потім пішов гуляти – встрівся й гуляв з Василенком. Вернувшись, робив добре, але примусив наборщ[ик] піти до архива та ще надав міні смущення. Господи, Дух Святий, покрий благостію Твоею й спаси.

1.X [1893 р.]. Вчора був між людьми, доводилось говорити, й після сего погана якась осуга. Борюся з малодушієм. Меж инчого неприємний повод до всякого малодушія – се вибор предсідат[еля] в Несторі. Оце зараз збераюся їхати на кладовище з В[о]в[ками] і

В[олодимиром] Б[оніфатійовичем], потім на обід. Думаю про реферат та часу мало.

4.X [1893 р.], понед[ілок]. В суботу смущення таке зо мною зробили, що ні до чого, та ще з таких дурних поведів; я гроши добував, щоб позичити, а воно сікаєцця й доти сікалось, поки не причепилось, хоч од початка до кінця я змагався. Віджени Господи! Вчора майже не довелось робити, бо зранку [були] люди (В.И., люди), по обіді сам пішов – тра було кинути листа до батька на вокзалі, та живот такого наробив, що мусив тікати.

8.X [1893 р.]. 6-го [жовтня], ходив до Шандр[ова?] ⁵⁹¹; хоч приєм его не дуже мині сподобався (не схотів брати грошей), та все таки сей візит наче трохи мене підбодрив. Тільки з powodu хотяби Каман[іна] і Трост. ⁵⁹² – поздоров їх Боже – знову повстали смущенія звичайні. Се ще неприємно – в неділю вибори; й не піти не добре, й піти – також; прикро!..

9.X [1893 р.]. Нічого надзвичайного; не був ніди, тільки Вася [Вовк?] приходив. Роздумував з powodu все хазяйкиної дочки; сьогодні зберачцця їхати до неї. Вчора дописав загальний начерк і сів за перегляд надісланих документів.

10.X [1893 р.]. Вчора поїхала хазяйка до дочки; дав її трохи на дорогу [грошей]; і не втішає се при цему малодушію; воно чисто атрофірує навіть й кращі сторони моєї істоти. Господи Боже, помилуй.

11.X [1893 р.]. Вчора був на Подолі, потім на виборах; шара не клав за предсід[ателя] і врешті задоволений, хоч все таки і вчора і сьогодні – як розбитий.

12.X [1893 р.]. Вчора лазив за грошима – закладать білета і з powodu сего, як звичайно, мав смущенія всякі. Ввечері заходив до О[лександра] Як[овича]. Пишу про адміністрацію [Барського староства], бо реферат буде в неділю ⁵⁹³.

13.X [1893 р.]. Вчора мало щось зробилось і якось непоякому, хоч не нудив, не ходив, тільки був в архіві та гуляв за А[іною] П[латонівною] Я[мпольською]. Смущенія дрібні. Читав трохи Дарвіна ⁵⁹⁴ – нема часу.

⁵⁹¹ Шандров – бракує даних.

⁵⁹² Ідентифікувати особу не вдалось.

⁵⁹³ М.Грушевський пише про майбутній виступ на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця, яке відбулося 17 жовтня 1893 р.

⁵⁹⁴ Дарвін Чарлз Роберт (1809-1882) – видатний англійський вчений-природодослідник, засновник наукової теорії еволюційного розвитку органічного світу. Головна праця – “Походження видів шляхом природного добору, або збереження обраних порід у боротьбі за життя” (1859).

⁵⁹⁴ Олексій Маркевич (1847-1903) – український історик і громадський діяч, походив з козацького роду Маркевичів, які чимало прислужились українській культурі. Після закінчення Одеського університету працював у ньому доцентом, потім професором, захистив дві дисертації з проблем місництва у Московській державі XV – XVI ст., опублікував багато статей і заміток з різних питань історії України в “Киевской старине”, “Записках НТШ” та ін. Був дуже активним у діяльності української громади в Одесі. Про яке “кандидатство” пише Грушевський встановити важко. Можливо, це стосується заміни Грушевського у роботі над біографічним словником історичних діячів України, який готувала київська громада. Але може йтися і про кафедру в Київському університеті або деінде.

⁵⁹⁵ Див. прим. 593.

14.X [1893 р.]. Вчора по обіді поробив добре – правда, що робота була механічна, вибрав матеріял з A[któw] G[rodzkich] i Z[iemskich] гля Галиць[кої] адміністрації. Упокой Боже мою душу! Балакав с В[олодимиром] Б[оніфатійовичем] за кандидат[уру] Маркевича^{594а}, він дивиця, що се добре; я й сам думаю, що добре – коли мині їхати в Галичину; та й без Галичини може добре.

15.X [1893 р.]. Вчора виходив гулять в Ботаничн[ий] сад – гарно там. По обіді ходив з Леон[ідом] Добр[овольським] на Хрещатик, купив собі штани. З поводу реферата учораш[нього] дня почались атаки смущенія, борюся. Упокой, Боже, мою душу!

17.X [1893 р.]. Позавчора ходив на обід в Корпус, до О[лександра] Як[овича], до А[нни] П[латонівни] Я[мпольської], але дядька в корпусі не бачив. Робив сі дні доволі добре і наче був при розумі, хоч смущенія смущають, та не так дошкульно. Упокой Боже мою душу! Сьогодні кончасця моя стипендія і сьогодні мій реферат⁵⁹⁵.

19.X [1893 р.]. В неділю твердив свого реферата, але здуру не проглядав его читаючи й через [те] дехто (Каман[ін], Василенко) кажуть, що виходили паузи і я деякі детальки попропускав. Потім колядували до 1/2 2 [години] у Стар[ицького?] і я вернувся додому втомлений і другого дня був як варений – звичайно все це вилилось в форму психоза.

26.X [1893 р.]. Щось не хотілось міні писати кілька днів, немощ замучила, як не насилуюсь боротись. Попробую ще сьогодні не вважати зовсім [на немощ]. 20 [жовтня] оддав до друку, потім одержав 1493 [нерозб.].

27.X [1893 р.]. Вчора боровся [з немощею] доволі добре; поможи Боже і унилого помилуй!

29.X [1893 р.]. Борюся уже три дні – нічого, лекше далеко. Боже, поможи! Вчора тільки живіт болів страшенно, а тра було бути у Орлов[ського] і В.К.⁵⁹⁶, то ледве лазив, то їздив.

⁵⁹⁶ Особу важко ідентифікувати.

2.XI [1893.]. Борюся, був малодушествовав в суботу і неділю, але врешті встояв і не

подався. Приїхав Іпполіт; 31.X було зібране у Захара – 16 внучат зібралось. Роблю над Барщиною, здоров'я нічого, тільки живіт дощуля.

4.XI [1893 р.]. Вчора мало що зробив – заходив Марко, розповів про свою псіхіку і потім я розказав О[лександр] Як[овичу] [про Марка] і трохи досадував, що не спитав завчасу дозволу в Марка. Вчора вмерла Каманіна, упокой Боже її душу! Архив стояв замканий. Ходив провозагать Іп[політа], б[атюшку] Опокова, а сьогодні вранці проважав бабуню. Вчора довідався про рішучий заклик до підданства⁵⁹⁷ – написав листа до дому. Малодушіе – себто борюся і боюся – от-от як небудь знеацька подоліє! Боже, не вміняй міні ніякого малодушія, заклятъ, варунків, псевдообіцянок! І всего такого, аминь!

8.XI [1893 р.]. Загубився був цей зшиток і того не писав. 3/XI прочитав листа про пасіку й з поводу неї 4.XI радився, а 5.XI писав до дому⁵⁹⁸. Хто его зна – страшненько, а треба. Коли вже боротися й терпіти, то знати, що за щось реальне терпиш, а не “мільон терзаній” од дрібязків немисленних.

9.XI [1893 р.]. Вчора зовсім був зтомився з коректурою, аж голова заболіла. Не поспівають ніяк з друком. З псіхозом своїм борюся доволі добре, хоч все таки боляче. Жду грошей з дому; сьогодні так дожився, що прийдецьця йти позичать, як не буде.

10.XI [1893 р.]. І тепер ще під бременем коректур. Борюся, хоч смущенія находять часами; унилого помилуй [Боже]! Жду листа з дому. Друк затягаецця; хоч би скоріще покінчити!

12.XI [1893 р.]. Вчора міні знову було смущеніе з поводу реестра 1493 р[оку], та борюся. Також плоть моя мене поборює каторжна. Так тязко часом! Позавчора (10.XI) одержав телеграму з дому – вона мене вразила так мило й глибоко. Хай жие правда!⁵⁹⁹

31.XII [18]93 р. Слава Тобі Боже, що дав сили перенести все, що було минулого року. Дай же сили перебороти все і дерзновенно йти, куде веде розум і совість; просвіти очи й утверди стопи духовні мої. Помилуй нас і наших!

⁵⁹⁷ Йдеться про те, що давши згоду посісти кафедру у Львівському університеті, М.Грушевський повинен був розв'язати питання австро-угорського підданства.

⁵⁹⁸ “Пасіка” – це ідея перенесення національно-культурної діяльності з Росії у Галичину, у Львів, куди збирався виїхати за дорученням громади М.Грушевський. Таку назву ідеї дав О.Я.Кониський у своєму листуванні з О.Барвінським (Див.: Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. – Ф.11. – Стр. 1435 / п. 98. – Арк. 66-96 і наст.)

⁵⁹⁹ На цьому львівська частина щоденника закінчується. Деякі сторінки його продовження виявлено у ЦДАУК (Ф. 1235. – Оп. 1. – Стр. 25. – Арк. 11).

⁶⁰⁰ Петрушевський Дмитро Мойсеевич (1863-1942) – російський історик-медієвіст, академік АН СРСР з 1929 р. Закінчив 1886 р. Київський університет, учень І.В. Лучицького, викладав у Москві, Варшаві, Петербурзі й знову в Москві. З 1906 р. – професор кафедри загальної історії Московського університету. У 20-ті роки – директор Інституту історії РАНІОН. Залишив роботи з історії середньовічної Англії (“Восстание Уота Тайлера”, ч. 1-2, 1897-1901), генезису феодалізму у Західній Європі (“Очерки по истории средневекового общества и государства”, 1907). Належав до соціально-економічного напрямку російської історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст.

⁶⁰¹ На цьому щоденник обривається.

3.III [18]94 [року]. Оце піду зараз сповідатись – хтів був на середу (1-го) та одіклав на п'ятницю причастє. Не скажу, щоб приготувався добре. Ти, Господи, знаєш усе, й моє становисько. Головне моє нещасття – се хороба духа оця, малодушіє, вона однімає у мене всяку духовну міць, за нею я не почуваю втіхи від добра й горя от зла, бо одна думка панує, якби не підупасти малодушній спокусі. На Тя вповаю Владико, що Ти поможе[ш] в сій борні, вірю, що вона Тобі завгодна. Ось тільки й держить мене – надія на спокій з часом і віра в те, що моя боротьба – діло добре. А як був скверний я, такий і єсмь – честолюбний, лінивий, здатний до високої думки за себе, до осужування, до розпустних думок. Боже, поможи, поможи, од малодушія визволи і не вмінйя ніколи мині его!

Богу приему! Кающогося прийми, підкрепи і спаси, і од малодушія визволи!

5.III [1894 р.]. Такий випадок – посповідався в четверг, а в п'ятницю причаститись не довелось: читав часи, а причастіє тим часом зкінчилось, а діакон дари натребив. Досадно було трохи – але мабуть воля Божа. Робив по дню і ввечері до 8 час[ов], щоб тільки чаю не пив. Причащався сьогодні. Прийми, Господи! Коли б се надало як більше сили до всего доброго, чесного, вічного і знищило все малодушне, униле, ліниве, своелюбне і грішне. Помилуй, Боже, всіх нас! Цілий день думав про дисертацію, кафедру, видавництво – да буде все во славу Твою! Кликкали на вечір Ямпольські, але не пішов. Був у мене тільки Петрушевський⁶⁰⁰ – приносив замітку задля Київської Стар[ини]⁶⁰¹.

М.С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.)

“... А вчора була з’явилася інча думка вже зовсім погана, що от ця книжка колись була б може дорога для людей, яко свідок мого духовного життя, або щось таке...”

*(Запис у щоденнику
М.С. Грушевського
21 черня 1889 р.)*

У середині 1886 р. Михайло Грушевський успішно закінчив 1-шу класичну гімназію у Тифлісі (Тбілісі). Завершився тривалий для юнака період самотнього пошуку свого місця в наступному житті. Цей період припав на роки навчання у гімназії, куди вразливий хлопець, що ріс до цього в атмосфері “родинного пієтизму”, “слабосильним, несміливим, не певним себе”, потрапив на правах безкоштовного пансіонера з волі свого батька Сергія Федоровича Грушевського (1833–1901) – педагога-славіста, на той час інспектора народних шкіл Терської області, який разом з сім’єю проживав у м. Владикавказі¹. Рішення батька віддати його на повний пансіон (тобто навчання і проживання) зрілий вчений називав “трагічним”, оскільки тоді у нього з’явилися “виразні прикмети тяжкого психічного пригнічення”, які можна пояснити підлітковим віком, але, як видається, немалий вплив на психічний стан юнака чинило раннє усвідомлення “відмінності” від ровесників². Він відчував свою відчуженість від однолітків, рано почав викладати свої думки на папері, а з 1878 р. – регулярно пробувати сили в письменстві³. Під час навчання в гімназії замкнутість юнака зросла, він шукав розради у читанні літератури, збиранні найменших відомостей про Україну, симпатії до якої пробудились досить рано під враженням поїздок на Київщину, де

¹ Численні публікації (напр. – Виняр Л. Життя і наукова діяльність М. Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. – № 1–2. – С. 18–19 і наст.), а насамперед опубліковані останніми роками “Спомини” самого М.С. Грушевського (Київ. – 1988. – № 9–12; 1989. – № 8–11) і в першу чергу дослідження львівського історика М.Г. Крикуна (Крикун М. Г. Магістерська дисертація Михайла Грушевського // Грушевський М.: Барське старство. – Львів, 1996. – С. 577–622) позбавляють нас необхідності давати докладний опис родини, батьків, дитинства майбутнього історика.

² Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 144–145.

³ Там само. – С. 141–142.

⁴ Багато різних матеріалів гімназійного періоду збереглись у фонді Грушевських у Центральному державному історичному архіві України в Києві (далі – ЦДАУК): Ф.1235. – Оп. 1. – Спр. 25, 99, 260. Уявлення про роздуми юнака і його прагнення дає короткий гімназійний щоденник 1883–1884 рр. (Київська старовина. – 1993. – № 3–5). 16-річний юнак, прочитавши замітки “Т-во” (М.П. Драгоманова) з приводу книги Пижова “Малороссия в истории ея литературы” (Вестник Европы. – 1870. – Июнь.) написав есе

“Малороссия в своей словесности”, де зазначив: “Таким образом ясно, что Украина была не заблудшая овца славянства, подпавшая под губительное влияние Польши и наконец нашедшая приют и успокоение в недрах России, но самостоятельная народность с задатками государственности, развивавшаяся последовательно и самобытно, не замкнувшись... но принимаая широкое участие в жизни духовной и политической З[ападной] Е[вропы]” (ЦДАУК. – Ф. 1235. – Оп. I. – Спр. 260. – Арк. 18 зв.). Того ж року він написав вірш “Україна”, який починався словами:

Була колись Україна
В славі і почоті,
Чули й знали Україну
І в Москві, й в Німоті...
(Там само. – Арк. 20 зв.).

⁵ Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 17.

⁶ Там само. – С. 22.

⁷ Це були оповідання “Бех-аль-Джугур”, опубліковане з допомогою І.С. Нечуя-Левицького у галицькій газеті “Діло” (1885. – Ч. 66–68) і новела “Бідна дівчина”, видрукувана у херсонському збірнику “Степ” (СПб., 1886). – Див. Грушевський М. Автобіографія. – (Львів), 1907. – С. 1–2; Його ж. Як я був белетристом? // Грушевський М. Під зорями... – С. 5–6.

⁸ Грушевський М. Як я був белетристом... – С. 6.

⁹ Київський університет був обраний М. Грушевським не випадково: Київ він вважав вогнищем українського культурного життя. Батько юнака, наляканий студентськими заворушеннями 1884 р., погодився з такими планами сина, тільки отримавши від нього обіцянку не брати участі в жодних студентських гуртках (Грушевський М. Автобіографія. – С. 2.).

¹⁰ Грушевський М. Як я був белетристом... – С. 12–15.

проживали численні родичі, а також внаслідок виховного впливу батька, який з дитинства прищеплював сину любов до рідного народу і його культури. Водночас, закриваючись по ночах у порожніх класах гімназії, він почав писати вірші, оповідання, перші спроби наукових дослідів⁴.

Уже в гімназії “самітній мрійник” вирішив присвятити своє життя рідному народові. 15 листопада 1883 р. він записав у щоденнику: “Ось ці дні задумав я, що гарно було би зробитись ватажком гурту українського, зробитись, як то кажуть, передовим бойцом усіх хлопців, любящих свою Україну”⁵. А 14 березня 1884 р., роздратований нудотним казенним гімназіальним життям, Михайло сперсердя пише, що мріє про об’єднання України, про боротьбу протягом життя для цієї мети і, одночасно, переживає, що якийсь “пацок”-вчитель поставить йому нижчу оцінку⁶. Від того часу юнак обирає шлях літературної роботи, вважаючи, що саме на ньому зможе принести найбільшу користь своєму народові. Тим паче, що закінчуючи гімназію, Михайло вже був автором декількох літературних публікацій і здавалось, що він знайшов себе як письменник, а його дорога стелиться “ясно і виразисто”⁷. “Письменство, літературна праця ввижалися мені найкращим уділом на землі, а загострене національне почуття і культ громадського обов’язку, прищеплений батьками, в сумі зробили для мене свого роду завданням життя – вести роботу на ниві українського письменства, в інтересах українського життя”⁸.

Як кращий учень гімназії, людина, сповнена романтичних патріотичних мрій щодо своєї ролі у національному відродженні Михайло готувався до “блискучого” складання випускних іспитів у гімназії і вступу до Київського університету⁹. Однак у цей момент стався випадок, який Михайло Грушевський окреслює “катастрофою”, що мала величезний вплив на його подальше життя. Тривіальний випадок з традиційним викраденням учнями гімназії тем майбутніх іспитів і наступні “жорсткі” заходи дирекції у зв’язку з розкриттям справи описані самим Грушевським¹⁰. Одіак зрив, пов’язаний з випускними іспитами, призвів до гострої і глибокої психологічної

¹¹ ЦДАУК. – Ф. 1235. – Оп. I. – Спр. 276. – Арк. 13 зв.

¹² у “Споминах”

М.С. Грушевський однак зв’язував “гостру полосу релігійності”, котру він пережив на третьому десятку років, успадкованими від матері рисами характеру – “неврівноваженість, потреба постійного відчуття якоїсь мети”, котрій треба віддаватися до остатку, “потреба в якихось сильних відчуженнях, не стільки радісних, скільки болісних” (Київ. – 1988. – № 9. – С. 120).

¹³ Міяковський В. До біографії М. Грушевського (Студентські роки 1886–1890) // Український історик. – 1976. – № 1–4. – С. 115.

¹⁴ “Прошеніє” М. Грушевського надруковане у кн.: Великий Українець. Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992. – С. 515–516.

¹⁵ Про “задушливу атмосферу” тогочасних університетів писав М.С. Грушевський (Автобіографія. – С. 2–3). На перших курсах історично-філологічного факультету, як згадував приятель Грушевського із студентських років і майбутній історик А. Синявський, 18 годин на тиждень присвячувались класичним дисциплінам, а 6 – всім іншим. Навчання було малоцікавим і втомливим, тому студенти не так рідко переходили на інші факультети. – Синявський А. Л.П. Добровольський у споминах (замість некролога) // Україна. – 1930. – Кн. 7–8. – С. 110.

кризи “екзальтованого мрійника”, як писав про себе Грушевський через 40 років. Про паніку, що огорнула юнака, красномовно свідчать збережені телеграми С.Ф.Грушевського сину. У відповідь на панічне звернення сина 2 червня 1886 р. батько телеграфував: “Успокойся Бог милостив пощадят приезд не возможен”. Але у розпачу Михайло очевидно продовжував надсилати до батька у Владикавказ сльозні телеграми, тому що 7 липня батько телеграфує: “Прошу отпуска приеду успокойся”¹¹.

Ці події не зашкодили Михайлові успішно скласти випускні іспити, хоча він не одержав золотої медалі. Але крах надій і амбіцій залишив глибокий слід у психіці і поведінці 20-річного юнака. Вони спричинилися до крайнього песимізму, ще більшої замкнутості і суворого аскетизму, примушування виконувати найбільш чорнову роботу для “умертвлення” власних амбіцій. Ці моменти дуже важливі для розуміння майбутніх студентських років Грушевського, які, за його власним висловом, пройшли під тиском “аскетичного ригоризму” і “підвищеної релігійності”¹².

13 липня 1886 р. Михайло Грушевський отримав атестат зрілості, у якому були лише відмінні оцінки і відзначено, що інтереси випускника спрямовані найбільше на вивчення “давніх і нових мов та історії” при відмінній поведінці¹³.

Розпрощавшись з Тифлісом, юнак прибув у Владикавказ і звідси поштою надіслав ректору Київського імператорського університету Св. Володимира “прошеніє” про прийняття на історичне відділення історично-філологічного факультету та всі необхідні документи¹⁴. Після заворушень студентів Київського університету 1884 р. у зв’язку із 50-річчям його утворення цей вуз півроку був зачинений. Того ж року запроваджено новий університетський статут, який по суті скасовував традиційну автономію університетів, нав’язував обов’язкову програму гуманітарних студій, в яких переважали давні мови – грецька і латинська – і предмети, котрі повинні були відволікати студентів від сучасних проблем¹⁵. Прийом здійснювався спеціальними професорськими комісіями, причому велике значення надавалося соціальному статусу батьків. Загалом панувала атмосфера переслідувань будь-якої вільної думки, не кажучи вже про українські ідеї.

16 Докладніше див.: Галин М. Сторінки з минулого // Праці українського наукового Інституту. – Варшава, 1932. – Т. VIII. – Кн. 2. – С. 92–93; Рябінін-Скляревський О. Київська громада 1870-х років // Україна. – 1927. – Кн. 1–2. – С. 146–161; Білінський М. З минулого-пережитого (1870–1888) // Україна. – 1928. – Кн. 2. – С. 127 та наст.

17 Див.: Житецький І. “Киевская старина” сорок років тому (Історичні нариси та спомини) // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 131–133.

18 Синявський А. Л.П. Добровольський... С. 111–112; Самійленко В.І. З українського життя в Києві в 80-х роках XIX ст. // Самійленко В.І. Твори в двох томах. – К., 1958. – Т. 2. – С. 390–408; Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами // Україна. – 1929. – Кн. 3–4. – С. 96–99; Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – С. 53–67; Галин М. Сторінки з минулого... С. 90–102; Тучапський П.Л. Із пережитого. Дев'яності роки. – Харків, 1931. – С. 11–18.

19 Маршинський А. Спомини (1884–1888 р.) // Дніпро. Календар-альманах. – Львів, 1923. – С. 100.

А втім, українське громадське життя в Києві існувало. Нелегально діяла Стара Громада, в яку входили професори університету, викладачі гімназій, культурні та громадські діячі, серед яких виділялись В.Б. Антонович, П.Г. Житецький, В.П. Науменко, М.В. Лисенко, К.П. Михальчук та ін.¹⁶ Група українських діячів і молоді гуртувалась коло редакції “Киевской старини”¹⁷. Загалом наприкінці 80-х років XIX ст. українське громадське життя переживало час активізації і піднесення, пошуків і кристалізації нової української політичної програми, відмінної від “культурницької” діяльності старшого покоління українофілів. У Києві діяли численні гуртки української молоді, що працювали над самоосвітою, підготовкою популярних видань для народу, для шкільної освіти, об'єднували молодих поетів і початкуючих письменників тощо. У цих гуртках формувались кадри майбутньої української інтелігенції, яка відіграла таку важливу роль наприкінці 90-х років XIX ст. – на початку XX ст.¹⁸

Михайло Грушевський був зарахований студентом університету і з дивовижним для оточуючих запалом поринув у навчання, скрупульозно і докладно виконуючі всі вимоги і вказівки викладачів. Його педантичність і ретельність навіть породжували серед однокурсників підозру у кар'єризмі. Зосереджений на внутрішніх переживаннях і шукаючи розради та опори у вірі, студент Грушевський не привертав до себе уваги однокурсників, котрі, навпаки, більше зусиль приділяли громадським справам, беручи участь у різноманітних гуртках, як українських, так і народницьких російських. Як згадував про той час А. Маршинський, Михайло на перших курсах був для них “загадкою”: він “вчився як ніхто... професори по черзі бачили в ньому свого наступника – через що й лютували потім декотрі за його ніби зраду”. Про “українство” Грушевського студенти здогадувались після того, як стало відомо про його оповідання у збірнику “Степ”. Але він залишався для них недоступним. Юнака бачили по дорозі до університету і зауважували, “як він завжди побожно здіймав шапку й хрестився перед Володимирським храмом”.¹⁹

Перші два курси Михайло Грушевський присвятив вивченню програмних предметів, студіюючи грецьку і латину. Відрадою для студента були два семінари, які провадили

20 Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. – К., 1890. – 34 с. (окрема відбитка). У рецензії на роботу київський історик П.В. Голубовський відзначав значення праці Грушевського, який подав стислий, але емний образ колонізації степових теренів України на підставі опублікованого актового матеріалу. “Труд г. Грушевского читается с большим интересом и легкостью, а по тщательности обработки материалов и полноте, с которой автор исчерпывает вопрос, представляет собой приятное явление в русской исторической литературе”, – писав рецензент (Киевская старина. – 1890. – Т. XXX. – С. 334).

21 ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. I. – Спр. 100. – Арк. 1–13.

професори Ф.Я. Фортинський із загальної історії та В.Б. Антонович з давньої російської історії. Але у активну семінарську роботу Михайло включився з осені 1887 р. (II курс). У 1887/88 р. він підготував дві роботи у названих семінарах. У семінарі В.Б. Антоновича юнак опрацював тему про південноруські господарські замки в середині XVI ст., яку завершив рефератом, прочитаним того ж року на семінарі. З реферату вийшла стаття, котра у 1890 р. була надрукована у “Известиях Киевского университета” і дістала схвальний відгук київського наукового середовища²⁰.

У другому семінарі він напевно підготував реферат “Древности”, частина якого збереглася. У рефераті, присвяченому ставленню до залишених матеріальних і духовних цінностей та їх використанню сучасниками, він розглянув різні погляди на утворення і роль держави у житті людської громади (суспільства)²¹. На жаль, повний текст реферату не вдалося розшукати.

Разом з тим психологічне пригнічення постійно давалося взнаки. Дещо згодом, 1 січня 1892 р. Михайло писав про те, що у 1887–1888 роках у нього не раз вишикало бажання податися у чепці, яке особливо яскраво відчувалося на Пасху 1888 р. А 21 серпня 1892 р. він записав у щоденнику: “Сі п[е]рші 2–3 роки університетські, роки найбільшого аскетизму здаюцця мині чимсь дуже давнім. Бог его зна; мині недавно приходила думка про те, що чи й крізіс той був на користь, тільки – принаймні?”. Щоденник сповнений думок про суперечність, що буквально краяла серце студента Грушевського: служіння Богу чи активна громадська діяльність заради покращання життя власного народу і всіх людей. Віра дає йому можливість знайти гуманний християнський ідеал. Але буденне життя постійно нагадує про величезну відстань між ідеалом і реальністю; він відчуває сильний потяг до поширення християнського ідеалу. Декілька разів у щоденнику з’являються слова про те, що “так хочецця правди, так хочецця праці, не слави, не втіхи, а тільки пройти б свій вік сином правди і в сяєві правди нарешті втопитись в тім моім безкраїм” (1 листопада 1888 р.). Тема громадської діяльності, як і в гімназійні роки, зосереджена на піднесенні свідомості і гідності українського народу. Він неодноразово пише про невідпорне бажання працювати “загля народу свого, загля освіти і правди” (21 лютого 1892 р.), а

перебуваючи у Москві для роботи в архівах, він 16 лютого 1892 р. записав власний вірш:

“Тільки того б бажав би, щоб в рідній землі
не загинуть без сліду, без плоду,

Щоб придбати як більше добра гля неї, щоб
так сяк полагоди́ть шкоду.

Тільки б того бажав, щоб в щасливий той
час, як минуть ці невольницькі муки,

І на рідній землі запанують у нас наші вільні
щасливі онуки,

Пригадали б і вас, хто боровсь і страждав і
по світу без втіху тинявся,

Як Мойсей Ханаану тіх днів виглядав і
вмерати в неволі зостався...”

Прагнення приносити користь своєю
працею і небажання виділятися, щоб не нара-
жати на випробування своє марнолюбство,
складало зміст внутрішньої колізії студента
Грушевського. Але, враховуючи енергію,
працелюбність і працездатність юнака, можна
було передбачити, що такий стан самозречення
і замкнутості не міг тривати довго. Молодому
дослідникові потрібна аудиторія.

З кінця 1887 р. зростає його наукова актив-
ність, а у 1888 р. через діячів Старої Громади
налагоджуються зв'язки Грушевського з га-
лицькими виданнями, зокрема часописом
“Правда”, що видавався у Львові^{21а}. У 1888 р.
у часописі з'явилися дві його рецензії (в тому
числі одна спільна з І.Я. Франком), пов'язані
із студіями над слов'янською проблематикою
у семінарі Ф.Я. Фортинського. Перша була
присвячена розбору праці Первольфа про
слов'янську ідею в літературі. У ній україн-
ський студент зауважує, що “слов'янська ідея”
виникає у XV–XVI ст., коли “зібрались при-
води для духовного і політичного розвитку і
зносини стали дужчі і частіші”. Але з того
часу виявились і панслов'янські політичні
прагнення спочатку з боку Польщі, а потім
Росії (з кінця XVII ст.). Вони нехтували інте-
ресами інших слов'янських народів, в тому
числі українського. Водночас у цих народів
виявились стремління зберегти як загально-
слов'янську мову, так і національну іден-
тичність²².

Друга рецензія (спільно з І.Я. Франком,
який дописав дві останні сторінки) розглядала
працю польського літератора М. Здзеховського
(Урсин), котрий, розбираючи характерні ознаки
слов'янських народів, намагався приписати їм
вроджені ідеї “містичного патріотизму” і
“месіанства”, що покликані відродити євро-

21а Докл. див.: Зашкільняк Л. О.
Грушевський і Галичина
(до приїзду у Львів 1894 р.) //
Михайло Грушевський і
львівська історична школа. –
Нью-Йорк; Львів, 1995. –
С. 114–137.

22 Гр. – III-ч [Грушевський М.]
Первольф. Славяне, их взаимные
отношения и связи. Т. II.
Славянская идея в литературе
XVIII в. – Варшава, 1888 //
Правда. – Львів, 1888. – Т. I. –
С. 136–142. Часопис “Правда”
був відновлений за ініціативою
О.Я. Кониського, який і був
фактичним редактором його,
хоча проживав у Києві. Через
Кониського Грушевський і
пересилав свої статті в “Правду”. –
Грушевський М. Памяти
Олександра Кониського //
Записки НТШ. – Львів, 1901. –
Т. XXXIX. – С. 5–6.

пейський світ. М. Грушевський головну увагу зосередив на критиці поглядів автора, який приписував “апатію і месіанізм” творчості Т.Г. Шевченка і, отже, всьому українському народові. Рецензент рішуче заперечив наявність цих рис у Шевченка, підкресливши його практичний, демократичний, християнський світогляд, котрий закликав до життя і діяльності, боротьби проти зла тощо. “Месіанізм і месіанський патріотизм”, – зазначав М. Грушевський, – більш властиві польській і російській (“слов’янофіли”) національній літературі, які засновувались на “національному аристократизмі” і зверхності стосовно інших слов’янських народів”. Жорстоко критикує Урсіна І.Я. Франко, дописуючи, що автор зійшов з наукових позицій і виступає як “ігнорант і шовініст”²³.

²³ Г. і Ф. [Грушевський М., Франко І.] Урсин. Очерки из психологии славянского племени. Славянофилы. – Спб., 1887 // Правда. – Львів, 1888. – Т. I. – С. 203–207.

Слід зазначити, що ідеї слов’янської спільності і єдності ще з гімназійальних часів цікавили Грушевського. У “Споминах” він писав, що після прочитання історії слов’янських літератур Пипіна і Спасовича захопився ідеєю слов’янської солідарності, котра відіграла величезну роль у пробудженні національного життя у ХІХ ст. “Слов’янське братство виростало до чогось подібного до релігії і будило в мене емоції подібні до релігійних”²⁴, – писав він. Але вже тоді 17-річний юнак (розбираючи статтю Пипіна “Літературний панславізм”) у своєму щоденнику рішуче заперечував розуміння “слов’янської єдності” в дусі російського панславізму, підкреслював своєрідність інших слов’янських народів та їх прагнення до розвитку власної культури²⁵.

²⁴ Київ. – 1988. – № 12. – С. 122.

²⁵ Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 20–21.

Слов’янська тема і надалі цікавила Грушевського, їй він присвятив чмало рецензій, статей, публіцистики. Будучи магістрантом Київського університету (про це нижче), у 1893 р. він надрукував у львівській “Правді” критичну замітку “Нова критика неославянофілства”, в якій подав образ еволюції російської слов’янофільської ідеології і її переродження в неославізм, що прагнув обґрунтувати виняткову роль Росії серед інших слов’янських і неслов’янських народів необхідністю збереження існуючих консервативних підстав імперії. М. Грушевський зробив влучне спостереження, що ідея своєрідності національного життя у російських слов’янофілів була “зіпсована думкою, що оригінальність національності виникає з її народного духа”. У

26 Хлопець М. [Грушевський М.].
Нова критика
неославянофільства // Правда. –
Львів, 1893. – Т. XIX. – С. 564–
568. Більш докладно погляди
Грушевського на слов'янське
питання висвітлені у ст.:
Зашкільняк Л.О. Славистика
в науковій спадщині та
історіософії М.С. Грушевського //
Проблеми слов'янознавства. –
Львів, 1994. – Вип. 46.

27 Центральний державний
історичний архів України
у Львові (далі – ЦДІАУЛ). –
Ф. 401. – Оп. I. – Спр. 57. –
Арк. 131). Хоча слід зауважити,
що М. Грушевський на той час
мав декілька ще недрукованих
ранніх творів, наприклад,
“Остання кутя” (1884),
“Св. Апостол Петро у турмі”
(1885), “Унтерохіцер Трохим
Скавучак” (1885), “Добра жінка”
(1886). Усі вони збереглися у
ЦДІАУЛ (Ф. 401. – Оп. I. –
Спр. 57–58).

28 Рукопис казки “Старий терен”:
ЦДІАУЛ. – Ф. 401. – Оп. I. –
Спр. 57. – Арк. 70–84. Текст
датований 21 січня 1888 р. і 26
грудня 1890 р.

29 Збереглися: оповідання
автобіографічного плану про
гінназіальні роки, без назви,
датоване 11–19 червня 1888 р.;
“Перехожі” – 1–2 липня 1888 р.
“План” – 29 липня – 4 серпня
1888 р.; ще одне історичне
оповідання з українського життя
початку XVIII ст., без назви – 11
серпня 1888 р. (ЦДІАУЛ. – Ф.
401. – Оп. I. – Спр. 57–58).

результаті виникає “месіанізм”, котрий веде до
“виключности, хоче показати, що свій народ
має зовсім окремі, незвичайні ознаки, котрі
далеко ліпші, важніші...” “Справжній націо-
налізм, – підкреслював історик, – повинен бути
щиро демократичний, – ... подібно до того як
ми považаємо права особистості і гидуємо
рабством...”²⁶

Рубіж 1887–1888 рр. став до певної міри
переломним у психологічному стані студента
Грушевського. Він ніби почав відходити від
аскетичного оцепеніння і жага активної
роботи, діяльності починає брати гору. Але цей
процес відбувається поступово. Після вступу
до університету юнак тривалий час не
повертався до своїх літературних занять. У
березні 1887 р. він відповів відмовою на пропо-
зицію укладача херсонського збірника “Степ”
Д.В. Марковича дати якісь нові художні твори
для публікації. “Дуже радію, що закликаєте
мене до другої книжки й за велику честь то
собі маю, але ж на лихо собі на те закликання
не можу чим добрим обізватись”²⁷.

У січні 1888 р. Михайло одним духом напи-
сав казку “Старий терен”²⁸. У щоденнику дещо
пізніше він записав, що думка про оповідання
зародилася у 1885 чи 1886 році, коли, лежачи
у гімназіальному лазареті, дивився на кактус;
він “хтів виразити в єму ідею за “целесо-
образність страданій” (27 листопада 1890 р.).

Справжній перелом відбувся, однак, влітку
1888 р. під час чергового приїзду до батьків у
Владикавказ, куди він регулярно подавався на
Різдво, Пасху і літні канікули. Тут з червня по
серпень він написав декілька оповідань, які
проте ніколи не були надруковані²⁹.

16 серпня він починає провадити щоден-
ник, котрий не полишає майже до виїзду у
Львів 1894 р. Повернувшись до Києва, 4 верес-
ня 1888 р., записує у щоденнику: “Вчора я за-
снув, зовсім не помолившись; прокинувся, але
полінувався й заснув знову; щось до молитви
я став дуже лінивий, хладний та сухий, неже
оце через те, що я постановив не кидати
мірської праці?” (виділення наше. – Л.З.). А 17
вересня 1888 р. у щоденнику з’явився симпто-
матичний запис: “Сьогодні мині скінчилося 22
роки; я зранку став пригадувати своє минуле,
як воно забулося; Тихліської історії наче й не
було зо мною; добре те, що я не жалкую за ме-
далею й новою не бажаю, навіть і не думаю про
неї... Але лихо те, що я забув ті зарокі бути
смиреним, не гордитись, не лізти наперед,

зароки, котрі давав я тоді. Тщеслав'є – от де моя змія лота, вона мені серце ссе, прожени її Боже!”

Подолавши психологічну кризу, М. Грушевський ще тривалий час переживав внутрішню боротьбу, виливаючи свої сумніви на сторінки щоденника. Водночас слід зауважити, що глибока релігійність цих років вчинила могутній вплив на світогляд майбутнього вченого і громадського діяча. Християнські норми моралі міцно утвердились у його свідомості. 4 вересня 1888 р. українські громадівські кола Києва запропонували Грушевському подати якусь свою літературну працю для публікації. У нього виникли сумніви щодо співробітництва, і він записує у зошиті: “Якби я колись міг видавати на свій кшталт (або хто иньший видавав, усе еднаково). Єго мо[ж]на було б наменувать Християнське слово й подписать: Основанія... иногө никтоже может положить паче лежащаго, еже есть Ии[сус] Хр[ис]тос...”.

З вересня 1888 р. Михайло Грушевський починає брати участь у роботі українських громадівських організацій. Важко сказати до якого гуртка він спочатку належав. Щоденник дає підстави припускати, що вже тоді Михайло бував у О.Я. Кониського, через якого познайомився з членами українського гуртка з київської духовної семінарії. Про це свідчить коло знайомих, в якому він тоді обертався – В.І. Самійленко, Ф. Матушевський, Л.П. Скочковський та ін., а також листи двоюрідного брата Григорія Івановича Грушевського, який 1888 р. закінчив київську семінарію, до Михайла, в яких він дякує за “українську освіту”, згадує про участь у цьому також О.Я. Кониського та інших людей з його оточення³⁰.

Зв'язки Михайла з українським середовищем Києва були широкими – тут і зустрічі з В.Б. Антоновичем, І.С. Нечуй-Левицьким, В.Н. Вовком-Карачевським, М.В. Лисенком, і з членами молодіжних гуртків – К. Арабаджиним, А. Синявським тощо. Поступово Грушевський здобув у громадівських колах поважний авторитет і висунувся на фактичного керівника української семінарської громади (наприкінці 80-х – на початку 90-х років XIX ст.).

З третього курсу (1888/89 н. р.) на історично-філологічному факультеті розпочалась спеціалізація. Михайло з самого початку бажав спеціалізуватись у В.Б. Антоновича, однак “гордість” перешкождала йому просити

30 ЦДАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 1–7, 19–21 і ін. Про роль О.Я. Кониського у згуртуванні української молоді писав О. Лотоцький: Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1. – С. 63–64. Можна припустити, що з Кониським Михайло Грушевський познайомився через молодих семінаристів або через студентів університету, зокрема В. Самійленка, А. Синявського та ін., а не з допомогою В.Б. Антоновича, як це пише М.Д. Антонович (Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський // Український історик. – 1984. – Т. XXI. – № 1–4. – С. 48).

31 Кожного року історично-філологічний факультет затверджував декілька тем, які пропонувались для виконання кращим студентам. У разі позитивного відгуку рецензентів представлена робота

М. ГРУШЕВСЬКИЙ ЩОДЕННИК

нагороджувалась золотою (і срібною) медаллю, а сама праця отримувала право друкуватися в "Університетських известиях". У 1888/89 н.р. на факультеті було висунуто 4 теми на медаль: 1. "Риторика Аристотеля". Аналіз і переклад з коментарями; 2. Критичний аналіз "Основних начал" Герберта Спенсера; 3. Історія Київського князівства від смерті Ярослава до кінця XIV ст.; 4. Тідрен-сага.
Див.: Університетские известия. – К., 1890. – № 1. – С. 25–26.

32 Можна припустити, що В.Б. Антонович запропонував Грушевському до вибору дві теми: історію Київської землі в XI–XIV ст. і Барське староство у XIV–XVII ст. Див. запис в щоденнику за 19. II. 1889 р.

33 Реферат ніколи не друкувався, зберігається у ЦДІАУК: Ф. 1235. – Оп. I. – Спр. 101. – Арк. 1–39.

34 Там же. – Арк. 41–68. Реферат був виконаний у першому семестрі III курсу під керівництвом В.С. Іконникова і мав на меті спробувати свої сили у джерелознавчому аналізі. Вивчення і публікація В.І. Ульяновським чистовика реферату, що зберігся у матеріалах В.С. Іконникова, засвідчили високий фаховий рівень студента III курсу університету. – Див.: Ульяновський В.І. Незнана рання праця М.С. Грушевського з русистики та джерелознавства // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 263–279.

35 [Грушевський М.]. Українська шляхта в XVI–XVII ст. // Правда. – Львів, 1889. – Т. III. – Вип. VII. – С. 67–71. До речі, ця робота не потрапила до бібліографії праць М.І. Грушевського. Про своє авторство він згадує у рецензії про нові видання Київської археографічної комісії (Правда. – Львів, 1891. – Т. III. – Вип. VIII. – С. 310).

науковій опіки у іменитого професора (про це він записує у щоденнику 8 грудня 1888 р.). Проте через декілька днів (13 грудня) Грушевський прийшов на першу серйозну розмову до Антоновича, очевидно за його запрошенням. Враження від цієї розмови було величезне, бо у щоденнику з'явився запис: "... Він балакав приязно й широко, нічого він міні такого незвичайного не сказав, а проте міні стало веселіше..." (13 грудня 1888 р.). Від цього часу зустрічі досвідченого і початкуючого істориків стають частими, складається творче співробітництво, яке багато заважило на подальшій долі останнього.

Як кращого студента на році Михайла намовляли взятись за підготовку наукової роботи на медаль³¹. Але він вперто відмовлявся. Однак після тривалих розмов з Антоновичем і певних коливань щодо вибору теми Грушевський 19 лютого 1889 р. наважується припустити до написання праці на медаль на тему "Історія Київського князівства від смерті Ярослава до кінця XIV ст.", яку запропонував В.Б. Антонович³². Тема виникла з наукової програми Антоновича, яка передбачала докладне вивчення історії давньоруських земель в період розпаду на окремі князівства і яка послідовно здійснювалась його учнями (М.П. Дашкевич, М.В. Довнар-Запольський, П.В. Голубовський та ін.).

Розпочинаючи роботу над новою темою, Михайло не полишив інших своїх зацікавлень. Навесні 1889 р. він завершує реферат "Гельмгольд і його "Слов'янська Хроніка", присвячений аналізу історичного твору саксонського священника XII ст. Гельмгольда, який є одним з джерел до історії західних слов'ян³³. Багато зусиль доклав студент до опрацювання реферату "Роспись вещам боярина Н.И. Романова и представленныя ею бытовья данныя", який давав уявлення про побут і життя російського дворянства і народу у середині XVII ст.³⁴

Крім того він опублікував у бібліографічних замітках львівського часопису "Правда" два наукові огляди. Перший був присвячений аналізу двох публікацій українського історика М. Стороженка – монографії "Западно-русские провинциальные сеймики во второй половине XVII в." (К., 1888) та публікації документів з цієї ж теми у "Архиве Юго-Западной России" (Ч. II. Т. 2. К., 1888)³⁵. Молодий історик відзначав, що матеріали шля-

³⁶ М.С.Г. [Грушевський М.].
Українські жиди // Правда. –
Львів, 1889. – Т. V (т. IV). –
Вип. X. – С. 27–40.

хетських сеймиків показують українське походження переважної частини шляхти в Україні, котра у гонитві за шляхетськими привілеями зрадила власний народ і традиції.

Другий огляд торкався праць петербурзького історика Д. Бершадського з історії євреїв в Україні. Рецензент досить докладно окреслив умови появи і проживання євреїв в українських землях з найдавніших часів до сучасності. Він стверджував, що “єврейське питання” було породжене тими суспільно-політичними умовами, які складались у Речі Посполитій, а потім у Росії, і ставили перед єврейськими громадами проблеми щодо виживання³⁶.

Поступово все більша увага студента зосереджується на підготовці історії Київщини. Його не залишають традиційні сумніви щодо обраного “мирського” шляху, який він прагне поєднати з “служінням Богу”, з християнською мораллю. Виїзд на Кавказ в кінці червня 1889 р. і відпочинок разом з родиною у Залізноводську сприяли поліпшенню настрою молодого історика і зосередженню уваги на підготовці нарису з історії Київської землі. Праця поглинає майже весь його час. За звичкою, що виробилась в останні роки, він постійно примушує себе до праці. 21 липня він записує у щоденнику, що “вчора задав собі маленьку епитимію за те, що не дочитав і заснув; сьогодні вночі прокинувся о третій годині і вичитав”. А 29 липня Михайло пише, що “вечорами сон пройшов і я тепер сижу роблю до 12 [години] й більше й робниця по ночі легко і наче добре”.

Робота забирає багато сил і часу. Він навіть припинив провадити щоденник, що з ним бувало під час особливо напруженої наукової праці. З листа батька до сина в жовтні 1889 р. ясно, що Михайло багато працює і батько хвалить його за сумлінність, обіцяє повну фінансову підтримку наступних студій³⁷.

На межі 1889–1890 років обставини, а можливо й проста перевтома знову заважають на психічному стані молодой людини. 30 березня 1890 р. у щоденнику з’являються нові уповання на Бога, песимістичні роздуми, навіть думки про смерть, яких не можуть розвіяти згадки про наукову роботу. Незважаючи на це перша половина 1890 р. пройшла за підготовкою праці на медаль і до випускних іспитів. Робота настільки забрала у нього сил і часу, що за винятком коротенької анотації книжечок з української літератури, виданих у Росії, він у

³⁷ ЦДАУК. – Ф. 1235. – Оп. I. –
Спр. 276. – Арк. 24–24 зв.

38 Правда. – Львів, 1890. – Т. П. – Вип. V. – С. 85–87, 168.

39 Міяковський В. До біографії... С. 119.

40 Там само.

41 Там само. – С. 120.

42 Копія диплому М. Грушевського про закінчення Київського університету опублікована: Гирич І. Архів М. Грушевського // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 32.

43 Міяковський В. До біографії... С. 120.

44 Саму працю про Київщину М. Грушевський остаточно завершив (певне після деяких зауважень з боку В.Б. Антоновича) 29 жовтня 1890 р., про що зробив відповідний запис у щоденнику 30 жовтня ("Вчора дописав перед обідом останню главу, дуже зрадів з того powodu...").

45 За університетським статутом Російської імперії 1884 р. той, хто отримував ступінь магістра, міг бути приват-доцентом з правом викладати у вищій школі лише окремі, здебільшого факультативні курси. Для здобуття професури потрібно було мати другий науковий ступінь – доктора наук (Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. – СПб., 1887. – Т. IV: 1884. – С. 468–469; Иванов А.Е. Высшая школа в России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991. – С. 211).

1890 р. нічого не надрукував у галицьких виданнях³⁸. Наприкінці серпня 1890 р. праця про Київ була закінчена і лишилося скласти частину випускних державних іспитів.

Випускні іспити були тяжким випробуванням для студентів; вони мусли складати їх з травня по кінець вересня. Вимоги встановлювались високі. Досить сказати, що з 15 кандидатів, допущених до державних іспитів, успішно склали їх лише 9³⁹. Збереглася спеціальна заява ("прошення") М. Грушевського до ректора університету від 26 квітня 1890 р. з проханням допустити до "испытаний" перед державною екзаменаційною комісією. Тут він повідомляв ректора, що залічив 8 семестрів, докладав "свідощтво про поведінку" (!), квитанцію про внесок 20 крб. у касу університету, автобіографію латинською мовою (!), "останній твір" під заголовком "Южно-русские господарские замки в половине XVI в.", чотири реферати (!) латинською мовою⁴⁰.

Іспити М. Грушевський складав у два етапи: з 5 по 28 травня 1890 р. – із загальної історії, церковної історії, російської історії та історії слов'ян; з 1 по 22 вересня т.р. – письмові іспити з латинської та грецької філології, з римської та грецької історії, з історії мистецтв та філософії⁴¹. З усіх предметів Грушевський отримав оцінки "весьма удовлетворительно", тобто "відмінно", що дало йому можливість отримати диплом 1-го ступеня, який давав право претендувати на здобуття першого вченого ступеня – магістра наук⁴². У загальних підсумках роботи екзаменаційної комісії її голова на історично-філологічному факультеті професор класичної філології Казанського університету Д.Ф. Беляєв з особливим захопленням писав про М. Грушевського, як такого, що виявив "видатні пізнання і здібності" і заслуговує залишення при університеті "в якості професорського стипендіата"⁴³.

25 вересня 1890 р. Михайло Грушевський одержав диплома Київського університету Св. Володимира. Його велика праця на медаль ще чекала своєї оцінки⁴⁴. Постало питання, що робити далі? Згідно з статутом університету 1884 р. Грушевський мав всі підстави залишитись при університеті "для приготування до професорського звання", тобто бути зарахованим у магістерію (подібна до нинішньої аспірантури), мета перебування в якій – здобуття першого вченого ступеня – магістра⁴⁵. У прагненні стати магістрантом його підтри-

мували ряд видатних професорів факультету і, в першу чергу, його головний наставник В.Б. Антонович. Думка останнього була для Михайла особливо вагомюю. 26 вересня в квартирі Антоновича між випускником і професором відбулась розмова, яка навела молодого дослідника на рішення добиватись вступу у магістерію. У щоденнику Михайло так передав цю розмову: "... Трохи ніяково вийшло, коли я сказав, що попереду не думав за те, щоб добувати ступени, він (Антонович – Л.З.) одказав: даремне, коли в[и] зроду до сего призначені... Потім балакали за магістерію; спасибі ему, дрібно виложив. Високо підняв міні він дух і надав енергії" (27 вересня 1890 р.). У розмовах із знайомими Грушевському наполегливо радили залишатись в університеті. 7 жовтня він ще раз радився у цій справі з О.Я. Кониським, – своїм ідейним наставником, – який відказав, що "се було [би] преступление, коли б я одказався..."

Питання про зарахування в магістерію постало в перші дні по одержанні ним диплому згідно з пропозицією голови екзаменаційної комісії Д.Ф. Беляєва. Однак вирішення його затяглось на довгий строк, оскільки воно залежало від міністра освіти. Зборам факультету і раді університету довелося тричі звертатися до міністра, за посередництвом попечителя Київського навчального округу, з відповідним клопотанням. Вперше його було подано в жовтні, а в листопаді 1890 р. Рада університету двічі спрямовувала міністру клопотання – 3 і 28 листопада⁴⁶.

Проте, 4 січня 1891 р. попечитель Київського навчального округу поінформував ректора Ф.Я. Фортинського, що міністр освіти не визнав за можливе задовольнити клопотання університету про залишення Грушевського для приготування до професорського звання – з огляду на брак коштів⁴⁷.

Про рішення міністра Михайлові стало відомо в січні 1891 р., коли він разом з батьками перебував у с. Сестринівці (Бердичівського уїзду Київщини) у діда Захара Опокова. Ця новина навіяла на нього неабиякий смуток, що відбився у щоденникових записках (25 січня). Але батько, заспокоюючи сина, пообіцяв дати йому гроші для продовження наукової роботи, яку він не припиняв ані на день після закінчення університету⁴⁸.

4 лютого 1891 р. засідання факультету, заслухавши ректора, ухвалило повторити

⁴⁶ Державний архів м. Києва. – Ф.16 (Київський університет). – Оп. 465. – Спр. 1028. – Арк. 3.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ 26 вересня 1890 р., наступного дня після отримання диплому Михайло записав: "Оддыхання мого стало тільки на півтора дня: уже вчора забажалося робити й докучило тиняться".

⁴⁹ Держархів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1028. – Арк. 1, зв. 2, 29 зв. – 30.

⁵⁰ Там само. – Арк. 65 зв. – 66.

⁵¹ Стипендія професорського стипендіата становила близько 600 крб. на рік. Після завершення часу магістерії (квітень 1893 р.) за клопотання факультету і з дозволу міністра Грушевському продовжили виплату стипендії ще на півроку, до середини жовтня 1893 р. (Держархів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1043. – Арк. 74 зв.).

⁵² Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. I. – С. 64–66.

клопотання, наголошуючи на одержанні Грушевським золотої медалі за наукову працю, і просити в разі неможливості призначення державної стипендії залишити його при університеті без неї. Ця постанова була підтверджена на засіданні факультету 9 березня у зв'язку з поданням Антоновича про необхідність відновлення клопотання перед міністром⁴⁹.

Рада університету підтримала рішення факультету. Друга відповідь міністра була позитивною. 7 травня 1891 р. професори факультету заслухали повідомлення ректора про згоду міністра залишити Грушевського при університеті для приготування його до професорського звання по кафедрі російської історії з призначенням стипендії з спеціальних коштів університету. Тут же було доручено В.Б. Антоновичу і В.С. Іконникову керувати роботою магістранта⁵⁰. 8 травня Михайло зустрів ректора і той привітав його з зарахуванням до магістерії.

Таким чином, справа із залишенням в університеті тягнулась понад півроку. Сама магістерія тривала два роки і повинна була закінчитись у квітні 1893 р.⁵¹ Цей час надавався для завершення і захисту магістерської дисертації.

Закінчення університету збіглося із зростанням громадської активності Михайла Грушевського. Його контакти із українською семінарською громадою переросли у тісне співробітництво. О. Лотоцький згадував, що останні 2–3 роки перед від'їздом до Львова Грушевський був фактичним керівником семінарської громади⁵². З щоденника Грушевського видно, що 14 вересня 1890 р. він зустрічався з представниками семінарської громади і обіцяв їм продовжити співпрацю. Але потім у нього виникли сумніви (“чи добре брати усе на себе... потім тут єсть такі генеральські думки, од котрих оборони мене Боже!”). Проте вже наступного дня (15 вересня) він пише, що думає про те, як “впорядкувати семінарію”, а 21, 22 вересня і в наступні дні подає скупу інформацію про роботу семінарської громади, якою він почав керувати (“ввечері ходив до сем[інарії], там пробув до одинадцяти...”, “ввечері знову пройшло добре – приязно, згодливо...” тощо).

8 листопада 1890 р. Михайло разом з бабцею вийшов до батьків у Владикавказ, де пробув до 6 лютого 1891 р., після чого повернувся у

⁵³ Збереглась чернетка оповідання без назви, датованого 1 січня 1891 р. (ЦШАУЛ. – Ф. 401. – Оп. I. – Спр. 57. – Арк. 49–62). Грушевський поправляє оповідання “Остання кутя”, написане у 1884 р., а також “Старий терен” (1888).

⁵⁴ Після переїзду у Київ Анна Платонівна Ямпольська брала активну участь в українському громадському русі. За свідченням О. Лотоцького, вона не відрізнялась особливими талантами, але була відданою українській справі, “наче б виткана з чистого альтруїзму”; вона опікувалась О.Я. Кониським в останні роки його життя (помер 1900 р.), їй він доручив свій заповіт і рукописи (Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. I. – С. 203–204).

Київ. У Владикавказі молодий історик трохи відпочиває, відвідуючи концерти і театральні вистави, переймається сімейними справами, зокрема долею своєї сестри Галі (Ганни Грушевської–Шамрай), брата Олександра, пише нові оповідання і поправляє старі⁵³. Одночасно він читає періодику, наукову літературу. На той час припадає зближення Михайла з Анною Ямпольською, сестрою свого однокласника по Тифліській гімназії Володі Ямпольського. З нею веде жваве листування (вона проживала з батьками – вихідцями з України – в Тифлісі, аж поки у 1891 р. не переїхала до Києва) і схиляє до “української справи”⁵⁴. У травні 1891 р. Михайло Грушевський мав думку свататись до неї, але весілля сестри Галі з В. Шамраєм (14 червня) змусило відкласти ці плани, до яких він вже більше не повертався.

У Владикавказі з листів В.Б. Антоновича і В.Н. Вовка-Карачевського Грушевський дізнався про те, що його робота про Київщину отримала золоту медаль (18 грудня 1890 р.). Звістка потішила його, а ще більше привітний лист від Антоновича; у щоденнику він записав – “дай Боже, щоб справдилися добрі надії, щоб бути добрим робітником Богу і народові”.

6 лютого М. Грушевський виїхав у Київ, щоб тут довести до кінця справу з друкуванням “Історії Київської землі”. Приємною новиною було для нього те, що вона вже друкується в “Університетских известиях” (11 лютого 1891 р.). З цього часу Михайло постійно працює над поправками тексту праці, яка публікувалась в “Університетских известиях” (1891 рік, №№ 3, 4, 6, 7, 9, 10, 11). Одночасно окремий уривок цієї праці під назвою “Вольнський вопрос 1097–1102 гг.” був опублікований у “Киевской старине” (1891. – Т. XXXIII. – С. 32–55, 259–272). Дні молодого історика заповнені роботою в архіві і бібліотеці, виправленням друкарських коректур, працею у семінарській громаді. 23 лютого В.Б. Антонович вперше завіз з Грушевським розмову про українську кафедру у Львівському університеті, яку було вирішено відкрити у зв’язку із польсько-українським порозумінням в Галичині, що започаткувало політику т.зв. “нової ери”, біля джерел якої стояли В.Б. Антонович і О. Барвінський (24 лютого 1891 р.). Тоді, як видається, вже йшлося про майбутнє призначення Грушевського керівником новостворюваної кафедри; обидва історики із за-

доволенням сприйняли звістку про появу ще одного осередка української культури і науки.

З весни 1891 р. Михайло все частіше відвідує квартиру В.Н. Вовка-Карачевського, відомого українофіла, у якого часто збирались члени різних українських громад, в тому числі семінарської. З цією родиною у Михайла складаються тісні стосунки, зокрема з старшою дочкою Вовка-Карачевського – Марією Василівною, до якої він пробував невдало свататись у травні 1893 р. (див. щоденникові записи цього періоду).

Перші півроку перебування у магістерії Грушевський багато зусиль доклав на доробку і друкування "Історії Київської землі". Паралельно з друком в "Университетских известиях" автор продублював видання своєї праці (відповідно до складеного у друкарні набору) окремою книгою, перші примірники якої вийшли з друкарні В. Завадського наприкінці жовтня 1891 р. (щоденник 26 жовтня 1891 р.)⁵⁵. Книжка справила поважний вплив на наукове середовище. У великій рецензії київського історика П.В.Голубовського зазначалось чимало наукових проблем, піднесених у монографії, серед яких він звернув увагу на змалювання "удільно-вічового" (земельно-громадського) устрою і його протиставлення князівсько-дружинній організації і, в зв'язку з тим, заперечення поширеної в російській історіографії тези про запусітіння Київської землі після татарської навали, яке Грушевський пов'язував лише з усуненням князівсько-дружинного устрою. Останню тезу історик продовжував послідовно розвивати і в наступних своїх працях, розділяючи народно-громадський і князівсько-дружинний устрої і протиставляючи громадську і державну організації. Рецензент високо оцінював працю молодого історика і бажав йому дальших творчих успіхів⁵⁶.

Схвальний відгук на монографію подав також відомий російський історик І.П. Філевич, зауважившч, що М. Грушевський належить до тих дослідників, які негативно оцінюють князівсько-дружинний устрій і віддають перевагу громадсько-земельному. Одночасно він підкреслював, що молодий автор, який тільки що залишив студентську лаву, виявив "серйозні знання і критичні конструктивні здібності, самостійну думку"⁵⁷.

Рецензія іншого російського історика П.Милокова, хоча й схвально оцінювала працю

⁵⁵ Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1991. – 520 с.

⁵⁶ П.Г. [Голубовський П.В.]. Грушевский М. Очерк истории Киевской земли... // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVIII. – С. 431–438.

⁵⁷ Филевич И.П. Обзор главнейших сочинений и статей по западнорусской истории за 1891 год // Славянское обозрение. – Спб., 1892. – Т. 1. – С. 418–421.

⁵⁸ Русская мысль. – 1893. –
Кн. 3. – С. 188–122. Огляд був
поданий без авторства.

молодого історика, але відзначала, що її автор є поміркованим прихильником “українофільської теорії” стосовно розвитку південно-руських земель у давній період, згідно з якою не було перерви у проміжку між Київською державою і литовським періодом. Рецензент закидав також абстрактне звинувачення у “нестачі дослідження у власному сенсі”, “недостатній розробці фактів”⁵⁸.

З кінця 1890 р. Грушевський поступово втягувався у роботу над новою темою. Очевидно десь з кінця вересня В.Б. Антонович запропонував молодому досліднику взятись за опрацювання історії Барського староства. Вище вже згадувалося про те, що збираючись писати працю на медаль, Михайло мав певні вагання щодо теми: Київщина чи Барщина? Виконавши першу, він має намір зосередитись на другій темі. 30 вересня 1890 р. у щоденнику з’явився побіжний запис, що у розмові з працівником Київського Центрального архіву, відомим українським істориком (учнем В.Б. Антоновича) І.М. Каманіним “балакали за Бар”. У архіві власне зберігалися матеріали з історії Барського староства і над ними розпочав роботу молодий дослідник.

Тема Барського староства виникла у В.Б. Антоновича у зв’язку із його давнім інтересом до історії т.зв. околичної, тобто служилої землевласницької дрібної шляхти в Україні XV–XVIII ст. Ця шляхта приваблювала вченого відданістю українським національним традиціям, участю у визвольних змаганнях середини XVII ст. Ще у 1860-х роках В.Б. Антонович опублікував том документів з ґрунтовною вступною статтею про околичну шляхту Овруцького повіту Київського воєводства XV–XVIII ст.⁵⁹ З часом увагу історика привернуло і вогнище околичної шляхти у Барському старостві Подільського воєводства. 19 листопада 1878 р. у виступі на засіданні Київського історичного товариства Нестора-літописця при обговоренні реферату М.Ф.Владимирського-Буданова В.Б. Антонович звернув увагу на те, що у Барському старостві після його переходу у Польську корону (середина XV ст.) серед шляхти поширилась козацька полкова адміністрація⁶⁰.

З осені 1890 р. М. Грушевський серйозно зайнявся пошуком документів до історії Барського староства у Київському Центральному архіві. Праця йшла не так легко. У дослідника постійно виникали сумніви щодо

⁵⁹ АЮЗР. – К., 1867. – Часть IV:
Акты о происхождении
шляхетских родов в Юго-
Западной России. – Т. I.

⁶⁰ Чтения в историческом
обществе Нестора Летописца
(далі – ЧИОНЛ). – К., 1888. –
Кн. 2. – Отдел I. – С. 90.

61 ЦДАУК. – Ф. 1235. – Оп. I. –
Спр. 114.

62 Там само. – Спр. 273. – Арк.
33–33 зв.

63 Про це Грушевський
повідомляє у звіті про перше
півріччя перебування у магістерії
(Держархів м. Києва. – Ф. 16. –
Оп. 465. – Спр. 1035. – Арк. 65).

64 Згодом А.Ю. Ролле переказав
М. Грушевському, що посідає
у себе документи з архіву
Гурського і з ними можна
ознайомитися. Але на той час
Михайло нагромадив вже
величезну кількість документів.
1896 р. у Львові вийшла праця
сина Ролле – Міхала, заснована
на архіві Гурського (Rolle M.
Z przeszłości. Okręg Rowski.
Starostwo Barskie (do r. 1774). –
Lwów, 1896), а в 1903 р. в
Кракові окремою книгою було
видано документи цього архіву –
Pobóg-Górski W. Powiat
Mohylowski gubernii Podolskiej. –
Kraków, 1903.

можливості документального опрацювання
теми. Пошукова робота у київському архіві (як
і в інших архівосховищах) акуратно занотову-
вались ним у окремому зошиті⁶¹. Цей зошит
дає можливість встановити, що магістрант зосе-
редився на уважному вивченні книг барської
юрисдикції (старостинського або замкового
суду) XVIII ст. і барського магістрату, кам'я-
нецьких земських книг XVI–XVIII ст., згодом –
кам'янецьких і летичівських гродських книг
XVII–XVIII ст.

У другій половині травня 1891 р. Грушев-
ський здійснив поїздку по Поділля, щоб
оглянути територію колишнього Барського
староства: відвідав Бар, Кам'янець-Подільсь-
кий, Бакоту, Могилів-Подільський⁶². Під час
поїздки йому вдалося встановити контакти з
місцевими любителями старовини, священи-
ками. Через подільський епархіальний статис-
тичний комітет він розіслав священикам
колишніх барських околиць програму для
збирання відомостей про місцеву шляхту⁶³. На
жаль, поїздка не принесла нових суттєвих
матеріалів, окрім особистих вражень. Тільки
зустріч у Кам'янці із знаним польським пись-
менником та істориком А.Ю. Ролле – автором
численних розвідок і оповідань з подільської
минушини XV–XVIII ст. (писав і друкував під
псевдонімом “доктор Antoni J.”), котрий дав
декілька бібліографічних порад та пообіцяв
“приступ” до приватного архіву В. Гурського
в с. Катюжанх, де, начебто, переховувався
багатий матеріал до історії Барського старо-
ства, – виявилась корисною для історика. Однак
скористатись архівом не вдалось⁶⁴.

У червні 1891 р. Грушевський виїхав у Вла-
дикавказ, де взяв участь у весіллі сестри Галі
(Ганни) з військовим Віктором Шамраєм. Після
цього Михайло розпочав клопотання про пере-
ведення чоловіка сестри з Кавказу до Києва,
використовуючи знайомства В.Б. Антоновича
(зокрема з прихильним до українців команду-
вачем Київського військового округу, відомим
російським воєначальником і теоретиком
військової справи М.І. Драгомировим). 12
липня вчений повернувся у Київ і знову пори-
нув у наукову та громадську роботу. Поза нею
він багато буває в гостях у київських грома-
дівців. Відвідини відволікають його від роботи,
нервують. 2 серпня він записав у щоденнику,
що “усі оці путешествія страшенно мене
бентежать, трохи Богу не молосся, щоб ніхто
не зачіпав”.

⁶⁵ М.Г. [Грушевський М.].
Рец. на: Dr. Antoni J. [Rolle].
Opowiadania historyczne. Seria
siódma. Lwów, 1891 // Киевская
старина. – К., 1891. – Т. XXXIV. –
С. 157-158; Його ж. Рец. на:
Dr. L. Finkel. Okopy Świętej
Trójcy, dwa epizody z dziejów
Polski. Lwów, 1889 // Там же. –
С. 159–160.

⁶⁶ Правда. – Львів, 1891. – Т. III.
– Вип. VIII. – С. 309–312; Т. IV. –
Вип. XII. – С. 368–374.

⁶⁷ Держархів м. Києва. – Ф. 16. –
Оп. 465. – Спр. 1035. – Арк. 66.

Крім основної роботи, М. Грушевський не закидав рецензійно-бібліографічних справ. У 1891 р. були надруковані дві невеликі його рецензії у “Киевской старине” з приводу праць польських істориків А.Ю. Ролле і Л. Фінкеля⁶⁵. Він відзначав добре володіння польськими авторами історичними джерелами, які мають безпосереднє відношення до історії українських земель. Майже одночасно Грушевський надрукував у львівському часописі “Правда” обширний огляд нових видань Київської археографічної комісії (АЮЗР, ч. V, т. II, вип. 1–2. – К., 1890, а також ч. VII, т. 2. – К., 1890), присвячених переписам єврейського населення в Україні у XVIII ст. і заселенню українських земель у XVI ст. (підготували І.М. Каманін і М.Ф. Владимирський-Буданов). Обидва видання були високо оцінені молодим дослідником. Особливу увагу він приділив другому виданню, у якому зібрані документи про колонізацію степових земель України у XV-XVI ст. Вони показували, що колонізація йшла з повною перевагою українського етнічного елементу. Ще один важливий момент полягав у тому, що колонізація здійснювалась двома шляхами: стихійна “вільна колонізація” козацтва пізніше зіткнулась з “пансько-державною” колонізацією, і це зіткнення не могло не призвести до козацьких повстань⁶⁶.

Восени 1891 р. сталися дві події, які суттєво вплинули на подальшу роботу магістранта. З вересня на квартиру до Грушевського вперше прийшов В.Б. Антонович і вони провели, за висловом молодого історика, “приємний вечір”: “напились чаю й побалакали – про мої роботи; [Антонович] похвалив дуже 5 главу (історії Київської землі – Л.З.), балакали за Барщину й він сказав, щоб написати записку гля Комісії про видання” (4 вересня 1891 р.). Йшлося про можливість публікації документів з історії Барського староства, яких нагромадилась значна кількість. У піврічному звіті про перебування в магістерії від 6 листопада того ж року Михайло Грушевський записав: “В інтересах більшої обгрунтованості своїх висновків щодо виучуваних питань мені було б бажано видати збірник найбільш цікавих документів відносно історії й суспільного устрою Барського староства, приєднавши до нього своє дослідження (виділення наше – Л.З.). Значне число документів уже виписано з актових книг, і я докладу всіх старань в пошукові коштів для їх видання”⁶⁷. Не гаячи часу, магістрант уже 8 лис-

⁶⁸ Історіографія Київської археографічної комісії обширна, згадаємо тільки одну з останніх праць: Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. – К., 1993.

⁶⁹ ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. I. – Спр. 28. – Арк. 1–3 зв.

топада мав з цього приводу розмову з головою Київської археографічної комісії М.Ф. Владимирським-Будановим⁶⁸. Останній запропонував претенденту подати у комісію “записку” з обґрунтуванням необхідності видання збірника документів (19 листопада 1891 р.).

21 листопада така записка була виготовлена і подана. Чернетка її збереглась. У ній говорилось, що документальний матеріал зайняв би 25–30 друкованих аркушів і торкався б шляхетського населення, його станового, економічного та ін. становища (тобто як 2-й том IV-ої частини АЮЗР). Передмова могла б включати дослідження з історії Барського староства або “екстракт” дослідження одного з вузлових питань цієї теми⁶⁹. Комісія прихильно поставилась до пропозиції магістранта, і 28 листопада він вже знав про її рішення друкувати документи.

Однак це рішення накладало на Грушевського велику відповідальність, тому що вимагало величезних зусиль і відтягувало у часі справу написання магістерської дисертації. Інтереси видання документів вимагали доопрацювання матеріалів в архівах Москви і Варшави. Саме цим і був змушений займатись у 1892 р. професорський стипендіат.

Друга справа, котра позначилась на дальшій роботі магістранта, торкалась пропозиції поїхати плановану кафедру загальної історії у Львівському університеті. Можна припустити, що перша розмова з цього приводу з Грушевським відбулась на квартирі у історика і археолога К.М. Мельник 1 жовтня 1891 р. У щоденнику Михайло записав: “Важно те, що поставлено мою професуру дуже рішуче, аж міні се було прикро, тим більше, що заздалегідь се не було обмірковано. Хочу за се балакати сьогодні з В[олодимиром] Б[оніфатійовичем Антоновичем]” (2 жовтня 1891 р.). Через кілька днів така розмова відбулась і співбесідники “вийшли зовсім солідарні” (6 жовтня 1891 р.). Пропозиція з кафедрою потішила амбіції молодого дослідника. 21 січня 1892 р. він записав у щоденнику, що “дуже вже вона (справа з кафедрою – Л.З.) міні далася в тямки”, а 24 січня – “... надокучила міні та кафедра, все лізе в голову”.

У Галичині протягом тривалого часу розраховували на приїзд у Львів В.Б. Антоновича⁷⁰. Проте останній відмовився, пославшись на вік і стан здоров’я, запропонувавши замість себе М.С. Грушевського, і через певний час

⁷⁰ Барвінський О. Заснування катедри історії України в Львівському університеті // Записки НТШ. – Львів, 1925. – Т. 141–143. – С. 8–9; Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова // Діло. – Львів, 1898. – Ч. 127.

⁷¹ Барвінський О. Заснування... С. 13.

⁷² ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 1.

⁷³ Темі доповідей М.С. Грушевського на засіданнях товариства Нестора-літописця: 24 листопада 1891 р. – “Етнографічні дані про барську шляхту” (ЧИОНЛ. – 1892. – Кн. 6. – Отд. I. – С. 15–16), 17 жовтня 1893 р. – “До питання про організацію управління й суду в Подільській землі у XIV–XV ст.” (ЧИОНЛ. – 1894. – Кн. 8. – Отд. I. – С. 15–16), 20 лютого 1894 р. – “Про деякі форми шляхетського землеволодіння в Південно-Західній Русі” (ЧИОНЛ. – 1895. – Кн. 9. – Отд. I. – С. 13–14), 11 вересня 1894 р. – “Організація старостинського й околичного управління в Барському старостві XVIII ст.” (ЧИОНЛ. – 1895. – Кн. 9. – Отд. I. – С. 34–35).

⁷⁴ Грушевський М. Барская околичная шляхта до конца XVIII в. Етнографический очерк // Киевская старина. – К., 1892. – Т. XXXVI. – С. 260–277.

молодий історик отримав офіційну пропозицію очолити кафедру. У грудні 1893 р. у Києві побував відомий галицький громадсько-політичний діяч О. Барвінський, який мав розмову з обома істориками. За його словами Антонович, представляючи Михайла, говорив: “Поручаю вам мого найкращого учня, котрий відповість усяким вимаганням”⁷¹.

Авторитет М. Грушевського у науковому середовищі постійно зростає і восени 1891 р. він почав відвідувати засідання Київського історичного товариства Нестора-літописця, дійсним членом якого його обрали 19 травня 1891 р.⁷² З цього часу і до середини 1894 р. він зробив чотири наукові доповіді на засіданнях товариства, усі пов’язані з темою дисертації⁷³.

Багато часу забирали у магістранта обов’язки керівника семінарської громади. До психологічних переживань тоді додаються нові – у зв’язку з голодом, який поширився в Російській імперії через неврожай 1891 р.; молода людина поривалась переказати усі гроші, отримані від батька, на голодуючих. Моральні муки, котрі продовжувались майже весь 1892 р., заважали науковій праці. Він постійно ставить одне і те ж питання: “З одного боку тяжко міні помислити, що єсть так багато голодних, а я буду вживати гроши на книжки”; з другого боку приходять думки, що “зрікшися грошей, я не міг би працювати добре, і міні тяжко і нудно” (16 листопада 1891 р.). З цього приводу він навіть говорив з духовними особами, які порадили продовжувати наукові студії, робити свою справу.

Восени 1891 р. Михайло написав і незабаром надрукував три окремі праці. У жовтні-грудні він підготував першу спробу підходу до теми магістерської дисертації – статтю про барську околичну шляхту у XVI–XVIII ст., зосередившись на її етнографічних особливостях. Проаналізувавши чимало джерел і літератури, автор констатував, що, незважаючи на різні спроби полонізації, ця шляхта аж до кінця XVIII ст. зберігала “туземний” (український) характер і тому значною мірою поповнювала козацькі маси у XVI–XVII ст., брала участь у визвольному русі⁷⁴. Він настільки вичерпно висвітлив питання, якому була присвячена стаття, що відмовився від включення цього аспекту у магістерську дисертацію.

Майже одночасно магістрант працював над статтею для першого тому “Записок Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка”, котрий

⁷⁵ Історія з перетворенням літературно-громадського Товариства ім. Т.Г. Шевченка в науковий осередок прослідкована у працях К. Студинського, М. Возняка та інших (Студинський К. Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка // Записки НТШ. – Львів, 1929. – Т. 150. † С. IX–XVIII; Возняк М. Ол. Кониський і перші томи “Записок” (з додатком його листів до Дмитрофана Дикарева) // Записки НТШ. – Львів, 1929. – Т. 150. – С. 339–389). У 1889 р. О.Я. Кониський виступив з ініціативою перетворення Товариства в наукове, яке б стало осередком розвитку української науки. Переломним моментом у розвитку товариства повинно було стати видання I-го тому “Записок НТШ”. Але у 1890 р. і 1891 р. зібрати матеріали для нього не вдалось. Це сталось лише на початку 1892 р.

⁷⁶ Сергієнко М. [Грушевський М.]. Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці // Записки НТШ. – Львів, 1892. – Т. I. – С. 1–28.

⁷⁷ Хлопець [Грушевський М.]. Нова розправа про українську шляхту // Правда. – Львів, 1892. – Т. XII. – Вип. 35. – С. 63–64; Вип. 36. – С. 185–192.

повинен був вийти у 1892 р.⁷⁵ Стаття була незабаром закінчена і нею відкривався I-й том “Записок НТШ” (М. Грушевський видрукував статтю під псевдонімом М. Сергієнко). Це була праця, яка викликала тривалу дискусію в українській історіографії⁷⁶. Продовжуючи розвивати концепцію історії Київської Русі, намальовану попередньо в “Нарисі історії Київської землі”, М. Грушевський намальовував боротьбу двох суспільних чинників у давній Русі – земельної громади і князівсько-дружинного устрою. Як приклад такого протистояння він наводить т.зв. справу “болохівських князів” у середині XIII ст., котрі виступили проти підпорядкування галицько-волинському князю Данилу Романовичу, вважаючи за краще залишитись під контролем татар, які не втручались у справи громади, а вимагали лише сплати данини. Майбутні дослідження показали, що трактування “болохівців” як громадського руху не вичерпувало проблеми, оскільки йшлося про політику осадництва і підтримки татарського населення в українських землях.

Окрему замітку Грушевський присвятив аналізу праці українського історика О. Єфименко “Українська шляхта і її доля”⁷⁷. Саму працю рецензент назвав “талановитою”, підкреслював докладне змалювання у ній процесів формування нової служилої української шляхти XVII–XVIII ст., котра походила з козацької старшини і особливо дбала про свої соціально-економічні привілеї, здобування земель і багатств. Аналізуючи монографічне дослідження, Грушевський розвинув власні думки. Зокрема, він дещо романтично підкреслював, що національно-визвольна війна середини XVII ст. запровадила “найдемократичніший громадський устрій”, який фактично скасовував становість суспільства. Але далші невдачі української демократії виникли через брак у народу “громадського і політичного виховання, освіти й свідомості”; а тогочасна українська інтелігенція, вихована на шляхетській ідеології, не могла зрозуміти прагнень народу; вона була здатна побудувати лише “копію Речі Посполитої”. І тоді, – пише Грушевський, – народ виступив проти власної інтелігенції (шляхти), чим скористались сусіди України – Москва, Польща і Туреччина. Боячись орієнтації української шляхти на Польщу (де для шляхти були найбільші привілеї!), народ під керівництвом “пройди-

світів і кар'єристів” сам “ліз у пашу Москві”, яка вміла “часами грати на демократичних потягах народу”, прикриваючи цією грою стремління до грубої централізації. Розбіжність між “народом” і “старшиною” була у повній мірі використана московськими царями і, особливо, Петром І. Результатом було те, що старшина у боротьбі за автономію України залишилась без ґрунту (народу), а народ – без заступників. На відміну від О. Єфименко, Грушевський більшу вину за такий стан речей покладав на українську старшину, котра не змогла подолати свої еґоїстичні (соціальні) інтереси в ім'я національних (народних).

У другій половині грудня Михайло за звичаєм виїхав у Владикавказ до батьків, щоб разом з ними провести різдвяні свята і зустріти новий рік. Тут він продовжував роботу над статтями, читав літературу для складання магістерських іспитів. Часами, для відпочинку відвідував театральні вистави і концерти, із задоволенням читав оповідання Ч. Діккенса (“по правді трохи не плачучи”).

Місяць пройшов у спокійній праці і спілкуванні з рідними. А на початку лютого 1892 р. Михайло виїхав до Москви для опрацювання матеріалів московських архівів. У Москві він побував у Архіві Міністерства юстиції, де збереглись книги Литовської метрики. Лише декілька разів довелося побувати у архіві Міністерства закордонних справ. Спочатку здалося, що робити там йому нема чого, та й атмосфера цього архіву (“дуже вже там парадно все”) не заохочувала до відвідувань. Але перед самим від'їздом з Москви вчепий виявив у подільських матеріалах барські документи і тому затримався ще на один день.

Грушевський багато часу присвятив відвідуванню московських церков і навіть ознайомився з віддаленою від Москви Троїце-Сергієвою лаврою. Опікувався ним у Москві переважно М.М. Оглоблін – історик і архівіст, родом з Києва, випускник Київської духовної академії, який переїхав до Москви. Між ними часто відбувались розмови і суперечки з приводу українського питання, які з часом набридли Михайлові. У щоденнику він коротко записав, що “як я почав казати за М[оск]ву – не погодились; очевидячки він добре закліматизувався” (10 лютого 1892 р.). Побував Грушевський у театрах і мистецьких виставках. У Москві він познайомився з деякими російськими істориками – В.О. Ейнгорном, В.А. Уля-

ницьким, О.О. Кізеветтером та іншими. 11 березня Михайло дав у архіві Міністерства юстиції прощальний обід, на якому “пили за київську школу взагалі й за школу Антоновича, й за мене, що дав вперше цілу картину Київщини й т.п.” (11 березня 1892 р.).

У Москві Михайло Грушевський багато роздумував над особливостями свого характеру, і ці роздуми докладно описував у щоденнику. “Я часто і навіть у сю годину міркую собі, що я над міру чоловік нещасливий, що я ніколи не маю спокою, не кажучи вже про щасття, що я завше тягну час свій як раб, як наймит, котрий тільки тоді може почувати себе більш менч спокійно, як забуде своє становище, як то зо мною буває у праці, – записує він. – ... В мені завше наче сидить ворог, котрого я боюся; коли я зроблю що добре, я боюся, що він присікаєця й буде вимагати мимо волі моєї ще й ще, й я не можу оборонитися од его; я почуваю себе безсилим, немощним перед ім” (21 лютого 1892 р.).

15 березня Грушевський повернувся до Києва, але пробув там не довго (8 днів), після чого виїхав до діда у Сестринівку, де йому добре працювалось напередодні складання магістерських іспитів. Через місяць він повернувся у Київ, щоб інтенсифікувати підготовку до іспитових випробувань, відновити роботу у семінарській громаді.

Першим був призначений на травень іспит з російської історії. Для нього Грушевський разом з М.П. Василенком (істориком і відомим у майбутньому громадсько-політичним діячем) “виготовили програму”, котру підписав, очевидно, В.Б. Антонович (24 квітня 1892 р.)⁷⁸.

20 травня Михайло склав магістерський іспит з російської історії з оцінкою “весьма удовлетворительно”⁷⁹. У щоденнику він записав: “Взагалі я своїм екзаменом був дуже незадоволений, хоча й був спокійний; був він 3/4 [години] – з 7 1/2 й до 8 1/4 [години]. Антон[ович] догнав мене коло [будинку] Вовків й сказав, що було блистательно і усі “в восторгі”; пішли вкупі до Вовків, там просідали до 12 [години], багато пили за новоросійського історика, В[олодимир] Б[оніфатійович] сподівався, що з часом я буду у отакій же повазі як і він і т.п.” (22 травня 1892 р.).

Наприкінці травня магістрант виїхав у Варшаву для опрацювання архівних матеріалів по дисертації. Тут він працював у Головному архіві, де в книгах Коронної метрики виявив

⁷⁸ Ще 22 березня 1892 р. Грушевський звернувся до декана історично-філологічного факультету з проханням допустити його до складання іспитів, передусім – іспиту з російської історії в другій половині травня (Держархів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1035. – Арк. 57 зв. – 58).

⁷⁹ Екзаменаторами були В.Б. Антонович і В.С. Іконников. Грушевський відповів на такі питання: 1) Історіографія удільно-вічового періоду; 2) Карамзін, його історія і діяльність (Держархів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1039. – Арк. 1–2).

багато цінних документів, які доручив копіювати “перепищикам” і потім отримувати поштою з Варшави. У Варшаві Михайло був під опікою відомого польського історика, дослідника середньовічної України А. Яблоновського, до котрого його, напевно, адресував В.Б. Антонович. Разом із старшим польським колегою Михайло ознайомився з Варшавою і прилеглими до неї історичними місцями, побував у театрах і на виставках.

З Варшави магістрант вертався до Києва через Вільнюс. Сюди він заїхав на кілька днів, сподіваючись, мабуть, відшукати матеріали до дисертації. Але сподівання не справдилися, і він повернувся до Києва. Літо 1892 р. Михайло провів в місті і Сестринівці, не маючи можливості виїхати до батьків у Владикавказ через епідемію холери, що поширилась на півдні Російської імперії. Тому він плідно працює над обробкою зібраних документів, підготовкою до наступних магістерських іспитів. Тривале перебування в “улюбленій Сестринівці” навіває нові філософські роздуми. Але в них вже менше струмлять песимістично-релігійні мотиви. Нарешті ввечері 6 серпня він робить важливий запис, який свідчить про поступове звільнення від багатьох сумнівів і гризот: “Я думав вертаючись і, вернувшись, що тра, оскільки можна менше, піддаватися своєму малодушію й аскетичному формалізму, що тра як більше щирости й свободи моральної, вдачі нелицемірної, а щирої й вільної до добра й любовної праці для людей!”.

З вересня 1892 р. життя Грушевського стало особливо напруженим. Готуючи до друку барські документи, дослідник зрозумів, що вкласти навіть найголовніші з них у один том не вдасться. Наприкінці вересня йому вдалось домовитися з М.Ф. Владимирським-Будановим про видання документів у 2-х томах (29 вересня 1892 р.). А на початку жовтня Михайло склав у друкарню матеріали першого тому. Через кілька днів звітти почали надходити гранки (“коректура”) набору, з якими історик змушений був тяжко працювати протягом тривалого часу. Паралельно продовжувалась підготовка і складання магістерських іспитів, робота у семінарській громаді тощо. Особливого напруження життя досягло в листопаді–грудні 1892 р., коли він припинив провадити щоденник. Згадуючи ці часи у січні 1893 р., Михайло пише про них як про “лихі” (1 січня 1893 р.). Такими вони були не тільки

80 Були присутні всі професори факультету, екзаменатор – М. Бубнов; Питання: 1) Розвиток афінського державного устрою в VII і VI ст. до Р.Х.; 2) Організація Італії в III ст. до Р.Х. (Держархів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1039. – Арк. 3 зв. – 4).

81 Там само. – Арк. 5 зв. – 6. Питання були наступні: 1) Діяльність папи Григорія Великого; 2) Державний устрій Австрії.

82 Там само. – Арк. 7 зв. – 8. Екзаменатора в протоколі не названо, припускаємо це був професор Д.І. Пихно, питання: 1) Про капітал і паперові гроші; 2) Вчення Адама Сміта.

83 Там само. – Арк. 9–16 зв.

84 Там само. – Спр. 1043. – Арк. 3 зв. – 4.

85 Сергієнко М. [Грушевський М.]. Для ювілею Івана Котляревського. *Desederata // Записки НТШ.* – Львів, 1893. – Т. II. – С. 147–161.

через навалу роботи, але й у зв'язку із незадоволенням з приводу складання магістерських іспитів.

21 жовтня 1892 р. магістрант склав іспит з давньої історії з оцінкою “удовлетворительно”, що було сильним ударом по його амбіціях⁸⁰. 12 грудня – з історії середніх віків і нової історії – “весьма удовлетворительно” і “удовлетворительно”⁸¹. 17 грудня – з політичної економії – “удовлетворительно”⁸². 18 і 19 грудня він подав дві письмові роботи з проблематики вічного устрою Давньої Русі: 1) Ставлення віча до князівської влади в удільний період руської історії; 2) Давньоруська князівська рада та її наступні видозміни. Обидві роботи Антонович та Іконников оцінили на “удовлетворительно”⁸³. На засіданні факультету 28 січня 1893 р. було заслухано інформацію декана про магістерські іспити Грушевського і визнано останнього таким, що їх склав⁸⁴.

Як і в попередні роки, в кінці грудня 1892 р. Михайло виїхав до батьків у Владикавказ і там намагався знайти розраду від перевтоми. Родинне оточення сприяло відпочинку і заспокоєнню, але робота не припинялася ані на день. У Владикавказі було написано статтю до ювілею І.П. Котляревського, в якій були накреслені завдання істориків і літераторів по вивченню суспільно-політичних і культурних умов, в яких розпочалась і тривала творчість родоначальника нової української літератури. Автор дорікав українським дослідникам, що вони надто захоплювались окремими особами, забуваючи про те громадське тло, на якому розгорталась їх творчість. Без з'ясування цих обставин не можна вести мову про формування національної самосвідомості і культурного розвитку⁸⁵.

19 лютого Грушевський повернувся до Києва, але життєві обставини склались так, що різні справи і події відволікали магістранта від роботи над дисертацією. Серед них була хвороба сестри Галі, яка перебувала на лікуванні у Києві, смерть Василя Никодимовича Вовка-Карачевського (24 лютого), з родиною якого Михайло здружився від 1891 р. і продовжував опікуватись ще певний час після смерті голови сім'ї. Він навіть зробив спробу одружитись з його дочкою Марією Василівною, але з невідомих причин це весілля не відбулось. Працювати науково доводилось лише уривками. Тому 8 березня у щоденнику з'явився запис: “Решту [часу] просидів дома – спасибі ніхто не

перешкожав і я, поробивши над докум[ен- тальними] книжками своїми, почитавши Лінниченка, нарешті почув, що увіхожу знову в сферу наукову; тепер би тільки часу, часу, часу!”.

Наприкінці 1892 – на початку 1893 р. Михайло підготував декілька статей для львівської “Правди”, які незабаром були видруковані. У невеликій за обсягом рецензії він зупинився на останніх творах російського письменника М. Лескова, в одному з яких (оповідання “Імпровізатори”) письменник змалював український народ як темний і примітивний, нездатний до розуміння високих матерій. На жаль, констатував рецензент, це не вина Лескова, а відгомін тих думок, що поширені серед російської інтелігенції, яка, незважаючи на появу останнім часом української літератури, культурних здобутків і науки, вперто не хоче знати цього народу, дивиться на нього як на “меншого брата” і на матеріал для “обрусення”⁸⁶.

Ще одна рецензія була присвячена зібранню праць П. Житецького про українські народні думи, надрукованих протягом року у “Киевской старине” і випущених окремою книжкою⁸⁷. Народні думи, зібрані Житецьким, засвідчували, на думку Грушевського, високий стан освіти і культури в Україні в минулі часи, а сама книжка була “коштовним здобутком нашої етнографічної літератури”.

Навесні 1893 р. у львівському “Ділі” було видруковано уривки з монографії М. Грушевського “Нариси історії Київської землі” у перекладі Н. Вахнянина⁸⁸.

Друк документів Барського староства добігав до кінця, а в друкарню не поступила передмова до тому, тобто властиво початкова частина дисертації. Тільки 7 травня 1893 р. у щоденнику з’явився запис про те, що вчора (6 травня) Грушевський приступив до написання дисертації. Але в кінці травня робота була перервана: Михайло виїхав у нову мандрівку по Поділля, яка виявилась нетривалою. У кінці червня він виїхав у Владикавказ до батьків. Невдачі в особистому житті відбилися на нервовій системі молодого людини, він потребував відпочинку і заспокоєння. Напевно тому в серпні Михайло побував у Одесі, повернувшись до Києва лише 4 вересня, хоча, як сам пише “настрою духового свого не поладнав здаєця” (8 вересня 1893 р.). Тільки тепер йому вдалось серйозно взятись за передмову до доку-

⁸⁶ Хлопець [Грушевський М.]. Дріб’язок з російського письменства // Правда. – Львів, 1893. – Т. XVI. – Вип. 47. – С. 120–122.

⁸⁷ Хлопець [Грушевський М.]. П. Житецький. Мысли о народных малорусских думах. – К., 1893 // Правда. – Львів, 1893. – Т. XVII. – Вип. 51. – С. 293–296.

⁸⁸ Н.В. Громадський устрій і побут Київської землі в періоді домонгольському (Дещо з наукової студії М. Грушевського) // Діло. – Львів, 1893. – Ч. 109–128.

89 АЮЗР. – К., 1893. – Ч. 8. – Т. I. Матеріали для історії місцевого управління в зв'язку з історією сословної організації. Акты Барского старства XV–XVI в. – 372 с.

90 Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету // Український історик. – 1986. – № 4. – С. 85–86.

91 Там само. – С. 86.

92 ЦДАУК. – Ф. 1235. – Оп. I. – Спр. 365. – Арк. 3–4.

93 Докладні обставини написання, видання і захисту дисертації М.С. Грушевським подані у післямові до репринтного перевидання “Барського старства”, написаній М.Г. Крикуном (Грушевський М. Барське старство. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 577–622).

ментів. У жовтні передмова частинами стала поступати у друкарню.

Наприкінці 1893 р. перший том збірника документів під заголовком “Акты Барского старства” разом з передмовою вийшов як початковий том нової – восьмої – серії “Архива Юго-Западной России”, названої “Матеріали з історії місцевого управління у зв’язку з історією станової організації”⁸⁹.

Другий том актів Барського старства і решту дисертації Грушевський мусив готувати до друку спішно, головним чином тому, що надходив час вирішення питання про зайняття ним новоствореної у Львівському університеті кафедри загальної історії з українською мовою викладання, по суті кафедри історії України. 27 березня 1894 р. з канцелярії австрійського міністра віросповідань і освіти фон Мадрискі на ім’я імператора Австро-Угорщини було надіслано звернення з проханням іменувати М. Грушевського професором кафедри загальної історії у Львівському університеті⁹⁰. Результатом цього звернення був підписаний імператором 11 квітня 1894 р. рескрипт, який номінував “стипендіата” М. Грушевського звичайним професором загальної історії Львівського університету з вступом у силу з 1 жовтня того ж року⁹¹.

У двох названих вище австрійських документах не йшлося про те, що Грушевський має прибути у Львівський університет з ступенем магістра. Але сам кандидат доклав у квітні-травні 1894 р. гарячкових зусиль для захисту магістерської дисертації, очевидно вважаючи, що прибуття у Львів та ще й на посаду звичайного професора (до того ж в такому молодому віці) без наукового ступеню не дозволило б йому здобути належний авторитет. Обмаль часу певно спричинилося до чергового припинення записів у щоденник.

30 квітня Грушевський звернувся у Київську археографічну комісію з проханням дозволити йому випустити окремою книгою передмови до першого і другого томів актів Барського старства (2-й том ще не вийшов з друку) під назвою “Барское старство, исторические очерки”, в кількості 150 примірників, щоб подати цю книгу до захисту як дисертацію⁹². Дозвіл комісії був даний. Це видно з того, що бажана монографія вийшла з друкарні блискавично швидко⁹³. Того ж дня вчений звернувся до ректора із заявою, в якій просив розглянути його працю “Барське старство” як

⁹⁴ Держархів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1051. – Арк. 9.

⁹⁵ Опис захисту-диспуту можна знайти в газеті “Киевлянин” (23 мая 1894 р.) і у спогадах О. Лотоцького, котрий був присутній на ньому (Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. I. – С. 182).

⁹⁶ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. I. – С. 183–184.

⁹⁷ Грушевский М. Барское старство. Исторические очерки (XV–XVIII в.). – К., 1894.

⁹⁸ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. II. Акты Барского старства XVII–XVIII вв. – К., 1894. – 498 с.

⁹⁹ ДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. I. – Спр. 480. – Арк. 4, 6.

¹⁰⁰ Там же. – Спр. 12. – Арк. 88.

дисертацію на здобуття ступеня магістра⁹⁴. Ректор дав хід заяві, і вона розглядалася на факультеті у встановленому порядку.

У рекордно стислі строки були подолані усі формальності, і 22 травня 1894 р. відбувся захист дисертації⁹⁵. Професори факультету одноголосно присудили Грушевському науковий ступінь “магістра російської історії”. Ввечері того ж дня в будинку, де проживав новоспечений магістр, відбулось вшанування його українськими колегами, на якому з привітаннями виступили В.Б. Антонович, О.Я. Кониський та інші⁹⁶. Через деякий час рада університету затвердила рішення факультету.

Ставши магістром, Грушевський потурбувався про те, щоб до 1 жовтня 1894 р. випустити окремою книгою своє дослідження в повному обсязі (на захист був поданий примірник з історією Барського старства до середини XVII ст.). У першій половині вересня монографія була видана⁹⁷.

Другий том актів Барського старства вийшов з друкарні десь влітку того ж року⁹⁸. Слід додати, що видання дослідження окремою книгою було приватною справою автора. М. Грушевський заплатив за видання монографії 124 крб. 69 коп.⁹⁹ Рахунок друкарні оплатив батько – Сергій Федорович¹⁰⁰. Видання документів було оплачене Київською археографічною комісією.

Праця про Барське старство була серйозним академічним дослідженням, покликаним зробити ґрунтовно-доказовими, переконливими різні аспекти вивчення минулого українських земель. Розгляд Барського старства, як єдиного територіального і адміністративного комплексу з XV до кінця XVIII ст., давав можливість докладно вивчити як шляхту, так і інші соціальні верстви місцевого населення, прослідкувати рухи і зміни устрою цього куточка українського Поділля. Найбільше уваги вчений приділив колонізаційним процесам, адміністративно-територіальному устрою, становичу шляхти та інших верств в динаміці їх змін та на загальноподільському тлі. Час, що минув після появи цієї праці Грушевського, переконливо довів: вона залишається унікальним дослідженням; нічого близького до неї в жанрі локально-регіональної історії (а саме в цьому жанрі її написано) дотеперішня історіографія не має, а вивчення питань, котрих він у ній

торкнувся, мало зрушилося з місця відтоді, як вона була видана. Нею Грушевський склав другий нелегкий іспит на наукову зрілість. Нею ж, разом з “Нарисом історії Київської землі”, було закладено міцний фундамент для дивовижно-стрімкого його злету як ученого.

Сам історик у “Автобіографії” згадував, що тема магістерської дисертації була “обрана нещасливо”: “прийшлося вложити масу праці, щоб зробити з неї щось відповідне, і хоч в результаті вийшла книга досить цінна (хоч і дуже спеціальна) з дуже мало обробленого поля суспільно-національної історії Поділля XIV–XVIII ст., але результати роботи розмірно до вложеної в неї праці були досить невеликі, і треба було великого завзяття, щоб не кинути своєї роботи серед дороги. Щоправда, дуже тверда школа архівальної роботи, яку я мусив для неї перебути – сотки переглянутих актових книг, робота в архівах Києва, Варшави, Москви не пішла в ліс і віддала свої услуги мені потім”¹⁰¹.

Таке скромне визнання, як видається, є переобтяженим спогадами про пережиті у 1886–1894 рр. дні напруженої виснажливої праці, котра вимучувала молодого дослідника фізично і нервово. Те, що він виконав за роки навчання в університеті (без врахування не надрукованих праць і белетристики), подивляється: дві великі монографії, два обширні томи документів, понад 20 статей та рецензій, маса іспитів і рефератів, напружена робота в громаді 1890–1894 рр. – все це вимагало колосальної мобілізації сил і не могло не залишити тяжкого осаду. Сьогодні можна сказати, що така самооцінка є несправедливою, дещо суб’єктивною та емоційною і не витримує “випробування часом”. З перспективи краще видно, що саме напружена праця принесла плідні результати як для формування прискіпливого і скрупульозного науковця, так і для доробку української історичної науки.

Після захисту дисертації М. Грушевський поряд із завершенням видавничих справ почав готуватися до лекцій у Львівському університеті. З його діяльністю в Галичині українська громада пов’язувала великі надії. Особливо радів О.Я. Кониський, який у листі до М. Дикарева від 19 квітня 1894 р. писав: “Порадійте нашій вельми важній новині: на кафедрі історії у Львові цісар 9 квітня затвердив звичайним професором Грушевського. Особисто для мене – се невимовно велика радість!

¹⁰¹ Грушевський М.
Автобіографія (1907). – С. 4.

102 Возняк М. Ол. Кониський і перші томи "Записок"...С. 375.

103 Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 11 (Барвінських). – Спр. 1026', п. 77. – Арк. 7–8. Листи М.Грушевського до О.Барвінського (I-ша частина) опубліковані нами – див.: "Не маю іншого інтереса більшого, як добро свого народу". Листи М.С.Грушевського до О.Г.Барвінського // Пам'ять століть. – К., 1996. –№2. – С. 71–87.

104 Там же, арк. 1–2.

От се той момент, з якого почнеться історія нашої національної освіти і культури..."¹⁰²

З весни 1894 р. М. Грушевський все більше уваги приділяв галицьким справам. Він розпочав активне листування з О. Барвінським, який займався підготовкою приїзду історика у Львів. У його листах бринить турбота про науковий рівень "Записок НТШ", для яких він пише масу матеріалів з бібліографії і наукової хроніки. Вчений висловлює занепокоєння у зв'язку із затримкою виходу 3-го і 4-го томів "Записок", тому що підготовлений для них матеріал може застаріти. Водночас М. Грушевський просить підписати своє прізвище лише під окремими своїми роботами, а решту подати з ініціалами "М.Г." або без підпису. Відмовляючись приїхати на 2-3 дні у травні-червні до Львова для виступу з доповіддю на засіданні НТШ (про це писав О. Барвінський), він занотує: "Дух бодр, а плоть немощна і вимагає відпочинку гля осеней роботи"¹⁰³.

Після захисту дисертації і полагодження справ з випуском 2-го тому барських документів М. Грушевський наприкінці червня виїхав до батьків у Владикавказ, де пробув до середини серпня, не припиняючи листування з О. Барвінським. На Кавказі він не полишив роботи над підготовкою все нових заміток для "Записок НТШ", прагнучи перетворити це видання у періодичний історичний журнал. Він наполягав на тому, щоб томи "Записок" виходили регулярно, нехай і меншим обсягом, обіцяв підготувати статтю про українську історіографію, декілька нових рецензій¹⁰⁴. Як це бувало раніше, поява нової мети або поля діяльності супроводжувались у нього бурхливим припливом енергії, запалу, підвищеною емоційністю. У листі до О. Барвінського з серпня 1894 р. М. Грушевський повідомляв, що мусить неодмінно перед виїздом у Львів заїхати у Київ, тому що там відбудуться збори громади, на яких йому слід бути.

У середині серпня М. Грушевський вже у Києві. Тут, за його словами, він закінчував деякі свої роботи й видання. А також взяв участь у зборах, які влаштувала київська громада у зв'язку з його від'їздом у Львів. Про ці збори їх учасник О. Лотоцький писав, що вони були "надзвичайно урочисті"¹⁰⁵. Виряджаючи молодого професора у Львів, київська громада, – за переказом О. Барвінського з листа О.Я. Кониського, – бажала, щоб він своєю діяльністю "плекав сі почування національної і культурної

105 Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. I. – С. 62.

¹⁰⁶ Барвінський О. Заснованне катедри... С. 16.

¹⁰⁷ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. – (Львів), 1894 – С. 10.

¹⁰⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. I. – С. 181–182.

єдності українського народу, щоби молоде покоління, а саме академічну молодь, а також і старших робітників згуртував для наукової праці і відвів її від пустих неосяжних мрій та заправив до реальної наукової роботи”¹⁰⁶.

20 вересня (ст. ст.) 1894 р. М.С. Грушевський прибув до Львова, а вже 30 вересня виступив перед студентами університету і українською громадськістю з вступною лекцією з давньої історії Русі, в якій виголосив головну тезу своєї історіософської концепції: провідною ідеєю історичного процесу є народ, народна маса, він “єсть і повинен бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єсть єдиний герой історії”¹⁰⁷. Розпочався новий, не менш сповнений працею період життя і творчості вченого та громадського діяча.

Завершуючи висвітлення “київського періоду” життя українського історика, хочеться кілька слів додати про Грушевського як людину. Вище відзначались особливості психологічного стану дослідника – студента і магістранта, – а також причини, які його викликали. На відміну від студентських років, коли юнак вимальовувався замкнутою, релігійною людиною (Маршинський, Синявський та ін.), на початку 90-х років його образ вже дещо інший. Ось як сприймав його тоді О. Лотоцький: “Виразно бачу у своїй пам’яті тогочасного Михайла Сергійовича. В глибокій задумі від його робив сумовите й навіть трохи суворе вражіння – з глибоким поглядом очей і вже тоді довгою бородою... Але як бував він серед людей, жива вдача його зразу відмінлялася: на обличчю у його світилась характерна його усмішка – і юмористично-іронічна і разом привітно-тепла; усмішка та живі іскорки в очах робили цілком натуральний м’який, напівжартовливий характер бесіди, тим непомітно скрашуючи “гірке зерно” часом сухого змісту розмови. Якого-небудь докторального тону... зовсім не було в його... То був щирий товариш, зо всіма рівний у своєму поступованню... Рухлива його вдача, що ніколи не задовольнялася самою кабінетною працею, давала себе тоді знати більше, ніж коли інше... Він утилізував кожен свою хвилину на наукову і літературну працю”¹⁰⁸.

У автобіографічних і мемуарних працях М.С. Грушевський ніде не згадував з якоюсь

теплотою Київський університет, з яким були пов'язані майже вісім років його молодого життя. Навпаки, він називав ці часи "сумними" ("Автобіографія. 1907. С. 2–3). Чи так було насправді? Нехай відповідь на це питання читачеві дадуть щоденник студента і магістранта, а також цей невеличкий нарис. Як би ми не намагалися підійти до оцінки "київського" періоду життя історика, незаперечним залишатиметься той факт, що саме тоді і саме в конкретному науковому середовищі Київського університету народився високопрофесійний вчений і талановитий дослідник минулого, який у своїй праці намагався органічно поєднувати наукову об'єктивність і глибоку повагу до власного народу.

Іменний покажчик

- Адельгейм – 207
Адельгейм Рафаїл – 207
Адельгейм Роберт – 207
Айналов Д.В. – 135, 137, 140
Алацський П.І. – 193
Андрієвський О.О. – 132, 201
Ангонович В.Б. – 12, 14, 24, 25, 32, 34, 35, 38, 44, 55, 56, 60, 61, 63, 65-73, 78, 81, 83, 91-94, 97-104, 110, 112, 113, 116, 126, 127, 129-132, 134-139, 141, 144, 145, 147, 148, 150, 151, 155, 157-159, 161-166, 168-170, 173-175, 180, 181, 185, 189-193, 202-207, 215, 216, 218, 219, 225, 226, 230, 231, 233-236, 238-241, 245-247, 250, 252
Ангонович В.І. – 166, 168
Ангонович М.Д. – 230
Арабажин К. – 17, 28, 33, 47, 57, 66, 68, 94, 111, 206, 230
- Багалій Д.І. – 81
Багрянородний Константин – 123
Байрон Д. – 24, 25
Бальцер О. – 195
Барвінський О. – 69, 111, 220, 236, 241, 242, 252, 253
Белей І. – 201
Бельовський А. – 155
Беляев Д.Ф. – 63, 65, 66, 233, 234
Беранже П.Ж. – 25
Бердяев С.О. – 161
Берло Г. – 225
Бершадський Д. – 232
Биковський Я.П. – 141
Білінський М. – 225
Білозерський В. – 196
Білокінь С.І. – 8
Біляшівський М. Ф. – 118, 126, 132
- Біршерт – 149
Бобжинський М. – 159
Богоцький – 106
Божук – 215
Бокль Г.Т. – 146-148
Бомарше П.О. – 25
Бона Сфорца д'Арагон – 216
Боровик В. – 163-165
Ботвиновський І. – 130
Брікнер О.Г. – 147
Бубнов М.М. – 127, 142, 191, 194, 247
Буданов – див. Владимирський-Буданов М.Ф.
Бунге М.Х. – 190
Бюлер Ф.А. – 155
- Вадновський – 83
Валицька Л.М. – 12
Вальнер – 210
Василенко М.П. – 163-165, 205, 217, 219, 245
Василь Арсенович – 206
Васюта – 161
Вахнянин Н. – 248
Вебер В.Е. – 194
Величко Г. – 207
Величко Самійло – 207
Верзилов А. – 57, 59, 60, 65, 68, 70, 101, 105, 127, 128, 141, 144
Виговський І. – 106
Винар Л. – 5, 6, 222, 249
Висоцький В. – 188, 215
Віктор – див. Шамрай В.
Вікторія, королева – 45
Вікторія Захарівна – див. Опокова В.З.
Вітовт – 133
Владимирський-Буданов М.Ф. – 99, 135, 138, 141, 143, 148, 161, 174, 191, 203, 215, 238, 240, 241, 246

- Вовк-Карачевська М.В. – 57, 59, 61, 65, 91, 94, 99, 106, 114, 128, 168, 193, 204, 206-212, 215, 237, 247
- Вовк-Карачевська М.Є. – 59, 167, 204, 207, 210, 213, 217
- Вовк-Карачевський В.В. – 59, 101, 105, 110-112, 118, 123, 125, 130, 134, 141-143, 166, 173, 202, 206-208, 218
- Вовк-Карачевський В.Н. – 57, 59, 71, 125, 130, 137, 163, 164, 193, 195, 197, 200, 204, 209, 213, 230, 236, 237, 247
- Вовк-Карачевські – 59, 61, 65, 67, 68, 70, 71, 73, 83, 91, 94, 95, 98, 99, 101, 103, 106, 110, 111, 113, 119, 127, 129, 133, 135, 137-139, 141-143, 145, 146, 148, 163-165, 167, 169, 171, 173, 175, 180, 190-195, 197, 201-212, 216, 217, 245
- Вовчок М. – 196, 207
- Возняк М. – 243, 252
- Володимир Боніфатійович – див. Антонович В.Б.
- Володимир Мономах – 54, 82, 104
- Володимир, отець – 119, 120, 128
- Гаврилов – 66
- Галин М. – 159, 165, 187, 225
- Галичко – 71
- Галя – див. Грушевська-Шамрай Г.С.
- Гарт Ф. Б. – 217
- Гаршин В.М. – 92
- Гегель Г. В. Ф. – 76, 77, 80, 86, 184
- Гейссер Л. – 184
- Гельмгольд – 41, 231
- Герц – 158
- Гете Й.В. – 24
- Гирич І. – 6, 233
- Гільдебранд Б. – 184
- Гільтебрандт П.А. – 171
- Гіляров О.М. – 64
- Гленке – 96
- Гоббс Т. – 176
- Гоголь М.В. – 18, 22, 24, 26, 195
- Гок К. – 177, 180-182
- Голубев С.Т. – 127, 158, 190
- Голубовський П.В. – 43, 57, 64, 66, 71, 94, 95, 101, 123-125, 133, 139, 205, 226, 231, 237
- Гомер – 25
- Гордонос – 39
- Городновська М.В. – 40, 208
- Городновський А.В. – 81
- Городновський О.А. – 80
- Городновський П.А. – 81
- Городновські – 40, 60, 76, 85
- Горошко – 34, 35
- Горсенська – 105
- Горяев М.В. – 85, 196, 197
- Градовський А.Д. – 164
- Грегулевич – 42
- Григорій Великий – 247
- Грицько – див. Грушевський Г.І.
- Грінберги – 122-124, 126, 127, 130, 133, 134, 136, 138, 143
- Грушевська Текля – 12
- Грушевська-Ковалевська М.Ф. – 65, 90
- Грушевська-Шамрай Г.С. (Галя) – 24-26, 29, 39, 40-43, 51-53, 59-62, 64, 66, 68, 69, 73, 75, 76, 78-83, 85, 87, 90-93, 95-99, 101, 102, 105, 107-111, 113-116, 119-121, 123-126, 129, 133, 134, 136, 138, 140, 143, 145-150, 155, 156, 159, 162, 170, 172, 175, 177, 180, 181, 187, 188, 190, 197, 198, 200, 201, 202, 204, 236, 239, 247
- Грушевський В.І. – 79-81, 84, 87, 90, 121, 126, 198, 200
- Грушевський Г.І. – 22, 23, 43, 46, 47, 52, 57, 61, 104, 105, 112, 117, 125, 127, 129-131, 162, 186, 230
- Грушевський Ігн. Ф. – 84, 90
- Грушевський М.Ф. – 14, 22, 45, 94, 95, 105, 112, 126, 133, 168, 177, 180, 184, 186-188, 192, 193, 195, 197, 212, 215, 217, 220
- Грушевський Михайло Сергійович – 5-12, 14-16, 22-25, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 40-42, 44, 45, 52-59, 63, 64-67, 71, 72, 75, 77-81, 84, 86, 87, 95, 99, 102, 103, 105, 106, 110, 111, 113, 114, 116, 120, 122, 123, 126, 131, 133, 135, 137, 139, 141, 142, 144, 145, 147-150,

- 152, 155, 159, 161-164, 167,
168, 171-173, 175, 179, 184,
186, 192, 194-198, 201, 203,
204, 215, 216, 218, 220, 222-
253
- Грушевський Ол. С. – 12, 44, 57,
59, 70, 72, 73, 76, 85, 88, 90,
111, 114-119, 125, 129, 164,
166, 167, 185, 195, 197, 236
- Грушевський С.Г. – 23
- Грушевський С.Ф. – 12, 147, 222,
224, 250
- Грушевський Ю.Ф. – 12
- Грушевський Я.С. – 12
- Грушевські – 8, 12, 214
- Губе Р. – 196
- Губер Альфонс – 156, 157, 183
- Губер Іоанн – 156, 157, 183
- Гурський В. – 126, 239
- Данилевич В.Ю. – 102, 105
- Данило Галицький – 243
- Данте А. – 25
- Дарвін Ч.Р. – 218
- Дарест де ла Шавапі А.К. – 151-
153, 155
- Дашкевич М.П. – 24, 118, 136,
163, 231
- Дашкевич О.О. – 118
- Дашкевич Я. – 6
- Дашкевичі – 116-118, 121, 122
- Демченко Г. – 145
- Денисьєвський – 68
- Дикарєв М. – 251
- Димитрій Ростовський – 81
- Динник – 85, 116
- Динничка (Динник К.) – 85, 86,
116, 178
- Дитятин І.І. – 164, 165
- Дідюк М. – 10
- Діккенс Ч. – 149, 244
- Дінгер – 113, 170, 193, 194, 210
- Добровєрови – 55
- Добровольський В. – 116, 122, 143
- Добровольський Л.П. – 14, 27, 28,
32, 48, 56-61, 63, 64, 67, 68, 70,
84-86, 88, 91, 92, 95, 100, 102,
103, 106, 110-112, 116-118,
123-125, 127, 128, 130, 132,
135, 137-139, 141, 158, 162-
164, 166, 173, 185-190, 193,
197, 203, 204, 207, 219, 224
- Добрянський Т. – 64
- Довнар-Запольський М.В. – 34,
97, 124, 143, 231
- Доде А. – 195
- Доманицький В.М. – 207
- Драгоманов М.П. – 32, 61, 71,
105, 222
- Драгомиров М.І. – 63, 159, 163,
239
- Дрепер Д.В. – 142, 143
- Думнов – 158
- Дьяконов М.О. – 168
- Дяки – 170
- Ейнгорн В.О. – 157, 244
- Єлизавета, імператриця – 148
- Єфименко О. – 243, 244
- Єфремов С.О. – 164
- Житецький Ігн. – 225
- Житецький П.Г. – 225, 248
- Журба О.І. – 241
- Забелін І.Є. – 159, 163
- Забіла Я. – 68, 71, 112
- Завадинський П., отець – 179
- Завадинські – 179
- Завадський В. – 142, 237
- Завитневич В.З. – 139
- Заволока – див. Грушевський
Михайло Сергійович
- Залуський Ю.А. – 198
- Замотов – 105
- Зан Т. – 17
- Заньковецька (Адамовська) М.К. –
151, 206
- Запороженко О. – 55
- Захар Захарович – див.
Опоков З.З.
- Захер-Мазох А. – 161
- Зашкільняк Л.О. – 227, 229
- Здзеховський М. – 227, 228
- Зигмунт Аугуст, король – 216
- Зигмунт І Старий, король – 216
- Зінківський Т.А. – 23, 103
- Злотоверховников М.Д. – 16, 98,
105, 188, 207
- Злотоверховников Ф. – 22, 23
- Злотоверховникова
(Опокова) П.З. – 16, 136

- Злотоверховникови – 16, 22-24,
63, 64, 66-68, 71-73, 91, 92, 95,
102, 112, 123, 127-129, 132,
135, 141, 164, 178, 188-190,
200, 203
Зотов А.В. – 204
- Іванов – 103
Іванов П. – 165, 166
Івановський – 131, 141
Іващенко П. – 132
Іконников В.С. – 42, 66, 72, 73,
91, 95, 99, 100, 105, 129, 133,
134, 136, 137, 142, 148-150,
155, 156, 163, 168, 169, 201,
231, 235, 245, 247
Іловайський Д.І. – 165
Ільїнський Ф.М. – 81
Іоанн Ольгимунтович – 133
Іоанн, отець – 206
Іриней, отець – 104
- Каманін І.М. – 41, 66, 71, 100,
102, 105, 110, 119, 120, 124,
126, 156, 162, 182, 188, 190,
197, 218-220, 237, 240
Каманіна – 220
Капітановський О. – 105, 137
Карамзін М.М. – 159, 169
Карачевські – див.
Вовк-Карачевські
Карєєв М.І. – 165, 206
Карлейль Т. – 214
Карнаухов – 210
Карпінський М. – 33, 64, 80, 99,
114
Каталов – 142
Кахідзе – 147
Качанови – 85, 87, 103
Кедреновський С. – 165
Кельсьєв В.І. – 152
Кешко Н. – 26
Кивліцький Є.О. – 58, 66, 91,
93, 94, 143, 152, 166
Кізеветтер О.О. – 158, 245
Кіліані – 98
Кіржаєв С. – 6
Кістяківський Б.О. – 28, 32, 33
Кістяківський О.Ф. – 32
Климовський Г.А. – 85, 123
Клочко – 42
Ключевський В.О. – 158, 168
Кобилянський Л.Р. – 77, 87
- Ковалевський – 158, 201
Ковалевський М. – 161
Коваленко Г. – 24, 103, 135
Козловський М. – 131, 190
Колесса О. – 169
Колесса Ф. – 169
Комаров М.Ф. – 152
Конарський С. – 198
Кониський О.Я. – 27, 34, 42, 61-
65, 68-70, 74, 75, 91, 92, 94, 95,
98, 99, 101, 103, 110, 112, 113,
116-118, 123, 126, 128, 130,
134, 136-139, 141, 149, 163-
165, 170, 175, 178, 183, 185-
192, 197, 198, 201, 205-207,
209, 215-220, 227, 230, 234,
236, 243, 250, 251
Копиленко О. – 6
Коровин О. – 210, 212
Коровін М.П. – 71
Короленко В.Г. – 77, 198
Косач П.А. – 104
Костомаров М.І. – 133, 150
Котляревський І.П. – 24, 196,
198, 205-207, 247
Крамаренко – 125
Кремер А.Б. – 202
Крикун М.Г. – 7, 222, 249
Крисловський – 119
Крон К. – 173
Кропивницький М.Л. – 204
Кропс – 176
Кропцевський – 176
Кулаковський Ю.А. – 34, 35, 58,
64, 113, 191, 192
Кульженко В. – 189
Купер'ян – 71
Кухар В. – 6
- Лавеле Е.Л.В. – 184-186
Латкін В.М. – 89, 168
Лауденбах Ю.П. – 169, 170, 176
Лауденбахи – 169, 176
Лебединцев Ф.Г. – 43
Левицький О.І. – 93, 103, 139, 141,
143, 166, 177, 186, 189, 191
Лермонтов М.Ю. – 24, 182
Леціус Й.А. – 23, 57, 58
Лесков М.С. – 196, 248
Лисенко М.В. – 71, 94, 104, 127,
137, 225, 230
Лисенки – 127, 209
Лінниченко І.А. – 92, 151, 201,
207, 208

- Лісидин – 193, 194
Ліске К. – 188
Ліхтарович – 175
Лотоцький О. – 22, 23, 71, 75,
117, 125, 225, 230, 235, 236,
250, 252, 253
Лучинський П.Л. – 61, 110, 133
Лучицький І.В. – 61, 63, 65, 90,
100, 102, 104, 106, 120, 137,
139, 144, 145, 163-166, 190,
203, 221
Любомирський Є. – 106
Любомирський Я.Т. – 195
- Мадриські, фон – 249
Маковський В.Є. – 92
Малик Я. – 6
Малінін В.М. – 126, 161
Мальтус Т.Р. – 182-184, 190
Марія Василівна – див. Вовк-
Карачевська М.В.
Маркевич О. – 219
Марков – 102, 106, 187
Маркович Д.В. – 228, 229
Маркович О. – 196
Марковський М.М. – 59
Маркс К. – 186
Маршинський А. – 225, 253
Матушевський Ф. – 98, 202, 230
Мельник-Ангонович К.М. – 72,
99-102, 127, 131, 132, 135,
141-143, 170, 205, 241
Метлинський О. – 24
Миколаєнко – 156
Милуков П.М. – 204, 215, 237
Мирний Панас (П.Я. Рудченко) –
125
Михайловський В.М. – 184
Михальчук К.П. – 225
Міклошич Ф. – 137
Міллер В.Ф. – 149, 202
Міше Ф.О.М. – 192, 193
Міщенко Ф.Г. – 44
Міяковський В. – 224, 233
Могулевська Л.І. – 149
Молчановський Н.В. – 92, 124
Мольєр (Поклен) Ж.Б. – 25
Моти́ко – 69
Мякотин В.О. – 100, 106
- Надсон С.Я. – 161
Науменко В.П. – 58, 101, 105,
166, 225
- Нежемський – 40
Немирович-Данченко В. – 161
Нечуй-Левицький І.С. – 26, 69,
104, 139, 204, 223, 230
Нечася – 158
Никитський О.І. – 104, 105
Нікольський М.В. – 214
Новицький І.П. – 59
- Обренович Мілан І – 26
Обренович Олександр – 26
Оглоблін М.М. – 119, 151, 152,
155-159, 244
Оглоблін М.Я. – 119, 126, 133,
134, 136, 137, 142, 144, 145,
151, 186
Олександр II, імператор – 95
Олександр Якович – див.
Кониський О.Я.
Опоков З.З. – 22, 64, 73, 133, 143,
146, 161, 163, 178, 220, 234
Опоков І. – 220
Опоков М. – 70
Опокова В.З. – 160, 183
Опокова Оля – 120, 141, 183
Опокова П.З. – 70
Опокова Соня – 141
Опокови – 203
Орлик – 173
Орлов, отець – 83
Орловський – 187, 189, 194, 219
Орловські – 205, 207
Островський О.М. – 85
- Павінський А. – 101, 145, 173,
174, 197
Павлович Б.А. – 168
Павловський І. – 203
Павловський М.І. – 203
Партицький О. – 190
Первольф Й.Й. – 227
Петро І, імператор – 146, 148, 244
Петрушевський Д.М. – 221
Піпін О.М. – 77, 129, 155, 195,
228
Пиріг Р. – 6
Піскорський В.К. – 24, 41, 56, 57,
59, 60, 66-68, 77, 84, 88, 91, 94,
105, 108, 124, 152, 159, 165,
166, 204
Піхно Д.І. – 169, 190, 194, 247
Платон – 34, 64, 138
Платонов С.Ф. – 146

- Плетньова Н.В. – 165, 186-188,
209
Побуг-Гурський В. – 239
Полей – 76
Полозов – 200
Полуботок Павло – 133
Попов Н.О. – 146
Потульницький В. – 6
Прахов А.В. – 63
Пристайко В. – 6
Пташицький М. – 217
Пташицький Ст. – 142
Птоломей – 15
Пуласкі К.Ф. – 189
Пушкін О.С. – 24
Пчілка Олена – 104
- Радзивиловський Ан. – 59
Радзівінський В. – 136
Рапцева (Рапцель) О.В. – 23, 130
Рачинський А. – 182, 184-186,
194, 196
Редькін Є.К. – 135
Реманович Т. – 156
Ретін І.Ю. – 152
Рікардо Д. – 186, 189, 190
Розанов Г. – 144
Розов В.О. – 67
Розов О.В. – 67, 68
Розови – 67, 91, 135, 202
Ролле А.Ю. (др. Антоні Ю.) –
126, 239, 240
Ролле Міхал (юніор) – 126, 185,
239
Роман, отець – 119, 187, 191
Романов Н.І. – 231
Ромашкевич – 170-172
Россова – 148, 149
Руденко І. – 71, 130, 207
Руденко П. – 71, 164, 165
Русов О.О. – 105
Русова (Ліндфорс) С.Ф. – 105
Русови – 105
Рябінін І.Т. – 198
Рябінін Т.Г. – 198
Рябінін-Склярєвський О. – 225
Рябчинський – 217
- Савенко А. – 131
Савич – 158
Садовський – 172
Самарський – 68
- Самійленко В.І. – 26, 32, 33, 61,
66, 71, 101, 117, 139, 141, 163,
167, 186, 225, 230
Самоковасов Д.Я. – 156
Сангушки, князі – 190
Саша – див. Грушевський О.С.
Селин В.І. – 117, 186
Семенів Т. – 10
Семенов – 158
Сергієнко М. – див. Грушевський
Михайло Сергійович
Сильвестрович – 146
Синявський А. С. – 14, 28, 32, 33,
36, 40-44, 46, 47, 50, 58, 68-70,
86, 105, 111, 116, 123, 138, 175,
187, 188, 200, 224, 225, 230, 253
Сіцинський Ю.Й. – 133
Скаритовська – 148
Скітський Л. – 99
Скобельський П. – 190
Сковорода Г.С. – 81
Скоропадський П.П. – 58
Скочковський Л.П. – 22, 23, 34,
41, 102-105, 164-166, 168, 187,
189, 193, 200, 201, 230
Смаль-Стоцький С. – 137
Смирнов В.Д. – 65
Сміт А. – 175, 177, 247
Соловійов С.М. – 78, 168, 169
Сольський С.М. – 47
Сонні А.І. – 23
Спасович О. – 228
Спрогис І.Я. – 174
Стадницький А. – 64
Стадницький К. – 64
Стадницький О. – 64
Стамболов С. – 172
Старицький М.П. – 139, 206, 207,
219
Старицькі – 206, 207
Шешенко І. – 59, 66
Стойков – 132, 133, 138, 158
Стороженко М. – 158, 231
Стрижевський І. – 208, 209, 212,
213
Стріндберг А. – 161
Студинський К. – 243
Сухорський – 93
Сфорца Д.Г. – 216
- Татіщев В.Н. – 146
Теккерей В. – 85
Теодорович М. – 179

- Тимошик П.Р. – 33
Тимченко Є. – 187
Токвіль Алексіс, де – 187, 190, 192
Токмаков І.Ф. – 155
Толстой Л.М. – 67, 135
Трегубов Є.К. – 24
Троби́на – 173
Троби́на – 110
Тулуб О.В. – 66
Тулуб О.О. – 66, 67, 95, 161
Тутківський П.А. – 32
Тучапський П.Л. – 61, 111, 113, 115, 131, 225
- Українка Леся – 104
Ульяновський В.І. – 231
Уляницький В.А. – 157, 244
Успенський Ф.І. – 149
- Фаворов Н.А. – 38, 44, 50, 58
Фаррар Ф.В. – 45, 46
Федоров – 165
Федорова – 207
Федоровський М. – 94, 128, 206
Фехнер – 64
Філарет – 112
Філевич І.П. – 167, 237
Фінкель Л. – 115, 240
Флоринський Т.Д. – 56, 68, 160, 192
Фойгт Г. – 187-189
Фонберг – 142, 143
Фортинський Ф.Я. – 34, 37, 41, 43, 73, 80, 137, 139, 226, 227, 234
Франко І.Я. – 227, 228
- Хмельницький Богдан – 87, 106
Холмогоров – 158
Хризостом Д. – 23
Хрисанф – 76
- Царьова Н.М. – 10
Цириков – 212
Ціскаров – 149
- Чержунов – 67, 130, 175
Чернов – 119
Чехов А.П. – 77
Чеховська – 205
Чикаленко Є. – 137
Чичерин Б.М. – 184
- Шамраєви (Шамрай) – 157, 159, 193, 195
Шамрай В. – 85, 86, 90, 93, 95, 96, 114-116, 120, 122, 126, 129, 134, 140, 142, 145-147, 155, 156, 159, 162, 163, 165, 175, 180, 181, 187, 188, 190, 197, 198, 204, 236, 239
Шамрай Г. – див. Грушевська-Шамрай Г.С.
Шандров – 218
Шевченко Т.Г. – 77, 81, 98, 155, 164, 172, 196, 228
Шекспір В. – 24
Шибанов – 157, 158
Шредерси – 88
Шуйська М. – 131
Шульгин Я.М. – 71, 112, 169
- Щербина В.І. – 112
- Юлія Георгіївна – 127
- Яблоновський А.В. – 101, 170-175, 246
Ямпольська А.П. – 14, 75, 77, 78, 83, 94, 98, 104, 112-115, 117-119, 121, 122, 124, 127, 129, 134, 139, 143, 146, 148, 150, 157, 171, 176, 177, 182, 200, 208, 213, 215-219, 236
Ямпольський В. – 75, 121, 236
Ямпольські – 197, 221
Яновський К.П. – 147
Ярослав Мудрий – 231
Ясинський А. – 124, 165, 185
Ясинський Ієронім – 176
Ясинський М.М. – 43, 87, 103, 142, 165, 166, 191, 204, 205
Яценко П. – 137

Наукове видання

Михайло
Сергійович
ГРУШЕВСЬКИЙ

ЩОДЕННИК

(1888 - 1894 рр.)

Підготовка до видання,
передне слово, упорядкування,
коментарі і післямова

Леоніда ЗАШКІЛЬНЯКА

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАН України
252601, м. Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 4

Формат паперу 60x100/16. Папір офс. № 1. Гарн. Софія.
Офсетний друк. Умовн. фарбо-відб. 20.23. Умовн.-друк. арк. 19,8.
Обл.- вид. арк. 18,9. Наклад 1000. Зам. 7-272.

Надруковано на підприємстві АТ "Книга"
254655, Київ-53, вул. Артема, 25

Михайло
Сергійович
ГРУШЕВСЬКИЙ

ЩОДЕННИК

(1904 - 1910 рр.)

За щоденником Михайла Сергійовича Грушевського студентських років готується до друку його щоденник львівського періоду від 1904 до 1910 рр. У ньому йдеться про напружену громадсько-політичну, науково-організаційну й видавничу діяльність видатного вченого. Багато місця приділено справам Наукового товариства ім. Т.Шевченка, діяльності УНТ у Києві, перенесенню “Літературно-наукового вісника” з Галичини на Наддніпрянщину, політичній діяльності національно-демократичної партії у Львові й української фракції у Державній думі тощо. Щоденник висвітлює особисті контакти М.Грушевського з визначними діячами українського руху й національної культури: І.Франком, В.Гнатюком, Є.Чикаленком, М.Садовським, М.Біляшівським, В.Винниченком та ін.

